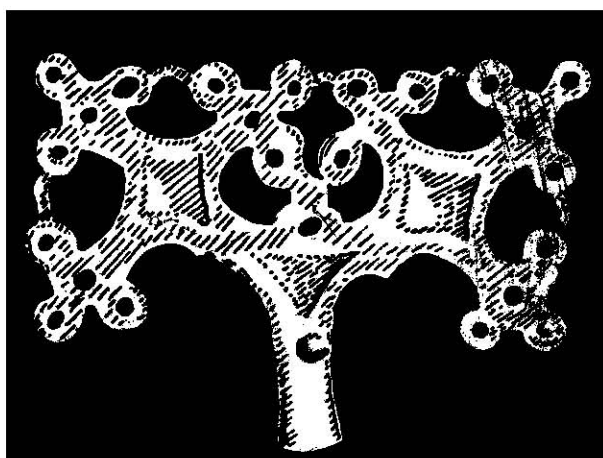

АРХЕОЛОГІЯ

19*1976

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

19

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії та археології України, публікації й повідомлення про нові відкриття на території Української РСР, критику і бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії, культури, хроніку.

РЕДАКЦИЙНА КОЛЕГІЯ

І. І. Артеменко (відповідальний редактор), *В. Д. Баран*,
С. М. Бібіков, *В. Й. Довженко*, *Ю. М. Захарук*, *П. О. Қариш-*
ковський, *С. Д. Крижицький*, *М. П. Кучера*, *Є. В. Максимов*
(заступник відповідального редактора), *Я. П. Петрусенко*,
Н. С. Руденко (відповідальний секретар), *Д. Я. Телегін*,
О. І. Тереножкін, *О. П. Черниш*, *Б. А. Шрамко*

Редакція історії та археології

А $\frac{10602-298}{M221(04)-76}$ 85—76

© Видавництво «Наукова думка», 1976

В. Ф. ГЕНІНГ

Деякі питання розвитку археологічної науки

У розвитку радянської археології останнім часом сталися певні зрушення у розробці теоретичних проблем як у галузі методики, так і методології. Постановка їх в археологічних дослідженнях нерозривно пов'язана з загальним напрямом у розвитку сучасних конкретних наук про суспільство. «Стало очевидним,— пише М. А. Барг,— що дальший прогрес цих наук перебуває в прямій залежності від того, наскільки загальні категорії і закони історичного матеріалізму стануть для кожної даної науки особливою системою її марксистської методології»¹.

Розробка методологічних питань — одне з найактуальніших завдань сучасної радянської археології, і в цьому запорука її дальших успіхів. У кожній науці завжди є теоретичний та емпіричний рівні, взаємодія яких у процесі наукового пізнання рухома, діалектична. Емпіричний матеріал зростає досить швидко і у великій кількості. Спочатку він, як правило, підтверджує теоретичні побудови, а пізніше, переростаючи досягнутий рівень, виявляє в них суперечності. Виникає необхідність їх розв'язання, з'являється нова теорія, яка усуває не лише суперечності, а й охоплює нову, ширшу й багатшу предметну галузь. Така діалектика пізнання, таку саму картину дає й історія розвитку радянської археології.

Нагромадження великої кількості матеріалу на зорі розвитку археологічної науки в першій половині XIX ст. привело до появи ряду теоретичних висновків у другій половині століття (праці Г. Мортільє, О. Монтеліуса, Г. Коссіні та ін.). У більшості теоретичних побудов цих авторів панували формально-логічні схеми, багато чого вони перенесли механічно з природознавства. На цьому етапі ці теорії, безумовно, сприяли дальшому науковому прогресу, і наступний період був часом бурхливого розвитку емпіричних досліджень в археології.

З приходом в археологію радянських учених дедалі більше викриваються суперечності пануючих теорій, які були піддані критиці з позицій марксизму-ленінізму. Численні теоретичні праці радянських археологів 20—30-х років були першими кроками в становленні археології на загальнометодологічних позиціях історичного матеріалізму. Природно, що на тому етапі цей прогрес торкнувся самих основ, кінцевої мети науки — утвердження загальносоціологічних законів марксизму-ленінізму у вивченні історії первісних і ранньокласових суспільств.

Не дивно, що найбільше значення мали праці, присвячені загальній теорії розвитку первісності як особливої соціально-економічної формації, а також проблема її періодизації і соціологічного осмислення окремих категорій археологічного матеріалу й методів їх дослідження². Ці праці утвердили марксистські позиції в археології, поставили її на нову теоретичну основу. І дослідження радянських археологів 40—60-х років дали чудові зразки поєднання емпіричного та теоретичного методів у висвітленні соціально-економічної історії конкретних суспільств. Безперечно, великим внеском у науку були монографічні дослідження

П. П. Єфименка періоду палеоліту, С. В. Кисельова з історії Південно-го Сибіру, Б. О. Рибаківа про ремесло стародавньої Русі та ін.³

Поряд з конкретно-історичними дослідженнями радянські археологи звернулися до теоретичних пошуків у галузі, яка до цього часу залишалась у тіні. Це — проблема обґрунтування питання археологічної культури і співвідношення його з етнічними спільнотами⁴.

І все ж за останнє десятиріччя все більше почав виявлятися надмірний ухил у сторону чисто емпіричних досліджень і відставання у теорії. Свідченням цього є, зокрема, дискусії з проблем окремих епох і культур, які, проте, не дали поки що позитивних результатів, а також поява ряду статей із закликом до теоретичних розробок методологічних проблем. З цією метою у багатьох наукових установах проводяться теоретичні семінари, де обговорюються передусім проблеми методів і методології археологічних досліджень⁵. І нарешті про актуальність поставлених завдань свідчить організація та діяльність секції «Методики і теорії» на всесоюзних сесіях, що розглядали підсумки польових археологічних досліджень 1971 і 1972 рр.

Очевидно, що в археологічній науці знову створилась ситуація, коли емпіричний матеріал розкриває ряд суперечностей в теорії і коли необхідним є його переосмислення на новому, вищому теоретичному рівні. На порядку денному — питання про розробку теоретичних основ археології як науки, що не лише характеризується специфічними джерелами і прийомами дослідження, а й базується на певних, теоретично обґрунтованих власних методологічних принципах⁶. Отже, археологи повинні підвищувати рівень філософських знань, ґрунтовніше оволодівати досягненнями сучасного науковознавства.

Загалом методологія розглядається як «спосіб одержання і організації знання в процесі відображення дійсності з метою її перетворення»⁷. Дуже важливе значення у розробці методології має гносеологічна основа, на якій базується наше знання. Саме вона в радянській науці спирається на марксистське вчення про діалектичний матеріалізм і зумовлює принципи відмінності у методах та завданнях радянської й буржуазної археології.

Методологія конкретної науки в логічному відношенні є синтезом всього теоретичного змісту філософії діалектичного матеріалізму та основних законів і принципів певної сфери наук. За своєю структурою вона визначається «як система ідей, що включає: а) головні методологічні принципи даної галузі наук, б) закони взаємного зв'язку і принципи даної галузі наук, в) закони взаємного зв'язку і принципи використання методів дослідження, г) логічний аналіз основних понять і законів даної галузі наук»⁸. Методологія конкретної науки завжди органічно пов'язується з самою суттю її, з усім дослідницьким процесом пізнання. Вона виступає не як особливий розділ науки, а як аспект пізнавальної діяльності, система, що встановлює певний порядок, правила, принципи наукових досліджень.

У наш час у радянській археології дедалі більшу увагу привертають питання вдосконалення методики дослідження археологічних джерел і проблеми методології. Зростаючі масштаби польових досліджень, накопичення величезного фактичного матеріалу і в зв'язку з цим дальше розширення джерелознавчої бази ставлять перед нами нові завдання, для розв'язання яких необхідні нові методи й досконаліша теоретична основа розробки конкретної методології археології як окремої самостійної галузі наукового пізнання⁹. І хоч пошуки у цьому напрямі давно вже почалися¹⁰, зроблено ще дуже мало. Справа, мабуть, не у відсутності методологічних принципів чи окремих теоретичних положень, а в тому, що вони до цього часу науково не сформульовані і теоретично не обґрунтовані. Тому одним з найближчих завдань у розвитку археології має бути

упорядкування всієї системи наших знань, що передбачає їх критичний аналіз і теоретичне обґрунтування.

Згадані вище два рівні пізнання — науково-емпіричний та теоретичний, хоч і нерозривно пов'язані, але істотно відрізняються за характером своїх завдань, за методами і результатами пізнавального процесу. Досить об'єктивно оцінити загальний рівень розвитку сучасної археології ми зможемо лише тоді, коли проведемо всебічний методологічний аналіз, дамо чітке визначення пізнавальних завдань та методів дослідження і нарешті встановимо співвідношення емпіричного й теоретичного шляхів у цій галузі. У сучасному науковознавстві досить добре розроблені критерії, що визначають ступені наукового пізнання і відповідно до них методи дослідження¹¹. Аналіз рівнів пізнання в археології допоможе ясніше окреслити першочергові завдання як в емпіричній, так і теоретичній галузях, аргументованіше вирішити конкретні проблеми.

Одним з центральних питань в організації чіткої логічної структури науки є визначення її об'єкта і предмета пізнання. Ця кардинальна проблема була знову чітко поставлена в радянській археології за останні роки, але вивчена вона поки що недостатньо, хоч уже й намітились деякі істотні розбіжності в її вирішенні¹². Якоюсь мірою це можна пояснити існуючими у сучасному науковознавстві різними точками зору на визначення об'єкта і предмета пізнання. Логіки, що розглядають насамперед загальний процес досягнення істинних знань, виділяють у ньому не об'єкт і предмет науки, а основи, які входять до її логічної структури поряд з законами, основними поняттями, теоріями та ідеями. Основи науки становлять насамперед ті теоретичні положення, що відображають загальні закономірності предмета даної науки, які розкриваються певною мірою з тієї чи іншої сторони в усіх її теоріях¹³. Логіки в даному випадку не відрізняють терміни «предмет», «об'єкт», як у філософській літературі, де під ними розуміють існуючу незалежно від нашого пізнання об'єктивну реальність.

У методології об'єкт пізнання і предмет пізнання виділяються для кожної науки досить чітко.

Поширеною є думка, що об'єкт археології — це археологічні пам'ятки, або, інакше кажучи, матеріальні залишки життєдіяльності стародавніх суспільств. Тут необхідне уточнення. Об'єкт науки не можна ототожнювати з об'єктивною реальністю (археологічними пам'ятками). Об'єктом археології слід вважати лише «ті об'єктивні властивості, зв'язки і відношення, які включені до процесу пізнання¹⁴ у ході вивчення археологічних матеріалів. Необхідно також з'ясувати, якою мірою і на якому етапі таким об'єктом є самі стародавні суспільства, а не лише опрідечені результати їх діяльності.

Формування предмета науки розглядається в сучасній методології з двох боків: «1. Предмет пізнання формується в результаті пізнавальних операцій з об'єктом пізнання. 2. Предмет пізнання являє собою сукупність властивостей, зв'язків і законів, що вивчаються даною наукою і виражені в певних логічних і знакових формах»¹⁵. Предмет науки в цьому визначенні наближається до основи науки. Зміст його детермінований в першу чергу об'єктом вивчення. Щодо археології, то труднощі визначення змісту її предмета починаються саме звідси: що становить його специфіку, сукупність яких властивостей, зв'язків і законів? Дослідження цієї проблеми має надзвичайно важливе значення для дальшого розвитку теоретичного фундаменту археологічної науки, тому що ця сторона і визначає її структуру в цілому, зміст її законів та теорій, гіпотез, методів і апарату понять.

Структура предмета науки, хоч і зумовлена структурою об'єкта,

значною мірою самостійна. Крім пізнаних основних закономірностей розвитку об'єкта, вона включає також історію науки, методи і логічний апарат, що використовується на різних стадіях процесу пізнання. Це ставить перед нами завдання старанного аналізу історії археології з точки зору властивостей археологічних пам'яток, які досліджувались протягом її розвитку, застосовуваних при цьому методів та їх ґносеологічного обґрунтування.

Категорією закон, яка в конкретних науках є кістяком основних понять і теорій, в археології, щоправда, до цього часу взагалі не оперували. Зібрано уже досить фактів, які відображають певну емпіричну закономірність, послідовність явищ, але ще не вивчена їх внутрішня необхідна залежність. Так, емпіричним шляхом встановлено одночасність речей одного типу в межах певної епохи або, припустимо, зв'язок між співвідношенням залишків кісток різних тварин у культурному шарі і розвитком окремих галузей господарства у стародавніх мешканців тощо. Але подібні емпіричні закономірності і деякі теоретичні положення археології ще не підняті до рівня законів і наукових теорій. У законі йдеться про «об'єктивні, істотні, необхідні, повторювані, загальні, стійкі за певних умов зв'язки (або відношення), їх організацію, порядок або послідовність зміни чи розвитку»¹⁶ і виконує в науці функцію її фактичної бази, під якою слід розуміти положення, відображаючи предмет даної науки і загальний характер. Відкриття законів, що відбивають об'єктивний зв'язок дійсності, найважливіше завдання науки. Відкриваються вони через гіпотези (здогади, перехід від можливого до дійсного, дослідження способів доказу і перевірка їх істинності). Гіпотеза стає законом, коли має достатню аргументацію, доказовість її загальності. Закони науки виступають як вихідні принципи для систематизації знань і як кістяк теоретичних побудов. Такі закони в археології ще не сформульовані, а звідси і слабкість її теорій.

Наукові теорії концентрують основні знання даної галузі, досягаючи певного ступеня повноти. Вони сприяють систематизації досягнутих наслідків, а також рухові вперед, до нових відкриттів.

Наукова теорія — це «сукупність понять і суджень стосовно певної предметної галузі, об'єднаних в єдину, істинну, вірогідну систему знань за допомогою певних логічних принципів»¹⁷. Ці знання є завжди вивідними, вихідні положення для них черпаються з понять і законів науки. Теорії можуть бути частковими, специфічними і загальними залежно від характеру фундаментальних законів, що входять до їх структури. В археології на роль найбільш загальної теорії претендує, мабуть, теорія археологічної культури, яка найповніше відображає об'єкт цієї науки. Це усвідомлено археологами досить давно, тому, очевидно, навколо даної проблеми неодноразово розгортались гострі дискусії, які внесли в науку багато нового, але кардинального вирішення так і не досягли¹⁸. Головна причина тут, мабуть, в тому, що закони й поняття, на яких повинна базуватись кожна теорія, самі не мають чітких визначень, і більшість авторів намагалась спертись у побудові теорії виключно на емпіричний базис. Тому багато дослідників стихійно-емпірично підійшли до правильних висновків у цій галузі, але належної аргументації, науковості теорія археологічної культури ще не набула.

Останнім часом у літературі порушена цікава проблема — теорія археологічного типу¹⁹, яка має надзвичайно важливе значення, тому що типологія є провідною у всій системі археологічних знань. Однак і тут наявні ті ж недоліки, що й в розробці теорії археологічної культури.

Однією з найактуальніших проблем радянської археології є розробка апарату понять²⁰. «Строго визначити поняття — це значить знайти такі межі його змісту, які б забезпечили його однозначне використання в усіх можливих висловлюваннях теорії і виключили б можливість

появи в теорії пов'язаних з ним логічних парадоксів»²¹. На жаль, навіть такі широковживані поняття, як «факт», «пам'ятка», «тип», «археологічна культура» та багато інших, зовсім не визначені як наукові поняття у специфічному застосуванні в археології. Без створення системи понять неможливі широкі теоретичні дослідження.

Метод пізнання, як друга важлива складова частина науки, також залишає бажати кращого в теоретичній археології. Безперечно, в основі його лежить марксистський діалектичний метод, що є загальним методом пізнання. Але в чому конкретна специфіка прийомів і операцій, які ведуть до осягнення знань в археології з її численними особливостями як у вихідному матеріалі (факти), так і в науково-теоретичних побудовах? Методи аналізу, синтезу аналогій, порівнянь, моделювання тощо, широко використовувані нами, досі теоретично не узагальнені, не досліджено ні їх логічної структури, ні ґносеологічного обґрунтування стосовно специфіки археологічної науки.

Через масовість археологічних джерел і великі масштаби емпіричних досліджень широкого застосування набули різні методи кількісного аналізу, пов'язані з певним рівнем математизації вихідних даних²². Хоч вони, безумовно, досить перспективні, проте слід мати на увазі, що користуватися ними необхідно на основі ґрунтовного вивчення пізнавальних завдань, зумовлених специфікою археологічних досліджень. Кількісні методи аналізу нерідко застосовуються в цій галузі по аналогії з іншими науками. Кожний раз потрібно завжди попередньо визначити параметри вимірів (що і як) та способи виразу математичних результатів у логічній формі, щоб будувати теоретичні висновки. Останнє — дуже важливий елемент методу кількісного аналізу, що засвідчує його цінність в цілому. Сформулювати пізнавальні завдання різних методів кількісного аналізу можна лише виходячи з теоретичних побудов і завдань.

У сучасну науку все ширше входить системний метод пізнання, який уявляється найперспективнішим і в археології, де він, однак, ще не знайшов свого розвитку.

Розглядаючи археологію з боку організації системи і методів її знань, логічної організації системи взаємопов'язаних теорій, можна констатувати якщо не відсутність, то принаймні надзвичайно велике відставання теоретичних досліджень в археологічній науці на даному етапі її розвитку. Здавалося б, теоретичні дослідження мають в археології досить значне поширення. Справді, коли ми переходимо від систематизації матеріалів до їх порівняльного аналізу та інтерпретації, то це вже теоретичні побудови. Але питання в тому, яким є їх рівень, на яких законах вони базуються, настільки об'єктивно й повно відображають вивчене явище і, нарешті, якими науково обґрунтованими методами здобуто ці теоретичні висновки. Такий підхід відображає рівень зрілості науки, здатності її до саморозвитку і збагачення новими відкриттями. І в цьому плані доводиться констатувати, що зараз теоретичні основи археології не тільки не впорядковані, не зведені у систему, а й недостатньо чітко сформульовані, на що вже не раз вказували дослідники.

²¹ М. А. Барг. Учение об общественно-экономических формациях и конкретный анализ исторического процесса.— Очерки методологического познания социальных явлений. М., 1970, с. 249.

²² А. И. Бернштам, Е. Ю. Кричевский. К вопросу о закономерности в развитии архаической формации (К разработке теоретического наследия Маркса, Энгельса, Ленина).— ИГАИМК, т. XIII, 1932, вып. 3, с. 1—52; Б. Л. Богаевский. Ленин о первобытном коммунизме.— В. И. Ленину Академия наук СССР. Л., 1935, с. 161—184; П. И. Борисковский. Производительные силы родового общества.— Первобытное общество. М., 1932, с. 64—76; А. Я. Брюсов. Восстановление общественно-экономических формаций в культурах неолитического типа.— Труды секции теории и методологии РАНИОН, т. 2. М., 1928, с. 9—34; С. Н. Быковский. Доклассовое общество как

социально-экономическая формация.— СЭ, № 1-2, М., 1934, с. 6—39; його ж. Ленин и основные проблемы доклассового общества. М.—Л., 1935; його ж. Методика исторического исследования. Л., 1931; його ж. Ф. Энгельс и проблема периодизации истории доклассового общества.— СЭ, № 6, М., 1934, с. 17—39; П. П. Ефименко. Маркс и проблемы древнейшего периода первобытно-коммунистического общества.— ИГАИМК, вып. 81, 1934, с. 3—29; Б. С. Жуков. Вопросы методологии выделения культурных элементов и групп (по материалам волго-финских погребенных культур).— Культура и быт населения Центральной промышленной области. М., 1929, с. 31—35; С. В. Киселев. Поселения. Социологический очерк.— Труды секции теории и методологии РАНИОН, т. 2, 1928, с. 35—68; Е. Ю. Кричевский. Взгляды Маркса на доклассовое общество.— Проблемы истории материальной культуры. № 3—4. М., 1933, с. 15—26; його ж. Развитие производства общества.— Первобытное общество. М., 1932, с. 155—198; Ф. В. Кипарисов. Вещь — исторический источник.— ИГАИМК, вып. 100, 1933, с. 3—22; Н. М. Маторин. Первобытный коммунизм.— Первобытное общество. М., 1932, с. 5—26; Т. С. Пассек. К вопросу о приеме сравнения в истории материальной культуры.— ИГАИМК, вып. 100, 1933, с. 329—391; В. И. Равдоникас. За марксистскую историю материальной культуры.— ИГАИМК, т. 7, вып. 3-4. Л., 1930, с. 94; його ж. О закономерности развития доклассового общества.— ПИМК, № 9—10, 1933, с. 4—13; його ж. О периодизации истории доклассового общества.— Проблемы истории докапиталистического общества, 1934, № 7-8 с. 72—87; його ж. О применении метода диалектического материализма к истории доклассового общества.— СГАИМК, № 9-10, 1931, с. 5—32; А. В. Шмидт, В. И. Равдоникас. О развитии взглядов Маркса на первобытное общество. Л., 1931; А. В. Шмидт. Типы родового общества по археологическим данным.— Первобытное общество. М., 1932, с. 235—254; його ж. О хронологии доклассового общества.— ПИМК, № 1-2, 1933, с. 7—15.

³ П. П. Ефименко. Первобытное общество. К., 1953; Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений (III—II тысячелетия до н. э.).— МИА, 1929, № 10; ii ж. Трипольская культура. К., 1941; С. Н. Бибииков. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре.— МИА, 1953, № 38; С. В. Киселев. Древняя история Южной Сибири. М.; Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948.

⁴ М. И. Артамонов. К вопросу об этногенезе в советской археологии.— КСИИМК, вып. XXIX. М., 1949; його ж. Этнос и археология.— Теоретические основы советской археологии. Л., 1969; А. Я. Брюсов. Археологические культуры и этнические общности.— СА, XXVI. М., 1956; А. Д. Удадьцов. Роль археологических материалов в изучении вопросов этногенеза...— Против вульгаризаторов марксизма в археологии. М., 1953; А. А. Формозов. Могут ли служить орудия каменного века этническим признаком?— СА, 1957, № 4; П. Н. Третьяков. Этногенетический процесс и археология.— СА, 1962, № 4; Л. С. Клейн. Катакомбные памятники эпохи бронзы и проблема выделения археологических культур.— СА, 1962, № 2; його ж. Проблема определения археологической культуры.— СА, 1970, № 2; А. П. Смирнов. К вопросу об археологической культуре.— СА, 1964, № 4; А. Л. Монгайт. Археологические культуры и этнические общности (к вопросу о методике историко-археологических исследований).— «Народы Азии и Африки», 1967, № 1; И. С. Каменецкий. Археологическая культура — ее определение и интерпретация.— СА, 1970, № 2, с. 18—36.

⁵ Ю. Н. Захарук. О методологии археологической науки и ее проблемах.— СА, 1969, № 3; його ж. Ленинское теоретическое наследие и некоторые вопросы развития археологической науки.— СА, 1970, № 2; Л. С. Клейн, С. С. Миняев, Ю. Ю. Пиотровский, О. И. Хейфиц. Дискуссия о понятии «археологическая культура» в проблемном археологическом семинаре ЛГУ.— СА, 1970, № 2; Теоретические основы советской археологии (тезисы докладов на теоретическом семинаре ЛОИА АН СССР, I—IV, 1970 г.). Л., 1969.

⁶ Ю. Н. Захарук. О методологии...; його ж. Ленинское теоретическое наследие..., с. 10.

⁷ Методологические основы научного познания. Под ред. проф. П. В. Попова. М., 1972, с. 5.

⁸ В. Ф. Сержантов. Введение в методологию современной биологии. Л., 1972, с. 17.

⁹ Ю. Н. Захарук. О методологии...; його ж. К вопросу о содержании и взаимоотношении методологии, методики и теории археологии.— Тезисы докладов на секциях, посвященных итогам полевых исследований 1971 года. М., 1972, с. 1—4; його ж. Ленинское теоретическое наследие и некоторые вопросы..., с. 8—17; В. М. Массон. Развитие теоретических основ советской археологии.— Теоретические основы советской археологии. Л., 1969, с. 23—27.

¹⁰ В. С. Боцкарев. К вопросу о структуре археологического исследования.— Тезисы докладов сессии, посвященной итогам полевых археологических исследований 1972 г. в СССР. Ташкент, 1973, с. 56—60; Ю. Н. Захарук. К вопросу о содержании и структуре археологической теории.— Там же, с. 43—46; Л. С. Клейн. О приложении идей кибернетики к построению общей теории археологии.— Тезисы докладов на секциях, посвященных итогам полевых исследований. М., 1972, с. 14—16; Б. А. Колчин. Интеграция наук и археология.— Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970; Я. А. Шер. Некоторые вопросы теоретической археологии.— Тезисы докладов на секциях, посвященных итогам полевых ис-

следований 1971 г. М., 1972, с. 401—405; його ж. К характеристике структуры общей археологии.— Тезисы докладов сессии, посвященной итогам полевых археологических исследований 1972 г. в СССР. Ташкент, 1973, с. 53—56.

¹¹ Методологические основы..., с. 120—175.

¹² Г. П. Григорьев. О предмете археологии. Тезисы докладов сессии, посвященной итогам полевых археологических исследований 1972 г. в СССР. Ташкент, 1973, с. 41—43; Ю. Н. Захарук. О методологии археологической науки и ее проблемах.— СА, 1963, № 3; його ж. Ленинское теоретическое наследие и некоторые вопросы..., с. 8—17; Див. статті В. Ф. Генінга і В. Д. Вікторової про предмет археології у цьому самому збірнику.

¹³ Логика научного исследования. Под ред. П. В. Копнина и М. В. Поповича. М., 1965, с. 295.

¹⁴ Методологические основы..., с. 58.

¹⁵ Там же, с. 60.

¹⁶ Там же, с. 146.

¹⁷ Там же, с. 153.

¹⁸ М. И. Артамонов. Этнос и археология.— Теоретические основы советской археологии. Л., 1969; В. С. Бочкарев. К вопросу о структуре археологического исследования..., с. 56—60; А. Я. Брюсов. Археологические культуры и этнические общности.— СА, XXIV. М., 1956; В. Ф. Генинг. Узловые проблемы изучения пьяноборской культуры.— Вопросы археологии Урала, вып. 4, 1962, с. 37—50; його ж. История населения Удмуртского Прикамья в пьяноборскую эпоху (часть I, Чегандинская культура).— Вопросы археологии Урала, вып. 10, 1970, с. 175—188; Г. П. Григорьев. Культура и тип в археологии: категория анализа или реальность?— Тезисы докладов на секциях, посвященных итогам полевых исследований 1971 г. М., 1972, с. 5—9; М. П. Грязнов. Классификация, тип, культура.— Теоретические основы советской археологии. Л., 1969, с. 18—22; Ю. Н. Захарук. Ленинское теоретическое наследие и археологическая наука.— Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970, с. 7—16; його ж. О методологии археологической науки и ее проблемах.— СА, 1969, № 3; його ж. Ленинское теоретическое наследие и некоторые вопросы..., с. 8—17; И. С. Каменецкий. Археологическая культура — ее определение и интерпретация.— СА, 1970, № 2, с. 18—36; Л. С. Клейн. Катакомбные памятники эпохи бронзы и проблема выделения археологических культур.— СА, 1962, № 2; його ж. Проблема определения археологической культуры.— СА, 1970, № 2; Л. С. Клейн, С. С. Миняев, Ю. Ю. Пиотровский, О. И. Хейфиц. Дискуссия о понятии «археологическая культура»...; Э. С. Маркьян. Культурологические проблемы археологии.— Тезисы докладов сессии, посвященной итогам полевых археологических исследований 1972 г. в СССР. Ташкент, 1973, с. 81—82; А. Л. Монгайт. Археологические культуры и этнические общности...; И. С. Пиоро. Этнос и археологическая культура.— Тезисы докладов сессии, посвященной итогам полевых археологических исследований 1972 г. в СССР. Ташкент, 1973, с. 62—65; Э. В. Сайко. К вопросу о понятийном аппарате в современной археологии.— Там же, с. 60—62; А. П. Смирнов. К вопросу об археологической культуре.— СА, 1964, № 4; П. Н. Третьяков. Археологические культуры и этнические общности.— Теоретические основы советской археологии. Л., 1969, с. 28—33.

¹⁹ В. С. Бочкарев. К вопросу о структуре археологического исследования..., с. 56—60; Г. П. Григорьев. Культура и тип в археологии..., с. 5—9; М. П. Грязнов. Классификация, тип, культура..., с. 18—22; И. С. Каменецкий. К вопросу о понятии типа в археологии.— Тезисы докладов на секциях, посвященных итогам полевых исследований 1971 г. М., 1972, с. 354—357; Г. С. Лебедев. Структурная типология погребального ритуала (по материалам Скандинавии эпохи викингов).— Там же, с. 3—4; Г. Н. Матюшин. К вопросу о методах классификационного анализа пластинчатых изделий.— Там же, с. 336—339; його ж. К вопросу об основных принципах единой таксономической системы и применение ЭВМ в археологии.— Тезисы докладов сессии, посвященной итогам полевых исследований 1972 г. в СССР. Ташкент, 1973, с. 70—73; Н. Л. Подольский. Об оценке классификации значимости признаков.— Тезисы докладов на секциях, посвященных итогам полевых исследований 1971 г. М., 1972, с. 395—398; А. Н. Рогачев. Методические и методологические основы классификации номенклатуры каменных орудий.— Там же, с. 410—414.

²⁰ Ю. Н. Захарук. О методологии археологической науки и ее проблемах..., с. 15; його ж. Ленинское теоретическое наследие и некоторые вопросы..., с. 11; Б. А. Колчин. Интеграция наук и археология, с. 47—48; Э. В. Сайко. К вопросу о понятийном аппарате..., с. 60—62.

²¹ Логика научных исследований..., с. 109.

²² А. А. Бобринский. Метод количественной оценки сходства и различия форм керамики (опис. формальн. процедуры).— Тезисы докладов на секциях, посвященных итогам полевых исследований 1971 г. М., 1972, с. 332—335; В. Ф. Генинг. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок.— Там же, с. 10—13. Повна публікація: СА, 1973, № 1, с. 114—136; Д. В. Деопик. Соотношение статистических методов и стратиграфических данных в археологических исследованиях.— Там же, с. 47—48; Г. Н. Матюшин. К вопросу об основных принципах единой таксономической системы..., с. 70—73; Н. Л. Подольский. Об оценке классифика-

ціонної значимости признаков..., с. 395—398; Ю. А. Смирнов. Погребения эпохи неолита и раннего металла лесной полосы Восточной Европы (опыт количественного анализа).—Тезисы докладов на секциях, посвященных итогам полевых исследований 1971 г. М., 1972, с. 348—352; С. А. Семенов. О математизации археологии.—Тезисы докладов сессии, посвященной итогам полевых археологических исследований 1972 г. в СССР. Ташкент, 1973, с. 65—67.

В. Ф. ГЕНИНГ

Некоторые вопросы развития археологической науки

Резюме

В развитии конкретных наук на современном этапе одной из актуальных проблем стала разработка специально-научной методологии. Решение этого вопроса невозможно без создания фундаментальных теоретических концепций, лежащих в основе всего здания каждой науки.

В развитии археологии можно проследить несколько этапов, когда накопление эмпирического материала порождало новые теоретические концепции, содействовавшие дальнейшему подъему науки. Внедрение первыми советскими археологами марксистских гносеологических принципов в познание исторического процесса впервые поставило археологию на подлинно научные историко-материалистические позиции и привело к появлению ряда крупных исследований по социально-экономической и этнической истории древних народов нашей страны.

На современном этапе развития археологии обнаружилось большое несоответствие между колоссальным объемом накопленного эмпирического материала и возможностями его теоретического исследования. Первоочередной задачей стала разработка вопросов методологии археологии, как особой, самостоятельной области научного познания, отличающейся не только спецификой источников, но и методов теоретического исследования, спецификой изучаемых ею объективных закономерностей.

Особенно актуальным в этом плане является вопрос о соотношении эмпирического и теоретического уровней исследований в археологии, определение познавательных задач этих уровней и разработка понятийного аппарата. Лишь пристальное внимание к методологическим проблемам позволит выработать такие теоретические концепции, которые приведут к новому качественному подъему археологических исследований.

В. П. ДУШЕВСКИЙ, Ю. Г. КОЛОСОВ

Реконструкція природних укрить над муст'єрськими стоянками Заскельне V та VI

У східній частині передгірського Криму, в районі масиву Ак-Кая (балка Красная), відкриті муст'єрські стоянки Заскельне V та VI (рис. 1). На відміну від раніше досліджених стоянок цього часу (Кіік-Коба, Вовчий грот, Чокурча, Старосілля та ін.), вони знайдені не в печерах та гротах, а безпосередньо під урвистою стінкою заввишки 10—12 м, де, однак, не збереглися навіть сліди природних укрить. У той самий час на їх існування в давнину вказують відклади, які містять культурні шари, а також розташовані в межах стоянок або нижче по схилу великі брили камення.

Встановлення морфологічного вигляду та походження зниклих порожнин є важливим для археології та геоморфології. Труднощі полягають в тому, що подібні роботи до цього часу не провадилися, хоч і здійснювалися окремі спроби¹. Для з'ясування цих питань Кримська палеолітична експедиція Інституту археології АН УРСР провела спеціальні дослідження. Були вивчені сучасні печери та гроти в районі Ак-Кая, їх морфологічна будова, генезис та належність до певних форм рельєфу. Розглядалися можливості використання стародавньою людиною цих порожнин, які відповідають різним генетичним класам. Порівнювалися відклади, виявлені під час археологічних розкопок на стоян-

ках, з відкладами карстових порожнин. Було проведено також аналіз геолого-геоморфологічних умов місцезнаходження стоянок і зіставлення їх з відповідними умовами печер та гротів різних генетичних класів. У результаті розкопок встановлена стратиграфічна колонка хронологічної послідовності залягання культурних шарів та потужність нашарувань на стоянках, а також визначена відносна дата культурних шарів та нашарувань, що їх включають. Була простежена горизонтальна стратиграфія на розкопаній площі. На стоянках Заскельне V та VI встановлено відносну дату руйнування склепінь печер або гротів. Нарешті

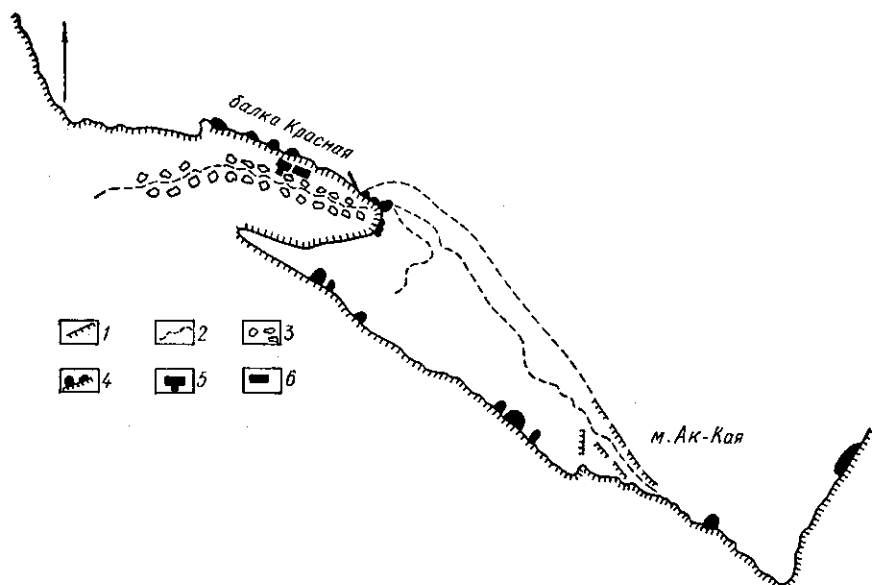

Рис. 1. План масиву Ак-Кая та балки Красної.

1 — бровка урвища; 2 — тальвег балки Красної; 3 — вапнякові брили на дні балки Красної; 4 — карстові порожнини; 5 — розкоп стоянки Заскельне V; 6 — розкоп стоянки Заскельне VI.

була розроблена попередня характеристика кам'яних та фауністичних залишків діяльності давніх людей для кожного культурного шару стоянок.

Аналіз здобутих матеріалів привів до певних висновків про походження та морфологічну будову зниклих порожнин, що має чимале значення як для дальших реконструкцій самих укрить, так і для пошуків нових палеолітичних пам'яток.

Ранньопалеолітичні стоянки Заскельне V та VI розташовані біля підніжжя урвища правого борту балки Красної, яка є правою притокою річки Біюк-Карасу. Балка пересікає північно-східний край масиву Ак-Кая, відносна висота якого коливається в межах 100—30 м. Геологічний розріз його представлений товщею сірувато-білих піщаних мергелів маастріхтського ярусу верхньої крейди. Зверху вони броньовані більш міцними нумулітовими вапняками нижнього та середнього еоцену, які за фаціально-літологічним складом неоднорідні. На мергелі маастріхту залягає фосфоритний конгломерат з цементом глауконітового вапняку незначної потужності. Вище по розрізу йдуть світло-сірі піщанисті глауконітові вапняки нижнього еоцену, які легко руйнуються, утворюючи нишоподібні поглиблення. Вони, в свою чергу, перекриваються щільнішими, з різним ступенем перекристалізації середньоеоценовими вапняками. На західному краї Ак-Кая та балки Красної нумулітові вапняки виходять на денну поверхню з-під товщі темно-коричневих глин майкопської серії.

Геологічна будова в районі стоянок має аналогічний характер. Еоценові нумулітові вапняки формують вертикальні урвища в бортах, а мергелі, що їх підстелюють, становлять дно та пологі схили балки. Зовально-осипні та делювіально-пролювіальні відклади на схилах бронуєть мергелі, тому в межах стоянок вони не виходять на денну поверхню.

Наявність карбонатних порід, їх моноклінальне залягання з невеликими (6—8°) кутами падіння, тріщинуватість обумовили розвиток карстових процесів. В урвищах Ак-Каї та балки Красної досліджено понад 50 карстових порожнин. Серед них 74,5% пов'язано з нумулітовими вапняками, 19,6 — контактами мергелів та вапняків і тільки 5,9% — з мергелями. Усі карстові порожнини об'єднані за класифікацією В. М. Дублянського², доповненою новими дослідженнями, в п'ять генетичних класів: корозійно-гравітаційний, корозійно-ерозійний, корозійний, корозійно-денудаційний та денудаційний. Під денудацією в даному випадку ми розуміємо руйнування гірських порід переважно внаслідок фізичного вивітрювання з обов'язковим вилученням продуктів руйнування процесами гравітації.

Корозійно-гравітаційний клас (рис. 2, А) карстових порожнин представлений в основному печерами, закладеність яких контролюється тріщинами бортового опору, що пересікають стінки урвищ під різними кутами. Це визначило їх просту морфологічну будову. Усі вони одноповерхові, невеликі завдовжки (7—15 м) з пологим (1—3°) ухилом дна в напрямку виходу. Ухил не залежить від умов залягання вапняків. У плані порожнини клиноподібні, а в поперечному перетині — трикутні. Печери наявні в бортах балки Красної та підвішені на 20—40 м над сучасним базисом ерозії.

Можливість використання палеолітичною людиною печер цього класу в районі Ак-Кая викликає сумнів, тому що для них характерні невеликі розміри входних отворів, відсутність зручних площадок біля входу, незначна (7—30 м²) внутрішня площа. Розкопки, які тут провадилися, були безрезультатними.

Порожнини корозійно-ерозійного класу (рис. 2, Б) майже всі горизонтальні, одноповерхові та віднесені переважно до літологічної різності нумулітових вапняків, точніше до зони контакту щільних рівномірно перекристалізованих та грудкуватих вапняків. У плані вони мають округло-видовжені форми, що свідчить про закладення печер по тектонічній тріщинуватості та тріщинах відкладів. Стіни більшості порожнин згладжені, відполіровані. В склепіннях відзначені рідкі вертикальні куполи з фрагментами кальцитових кір та дрібних горбкуватих натеків.

Формування таких порожнин пов'язано з періодичними водотоками. Печери та гроти розташовані у верхів'ях і тальвегах балок, у місцях виходу нумулітових вапняків. Так, верхів'я балки Красної має вигляд уступу висотою 10 м. У ньому є печера довжиною 15 м. Частина її склепіння зруйнована. Тальвег балки продовжується по дну печери та над уцілілою частиною склепіння, а потім йде далі вздовж поверхні нумулітових вапняків. Поруч з печерою, по обох бортах балки Красної, вище тальвегу, розташовані гроти. В минулому, безперечно, вони також містилися у верхів'ї балки. За рахунок зворотної ерозії та прогресивного розвитку останньої порожнини або їх фрагменти збереглися в бортах, а з поглибленням днища балки почали підніматися над тальвегом. В одному з таких гrotів у шурфі глибиною 1,5 м виявлено товщу несортованого світло-жовтого карбонатного піску та щебеню, де були крем'яні відщепи та знаряддя мустьєрського часу. Ці знахідки, що вказують на домустьєрське формування гроту, потребують дальших ретельних досліджень. Карстові порожнини корозійного класу (рис. 2, В) представлені гротами. Морфологія відображає їх первісне закладення по трі-

шинах відкладів з переважною проробкою останніх у межах процесів денудування. Це надало їм характерної форми: ширина звичайно в 2—3 рази перевищує довжину. Розміри гrotів — від 2 до 18 м завдовжки і 6—29 м завширшки, висота вхідного отвору — від 2 до 4 м. Трапляються вони в середній частині вертикального схилу правого борту балки Красної. В гротах відсутні будь-які відклади, а на скелястій підлозі часто наявні каррові поглиблення різної конфігурації.

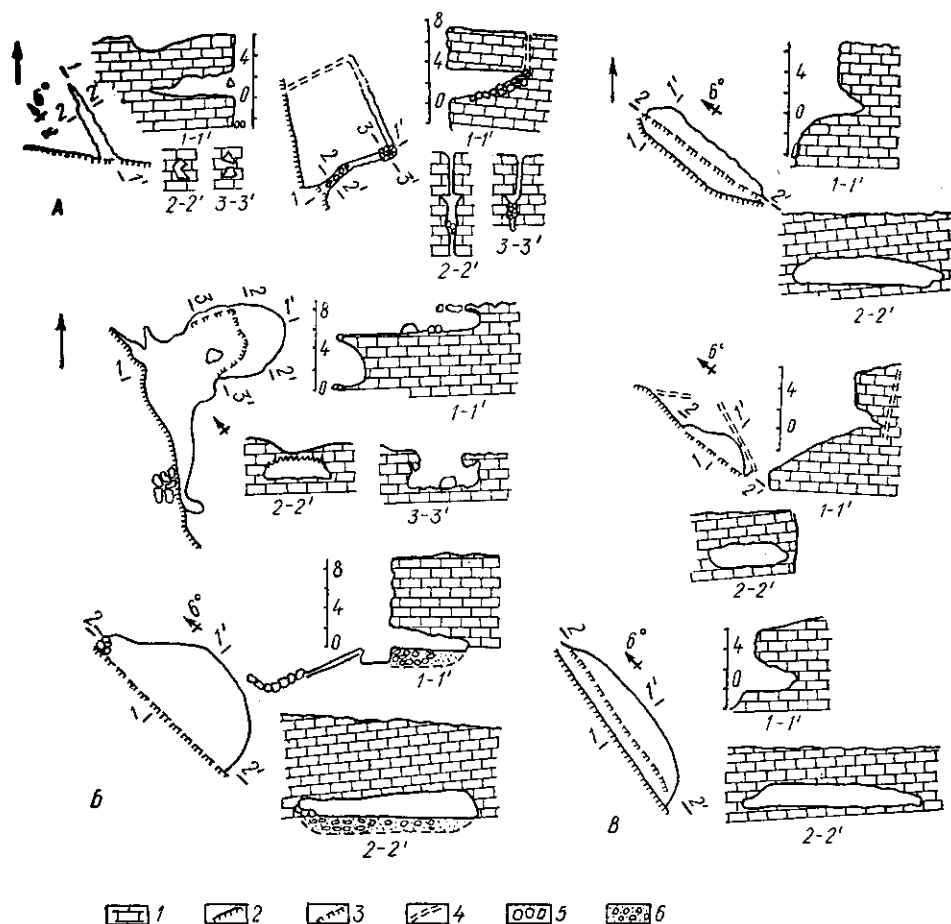

Рис. 2. Плани карстових порожнин корозійно-гравітаційного (А), корозійно-ерозійного (Б) і корозійного (В) класів.

1 — середньоеценові нумулітові вапняки; 2 — урвища; 3 — межі склепінь порожнин; 4 — напрямки тектонічних тріщин; 5 — брили; 6 — щебінь. 1-1' 7 — поздовжній розріз; 2-2' — поперечний переріз.

Морфологія гrotів цього класу, відсутність печерних відкладів, незначна проробка в довжину більше свідчать про сучасне походження. Підтверджується це тим, що на стрімких схилах балки Красної можна простежити всю динаміку розвитку гrotів від елементарних початкових форм.

Становлять інтерес як в археологічному, так і геоморфологічному плані гrotи корозійно-денудаційного класу (рис. 3, А; 4), що сформувалися на контактах нумулітових вапняків та маастріхтських мергелів. Межею між ними є базальний горизонт з фосфоритового конгломерату.

Характерним прикладом для цього класу є гrot Великий. Гrot має довжину 25 м, максимальну ширину 50 м та висоту 23—25 м. Загальна площа підлоги перевищує 650 м². У поперечному перерізі він має фор-

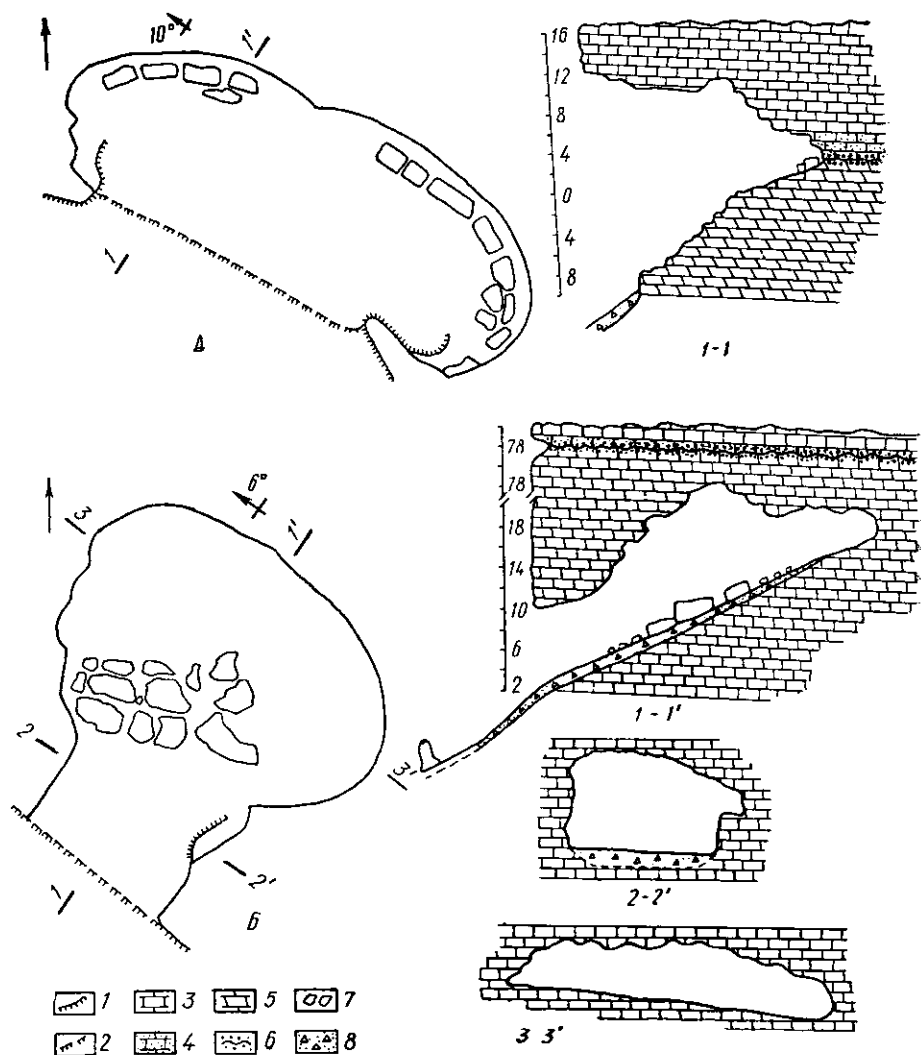

Рис. 3. Плани карстових порожнин корозійно-денудаційного (А) і денудаційного (Б) класів.

1 — межі урвищ; 2 — межі склепіння порожнини; 3 — середньоеоценові нумулітові вапняки; 4 — піщанисті нумулітові вапняки; 5 — верхньокрейдяні мергелі; 6 — зона контакту верхньокрейдяних мергелів та еоценових вапняків; 7 — брили; 8 — щербин з піском; 1-1' — поздовжній розріз.

му трикутника, вершина якого є тупиковою частиною порожнини. Нумулітові вапняки становлять склепіння, нахил його до внутрішньої частини гроту відповідає їх куту падіння. Але поверхня склепіння ступінчаста, що пов'язується з блоковими руйнуваннями товщі піщано-глауконітового вапняку. Брили довжиною 2 м, з однаковою висотою та шириною 1,2 м, витягнуті ланцюгом по периметру тильної частини гроту, де чітко простежується горизонт фосфоритового конгломерату. Саме тут проходить нагромадження карбонатного детритусового піску, аналогічного розкопам Заскельне V та VI.

Підлога гроту складена мергелями та має нахил до виходу (18—20°), тобто не відповідає куту і загальному падінню мергелів та вапняків. Швидкість перших переважає над процесами фізичного вивітрювання та вилуджування, що обумовлює значне розкриття вхідного отвору у висоту та ширину. Збільшення розмірів його приводить до нестійкості частини склепіння, отже, до гравітаційного руйнування ос-

Рис. 4. Загальний вигляд одного з корозійно-денудаційних гротів.

таннього. На це вказують скупчення в акумулятивній частині схилу під гротом осипних відкладів, що являють собою брили вапняків об'ємом від кількох до 200 і більше м^3 у той час, як мергель руйнується до щебенисто-пилуватих часток.

Спостереження показали, що порожнини цього класу порівняно з іншими розвиваються відносно швидко та відмирають. В процесі регресійного розвитку схилів гроти можуть руйнуватися до повного зникнення з поновленням вертикального урвища.

Денудаційний клас (рис. 3, Б) карстових порожнин пов'язаний виключно з піщанистими верхньокрейдяними мергелями. Порожнини розташовані біля підніжжя урвищ (висотою 100—80 м) масиву Ак-Кая. Печери стрімко піднімаються вгору, набуваючи мішкоподібної форми. На підлозі — щебенисто-пилуваті, рідше брилові відклади, що утворюються в результаті руйнування склепін та стінок. Динаміка формування описаних порожнин ще не з'ясована і потребує детальних мікрокліматичних та інших спостережень.

Таким чином, карстові порожнини в межах Ак-Кая та балки Красної належать до різних генетичних класів. Конфігурацію будь-якої порожнини приблизно можна уявити собі, якщо відомий її генезис.

Матеріали розкопок та геологічні умови місцезнаходжень стоянок з залученням морфологічної класифікації карстових порожнин виявили, що мустьєрські пам'ятки Заскельне V та VI були розташовані в гротах корозійно-денудаційного класу. Це підтверджується і характером культурних шарів. На Заскельній V загальна потужність відкладів, виявлених на площі 24 м^2 у південній частині розкопу, досягає близько 5 м. Тут особливо цікава товща світло-жовтого піску, в якому горизонтально залягає сім культурних шарів. Склад піску в них ідентичний усій товщі (рис. 5). В середній частині розкопу пісок починається з глибини 0,6 м від поверхні та перекривається слабопотужним суглинком, а він, в свою чергу, — плащем з щебеню та окремих брил. Пісок карбонатний — детритусовий складається з часток нумулітового піску, цілих дрібних та уламків великих черепашок форамініфер. Уламки плескаті, з гострими кутами, без слідів обкачування. В середньому на частки менше 1 мм припадає 65,5%.

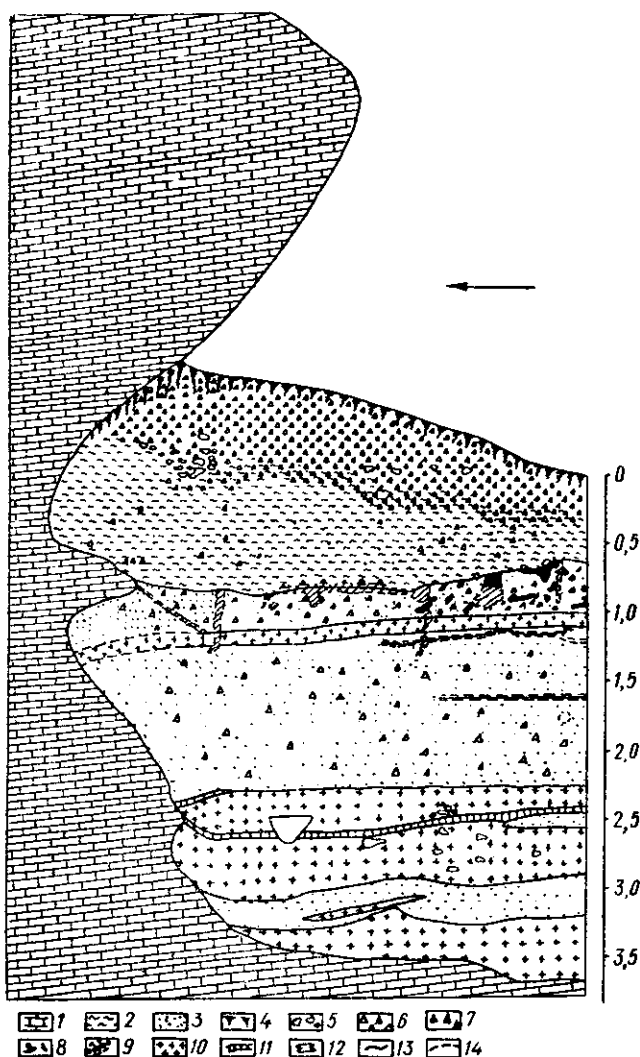

Рис. 5. Стратиграфія відкладів східної стінки розкопу стоянки Заскельне V.

1 — нумулітові вапняки середнього еоцену; 2 — суглинки; 3 — пісок; 4 — ґрунт; 5 — брили; 6 — щебінь; 7 — дресва; 8 — кореневі ходи; 9 — кореневі ходи з зоною вилуджування; 10 — культурні шари; 11 — зольний горизонт; 12 — кістки тварин; 13 — межі шарів, що чітко простежуються в розрізі; 14 — межі шарів, що слабо простежуються в розрізі.

Як уже вказувалось, найнижчі культурні шари (VII, VI, V) були зафіксовані за останні дні роботи експедиції 1973 р. у тому самому піску, в розрізі південної стінки розкопу під час її зачистки та взяття ґрунту на пилковий аналіз. Поява нових культурних шарів не була несподіванкою, — їх треба було чекати, оскільки від урвистої кам'яної стінки (тупигової частини колишнього гроту) скеляста підлога поступово або ступінчасто понижується в напрямку до схилу. У зв'язку з цим збільшується потужність відкладів та кількість включених у них культурних шарів. Вказані шари залягають на відстані близько 5 м від задньої стінки, тоді як верхні підходять до неї майже впритул. Це яскраве свідчення того, що за певний відрізок мустьєрського часу (від I до V культурних шарів) глибина гроту збільшилася на 5 м. Зовсім не виключено, що з продовженням розкопок, віддаляючись від задньої стінки, можна натрапити на нові, хронологічно ще давніші культурні шари.

Не маючи зараз змоги дати аналіз кам'яного матеріалу для трьох вказаних шарів, наведемо лише дані стратиграфічного характеру.

Найнижчий VII культурний шар відокремлюється від скелястої підлоги товщею (35 см) зеленого піску, з великою домішкою глауконітів. У його середній частині виявлено кілька крем'яних відщепів та кісток тварин. VI культурний шар добре виділяється своїм темним, буруватим кольором. У квадраті 12-Д його потужність становить 15 см. У ньому знайдені крем'яні заготовки та знаряддя, обпалені та необпалені кістки тварин, шматочки кісткового вугілля тощо. За попередніми даними, кремінь своїми розмірами майже не відрізняється від виявленого у верхніх шарах III, II та I. Трапляються також знаряддя з двобічною обробкою. Між VI та IV залягає прошарок жовто-сірого детритусового піску, де, як свідчить зачистка, досить багато знахідок кременю, кісток тварин та кісткового вугілля. Потужність цього прошарку дорівнює 11 см. Попередньо він був позначений як V культурний шар. Над ним залягає IV, з темно-бурим кольором. На цій ділянці розкопу його потужність — 20 см. В 1972—1973 рр. він був розкопаний на площі 8 м². Тут виявлено уламки і майже цілий бивень мамонта, кістки інших тварин, кісткова брекчія, багато крем'яного інвентаря, кісткового вугілля, окремі камені, три плями — сліди вогнищ. Нові знахідки кременю підтвердили визначення кам'яної індустрії IV шару як мікромустерської.

Вище зафіксовано відносно стерильний прошарок потужністю 12—14 см, який, в свою чергу, перекривається III культурним шаром завтовшки 30 см. Як і всі попередні, він залягає в світло-жовтих детритусових пісках, які мають сіруватий відтінок від великої кількості вогнищового попелу, обпалених кісток тварин та інших знахідок. Тут же простежено два овальних в плані вогнища, де було багато обпалених кісток тварин, а навколо — крем'яні відщепи та знаряддя. Серед останніх переважають середнього та великого розміру ножі, гостроконечники, скребла. Багато знарядь оформлено в техніці двобічної обробки. Крем'яна індустрія цього шару належить до двобічнообробленої мустерської техніки.

Між III та II культурними шарами наявний прошарок світло-жовтого піску потужністю до 18 см з окремими знахідками кременю, а II культурний шар має потужність близько 20 см. У ньому знайдено численний крем'яний інвентар та кістки тварин, які концентрувалися, переважно, на ділянці вогнищового шару, що був продовженням виявленого під час розкопок 1971 р. Він займав дві третини розкопаної площі. Крім кременю та великої кількості остеологічного матеріалу, що утворював завал у вигляді окремих обпалених та необпалених кісток і залишків, які перегнили та перетворилися в жовту масу — кісткову брекчію, знайдені окремі камені. Крем'яні вироби аналогічні знаряддям нижнього шару. На II культурний шар налягає стерильний прошарок світло-жовтого детритусового піску, потужність якого на розкопаній ділянці становить близько 80 см, а над ним — I культурний шар потужністю не більше 12—15 см. У ньому, як і раніше, знайдено небагато кременю та кісток тварин. Дуже рідко трапляються невеликі шматочки кісткового вугілля. Виявлені знаряддя одно- та двобічної обробки.

На південній ділянці розкопів 1972—1973 рр., по лінії 10—13 ДЕ, був простежений завал каміння, що безпосередньо налягало на верхній горизонт I культурного шару. Зверху воно перекривалося гумусовим шаром, який закінчувався дерновим прошарком сучасної денної поверхні. Оскільки між урвистою стінкою скелі та завалом каміння подібних скупчень не було виявлено, є підстава вважати, що північна лінія цього скупчення є межею завалу зовнішньої кромки козирка, що нависав над стоянкою в період початкового заселення гроту. Цікаво, що зазначена лінія складається з багатьох великих каменів, ніби поставлених на

«ребро». Цей факт, на нашу думку, свідчить про можливість використання каміння для огорожі вхідного отвору гроту його мешканцями. Таке припущення не є остаточним, оскільки необхідно розкопати всю площу стоянки для дослідження напрямку відстані та розташування каменів вздовж північної лінії завалу.

Ще більш виразна картина, яка розкриває процес утворення природного укриття, умови його формування та руйнування, показує залягання культурних шарів, що поступово в хронологічній послідовності відступають від задньої, урвистої стінки скелі в напрямку до балки.

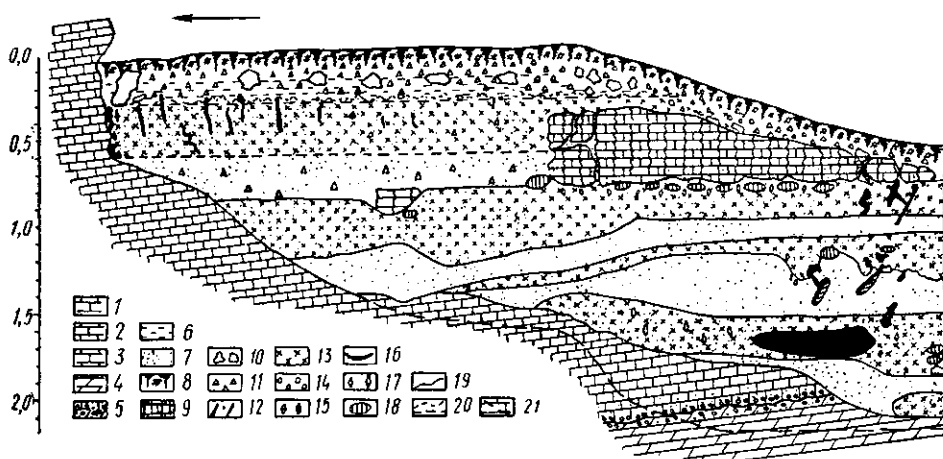

Рис. 6. Стратиграфія відкладів південної стінки розкопу стоянки Заскельне VI.

1, 2 — нумулітові вапняки середнього еоцену; 3 — піщаністі нумулітові вапняки; 4 — верхньокрейдяні мергелі; 5 — зона контакту верхньокрейдяних мергелів та еоценових вапняків; 6 — суглинки; 7 — пісок; 8 — ґрунт; 9 — плити нумулітових вапняків, розташованих не в корінному заляганні; 10 — окремі брили нумулітових вапняків; 11 — щебень; 12 — кореневі ходи; 13 — культурні шари; 14 — вугілля; 15 — крем'яні знаряддя; 16 — зольний горизонт; 17 — уламки кременю; 18 — кістки тварин; 19 — межа шарів, що чітко простежується в розрізі; 20 — межа шарів, що слабо простежується в розрізі; 21 — нижня межа розкопу.

На багатшаровій стоянці Заскельне VI спостерігається також залягання між I та II культурними шарами великих брил від козирка гроту. У товщі майже 2,5 м четвертинних відкладів світло-жовтого детритусового піску останнім часом зафіксовано шість культурних шарів мустьєрського часу (I—III, IIIa, IV—V) (рис. 6). Вони мають кут падіння в напрямку з північного сходу на південний захід. Нижче наводимо вертикальну стратиграфію та коротку характеристику матеріалів, здобутих у цих культурних шарах.

Найнижчий V шар відділяється від скелястої підлоги кількасантиметровим стерильним прошарком зеленого детритусового піску з великою домішкою глауконітів. Пісок самого шару має жовтий відтінок. Його потужність — від 8 до 10 см. Він починається з відстані 330 см від задньої стінки навісу і поширюється в південному напрямку — у сторону схилу балки. В шарі знайдено кілька десятків крем'яних сколів та одне знаряддя. Кісток тварин дуже мало. Кісткове вугілля відсутнє.

Між V та IV культурними шарами чітко простежується стерильний прошарок зеленого глауконітового піску потужністю 8—10 см. IV шар чітко виділяється на фоні світло-жовтого піску своїм темно-бурым кольором. Його потужність в середньому становить 20 см. Від задньої стінки колишнього гроту він відстоїть на 210 см. У ньому знайдено багато крем'яного інвентаря та обпалених і необпалених кісток тварин. Досить часто трапляються уламки великих трубчастих кісток з слідами вм'ятин та насічок. Це так звані коваделки. Креміння має попелясто-сіру патину. Майже всі знаряддя виконані в техніці одnobічної обробки.

Над IV шаром залягає світло-жовтий детритусовий пісок потужністю в середньому 15 см. У ході розкопок 1973 р. в ньому виявлено досить велику кількість кременю та кісток тварин. Кісткове вугілля трапляється рідко. На основі цього був виділений окремий культурний шар (можливо, горизонт) — IIIa, що переходить в III, потужністю 25 см. Відстань його від задньої стінки 110 см. У шарі зафіксовано вогнищевий прошарок, окремі кісткові скупчення овальних обрисів у плані. В 1972 р. було знайдено залишки кісток неандертальця: уламок нижньої щелепи з трьома зубами, 14 розрізнених зубів від неї та сім уламків фаланг кисті⁴. В 1973 р. за 1,5 м на північний захід від знахідок кісток людини було виявлено поховання неандертальця⁵ у поховальній ямі, впущеній з III шару в IIIa, трапились окремі кістки дитини віком 5—6 років. Черепа в ямі знайти не вдалося. В шарі було багато крем'яних знарядь, кісток тварин. Серед перших виділяються гостроконечники, ножі, скребла однобічної та двобічної обробки.

Між III та II шарами простежувався відносно стерильний прошарок світло-жовтого піску потужністю до 10 см. Над ним лежить II культурний шар, який майже по всій розкопаній площі стоянки має вогнищевий характер і дуже насичений великою кількістю кременю та кісток тварин. Його потужність досягає 25—30 см. Відстань від задньої стінки — 30 см. Приблизно за 2 м від неї простежено завал — велику брилу козирка гроту, яка лежала паралельно задній стінці. Довжина брили — близько 6 м, а ширина в середній частині — до 2 м. Її товщина в середньому дорівнює 1,5 м. Ближче до задньої стінки наявні великі камені від зруйнованого склепіння гроту. Вони дуже вивітрені і легко розбиваються кіркою. Після того, як спеціальним вибухом було підірвано брилу козирка, під нею виявився пласт, що складався з кісток, кісткового вугілля, попелу, кременів, каміння тощо. Деякі кістки лежали в анатомічному порядку, становлячи частину кінського кістяка.

Серед численних знахідок кременю часто трапляються знаряддя різних типів з однобічною та двобічною обробкою: ножі, гостроконечники, скребла, скобелі, скребки та ін.

На прилеглій до задньої урвистої стінки площі розкопу, трохи більшої за 2 м, над блоком, що упав зверху, зафіксовано детритусовий пісок, в якому розташований I культурний шар, а ще вище щебнюватобриловий шар темно-коричневого кольору та гумусу. Отже, стерильний прошарок являє собою завал каміння та суцільний блок козирка. I шар з невеликим нахилом у сторону балки починається від самої задньої стінки. Біля неї виявлено найбільше знахідок: сколів, знарядь, кісток тварин (у тому числі уламок зуба мамонта). На цій ділянці розкопу шар має потужність близько 15—20 см. Різноманітний набір знарядь становлять гостроконечники, ножі, скребла тощо.

Отже, завдяки чітким стратиграфічним умовам залягання культурних шарів та розташованих між ними блоків каміння можна стверджувати, що завал козирка гроту та його склепіння зустрівся в мустьєрський час. Як бачимо, після цього мешканці стоянки продовжували тут жити, але вже недовго. Це, мабуть, через те, що камера порожнини не була великою, а її козирьок міг перекривати вузьку смугу, що проходила впритул до задньої стінки навісу. Про це свідчить порівняно незначний матеріал з підстелюючим II культурним шаром та менша площа його залягання в детритусовому піску, незначна кількість знахідок.

Товща піску на обох стоянках одноманітна, без помітних слідів шаруватості, сортування та гумусованості, тобто його нагромадження могло проходити тільки в печері або гроті без будь-якого переміщення. Генетично він належить до внутрішньопорожнинних гравітаційних відкладів. Формування піску пов'язане з повільним лушенням склепіння

та стінок порожнини за рахунок фізичного вивітрювання та вилугування. Подібна картина концентрації піску простежується і зараз в корозійно-денудаційних гротах, про що вже згадувалося вище.

Про існування гротів на місці досліджуваних пам'яток свідчать великі брили. Одну з них знайдено нижче по схилу, на відстані близько 15 м від стоянки Заскельне V (рис. 7). За складом нумулітовий вапняк ідентичний вапнякам середньої частини урвища над стоянкою. У той же час умови залягання вказують на її походження в результаті завалу. Про такі самі умови говорилося вище у зв'язку з стоянкою Заскельне

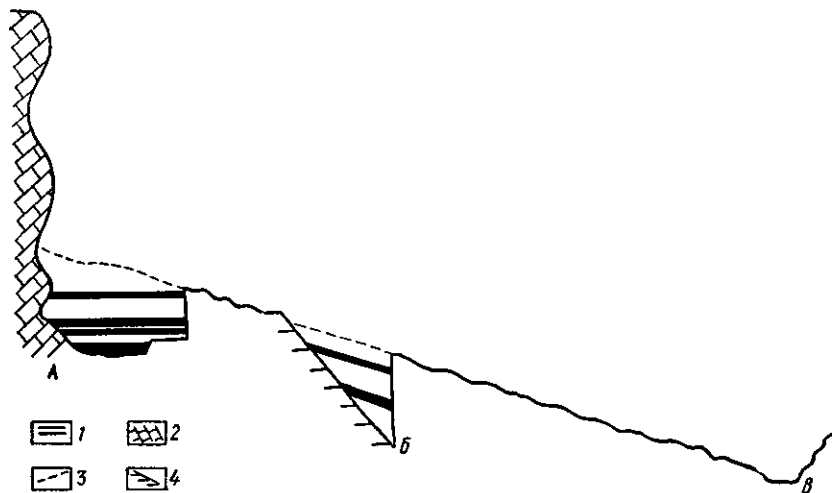

Рис. 7. Схематичний профіль через розкоп стоянки Заскельне V.

1 — культурний шар; 2 — нумулітові вапняки в корінному заляганні; 3 — розташування денної поверхні в районі розкопу і траншеї; 4 — брила нумулітового вапняку, виявлена у «траншеї». А — розкоп Заскельне V; Б — розкоп «траншеї», В — тальвег балки Красної.

VI, де вапняк козирка об'ємом понад 10 м³ перекривав її культурний шар. На рис. 6 показана тільки третя частина блоку, який був вилучений вибухівкою. Не викликає сумніву, що ці брили залишилися від склепін порожнин, які колись тут існували.

Таким чином, над стоянками Заскельне V та VI в мустьєрський час були гроти, які за морфологією аналогічні корозійно-денудаційним. У процесі синхронного розвитку балки Красної та самих порожнин в певні періоди порушувалася сталість частин склепін, що приводило до гравітаційних завалів. Це якоюсь мірою сприяло повній або частковій консервації відкладів, що містилися в порожнинах. Дальші дослідження дадуть змогу провести повну морфометричну реконструкцію гротів, яка допоможе не тільки визначити первинну конфігурацію, а й простежити динаміку послідовної морфологічної зміни порожнин внаслідок впливу на них екзогенних процесів. Для багат шарових стоянок Заскельне V та VI це дуже важливо.

¹ Г. А. Бонч-Осмоловский. Палеолит Крыма, вып. I. Грот Кийк-Коба. М.—Л., 1940; С. И. З а б у н и н. Новоткрытая палеолитическая стоянка в Крыму.— Известия Таврического об-ва истории, археологии и этнографии, т. II (59). Симферополь, 1928.

² В. Н. Д у б л я н с к и й. Генезис и гидрогеологическое значение крупных карстовых полостей Украины. Автореферат докторской диссертации. Пермь, 1971.

³ В. П. Д у ш е в с к и й. Морфологические типы горизонтальных полостей предгорного Крыма.— Пещеры, вып. 12—13. Пермь, 1972.

⁴ Ю. Г. К о л о с о в. Работы Крымской палеолитической экспедиции.— Археологические открытия 1972 года. М., 1973; Yu. G. K o l o s o v. New Paleolithic data

on mousterian sites of the Crimea.— Prehistoric man, his industry and the environment in the Pleistocene and Holocene. Moscow, 1973.

³ Ю. Г. Колосов. Работы Крымской палеолитической экспедиции.— Археологические открытия 1973 года. М., 1974.

В. П. ДУШЕВСКИЙ, Ю. Г. КОЛОСОВ

Реконструкция природных укрытий над мустьерскими стоянками Заскальная V и VI

Резюме

На протяжении пяти лет Крымская палеолитическая экспедиция Института археологии АН УССР ведет раскопки многослойных раннепалеолитических стоянок Заскальная V и VI вблизи известной скалы Ак-Кая в Белогорском районе. В отличие от изученных пещерных памятников этого времени в Крыму, стоянки находятся в настоящее время под открытым небом, у подошвы обрывистых скал нуммулитовых известняков. В древности они располагались под навесами или гротами.

В статье освещается первый этап работы, целью которого помимо основной задачи археологического изучения является получение данных об установлении морфологического облика и происхождения исчезнувших полостей. Реконструкция естественных укрытий над стоянками Заскальная V и VI даст решение одной из задач, поставленных перед Крымской палеолитической экспедицией.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Про номенклатурний список крем'яних виробів добі мезоліту — неоліту

Надходження нових серій крем'яних виробів різних періодів кам'яного віку, поглиблене їх вивчення, у тому числі з застосуванням статистичних методів, потребує вироблення детальної класифікації крем'яних знарядь. Лише при наявності загальноприйнятої їх номенклатури хоча б у рамках певної території стане можливим колективне опрацювання матеріалів, коли дані про склад тієї чи іншої колекції, опрацьованої одним дослідником, зможуть повністю використовувати також інші фахівці, зокрема і при статистичних викладках. І навпаки, відсутність такої класифікації неминуче веде до значного скорочення обсягу доступної інформації і нерідко заводить дослідницький процес у тупик, оскільки фахівці навіть одного вузького кола знань позбавляються можливості ґрунтовно ознайомитися з колекціями, а інколи навіть виникають непорозуміння у деталях термінології.

Розробка класифікації крем'яних виробів і застосування статистичного методу при їх опрацюванні вже давно привертала увагу археологів¹.

Метод типологічно-статистичного аналізу ранньопалеолітичних матеріалів особливо почав застосовуватися після його удосконалення Ф. Бордом і М. Бургоном на початку 50-х років².

Описуючи верхньопалеолітичні і мезо-неолітичні колекції півдня Східної Європи, фахівці (П. П. Єфименко, М. Я. Рудинський, С. М. Бібіков, Д. О. Крайнов, П. Й. Борисковський, В. М. Даниленко, О. О. Формозов та ін.) весь час застосовують певну номенклатуру типів і підтипів знарядь. Зараз у нашій країні і за рубежом уже розроблено кілька номенклатурних схем і для верхньопалеолітичного, мезолітичного та неолітичного кременю³.

Переважає більшість праць з цих питань, однак, охоплює дуже невеликі території, окремі культури або лише конкретні пам'ятки. Не

позбавлені вказані класифікації, як нам здається, і деяких інших недоліків. Так, у номенклатурних списках не завжди витримується єдиний критерій поділу матеріалів на групи, типи й підтипи. Нерідко при цьому також беруться до уваги зовсім випадкові ознаки, а не цілеспрямовані свідомі прояви людської діяльності в процесі розщеплення кременю і формування знарядь. Здебільшого номенклатурні списки до того ж дуже громіздкі, нечіткі, що значно ускладнює їх застосування широким колом дослідників.

Номенклатура крем'яних виробів, як і інша систематика, є впорядкована множинність. Вона має бути всеохоплюючою, загальнодоступною і зручною в користуванні, а також по можливості стабільною. При її розробці слід дотримуватися єдності критеріїв поділу, як і рівнозначності ступеня відмін (віддалі) між одиницями одного розряду таксономічної ієрархії.

Лише дотримання таксономічної ієрархії стає запорукою можливо повного і об'єктивного викладу характеристики комплексів. Здається, малоприйнятною з цієї точки зору є номенклатура пізньопалеолітичного кременю, запропонована Сонвіль-Борд і Перро⁴, до яких повністю приєднується О. П. Черниш⁵. Керуючись номенклатурою Ф. Борда для ранньопалеолітичних комплексів, згадані автори для верхньопалеолітичних індустрій виділили 91 тип знарядь. При цьому типологіст не має поділу виробів на види (категорії) знарядь та їх підтипи. Всі назви списку виступають в номенклатурному відношенні як абсолютно рівнозначні, хоча тут є вид знарядь, їх типи і підтипи.

Вивчення взаємозв'язків культур на широких територіях, як і розробка проблеми переростання мезоліту в неоліт, передбачає створення класифікації матеріалів великих областей, що охоплювали б частини материків, наприклад Східну Європу, Урал і Сибір тощо.

Запропонована нижче номенклатура крем'яних виробів з території Молдавії, України і Північного Кавказу, як нам здається, є певним кроком до створення регіональних класифікацій.

При складанні цього номенклатурного списку автором опрацьована переважна більшість мезолітичних і неолітичних комплексів вказаної території. Список включав всі об'єктивні характеристики виробів з кременю, дані дослідниками інших локальних груп пам'яток.

В основу типологічного поділу крем'яних виробів півдня Європейської частини СРСР епохи мезоліту й неоліту нами покладені насамперед їх морфологічні особливості, а також тип заготовок та функціональне призначення виробів. Останнє відіграє, як відомо, головну роль у виділенні категорій знарядь або їх видів — скребки, різці, вістря стріл тощо, що для мезо-неолітичних культур в основному зроблено вже давно. При морфологічному аналізі знарядь ми враховували виключно ті особливості, що були свідомо їм надані шляхом повторної обробки заготовок. Відмінності в формі заготовки брались до уваги лише тоді, коли тип останньої був також результатом цілеспрямованої діяльності людини. Нами не враховувалась випадкова форма відщепів, оскільки вона не диктувалася такою діяльністю.

За призначенням серед крем'яних виробів виділено XV видів (категорій), що в своєму складі мають типи і підтипи. Для зручності користування номенклатурним списком всі предмети з точки зору процесу обробки поділені на дві великі групи: А — нуклеуси, заготовки знарядь та відходи виробництва, Б — знаряддя праці. Серед останніх виділяються підгрупи геометричних мікролітів, негеометричних мікролітів, макролітичні знаряддя та ін. Групи і підгрупи номенклатурного навантаження не несуть.

Отже, основними номенклатурними одиницями списку є види виробів, їх типи і підтипи. Види утворені за принципом призначення

знарядь. Наприклад, нуклеуси-ядрища для сколювання з них пластин і відщепів, ножі — знаряддя для різання та ін. Маловживані і звичайно нечисленні вироби (проколки, свердла, ретушери тощо) об'єднані в одну групу: «інші види знарядь».

Тип і підтип охоплюють екземпляри одного виду, що відрізняються певними морфологічними особливостями і технікою виготовлення. При цьому тип є більш високою одиницею номенклатурної ієрархії, ніж підтип. Види виробів позначаються римськими цифрами, типи — арабськими, підтипи — малими літерами (рис. 1).

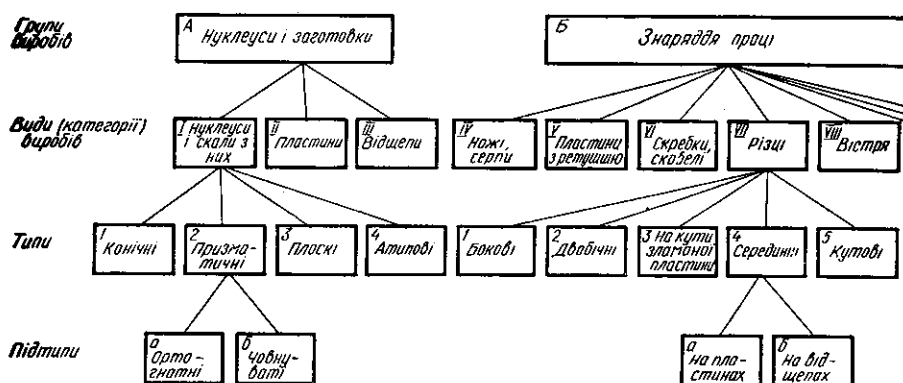

Рис. 1. Схема номенклатурних одиниць.

Для більш дрібного членування підтипів речей можуть бути введені літерно-цифрові позначення ($a_1, a_2, a_3, \dots$), або ж характеристика комплексу подається описово.

А. Нуклеуси і заготовки знарядь та відходи виробництва

Нуклеуси. Сколи з них. Всебічна характеристика нуклеусів і заготовок для знарядь — пластин і відщепів — має важливе значення як для культурно-територіального членування мезо-неолітичних пам'яток, так і при їх періодизації.

Розробці типології нуклеусів палеолітичної епохи уже присвячено кілька спеціальних праць⁶. Дані про їх типологічний поділ за матеріалами мезоліту і неоліту є у фахівців, що провадили описи колекцій цього часу. П. П. Єфименко виділяв два основних типи конічних і призматичних нуклеусів, а М. Я. Рудинський вказував на конічні та олівцеподібні⁷. М. В. Воеводський і О. О. Формозов звернули особливу увагу на знахідки в Криму плоских екземплярів.

У своїй типологічній схемі М. О. Бадер поділив нуклеуси кримських стоянок епохи палеоліту і мезоліту на п'ять типів: 1) дископодібні; 2) однібічні (сплощені) косоплощадкові з однією або двома площадками; 3) прямоплощадкові і підциліндричні; 4) прямоплощадкові підконічні; 5) сплощені. Тип конічних він відзначає лише в пізньому палеоліті⁸.

Характеризуючи матеріали мезолітичної стоянки Гіржево в Північному Причорномор'ї, В. Н. Станко говорить про тип нуклеусів: призматичних, однібічних і плоских конічних та олівцеподібних⁹.

Досить складна номенклатура крем'яних виробів, у тому числі й нуклеусів, запропонована С. В. Смирновим у статті про генетичні підоснови надпорізького мезоліту¹⁰. Ця типологія розроблена на матеріалах фінальнопалеолітичної стоянки в балці Ворона (Надпоріжжя). Група виробів (20 екземплярів) включає нуклеуси та поперечні (5) і реберчасті

(4) сколи з них. Нуклеуси (11 екземплярів) діляться на три основних типи: одноплощадкові (5), двоплощадкові (4) і плитчасті (5). Перші два типи мають відповідно чотири і три підтипи. Позитивною рисою цієї систематики є виділення підтипів, але класифікація дуже ускладнена, очевидно, не витримана єдність критерію поділу, кількість підтипів дуже велика (майже дорівнює числу всіх нуклеусів).

Нещодавно із спеціальною статтею, присвяченою номенклатурі крем'яних виробів мезоліту і неоліту Криму, виступив Л. Г. Мацкевий¹¹. Він виділяє сім типів нуклеусів: призматичні, плиткоподібні, олівцеподібні, пірамідальні, трапецієподібні, човнуваті та аморфні. В основу цього поділу покладені їх розміри і форма. Виходячи з техніки сколювання пластин, автор пропонує ще ряд типів: однобічні, двобічні, плоскі, одно-, дво-, три- і багатоплощадкові. Типологія Л. Г. Мацкевського, на нашу думку, дуже ускладнена, при класифікації не завжди витриманий принцип єдності критерію поділу.

Серед зарубіжних праць слід згадати монографію польських дослідників Б. Гінтера і Я. К. Козловського¹². В класифікації виробів — верхнього палеоліту-мезоліту названі автори виділяють чотири типи нуклеусів, у тому числі, без підправки відбивної площадки, одноплощадкові, двоплощадкові і екземпляри «із зміненою орієнтацією» (з однією площиною і наміченою другою — протилежною).

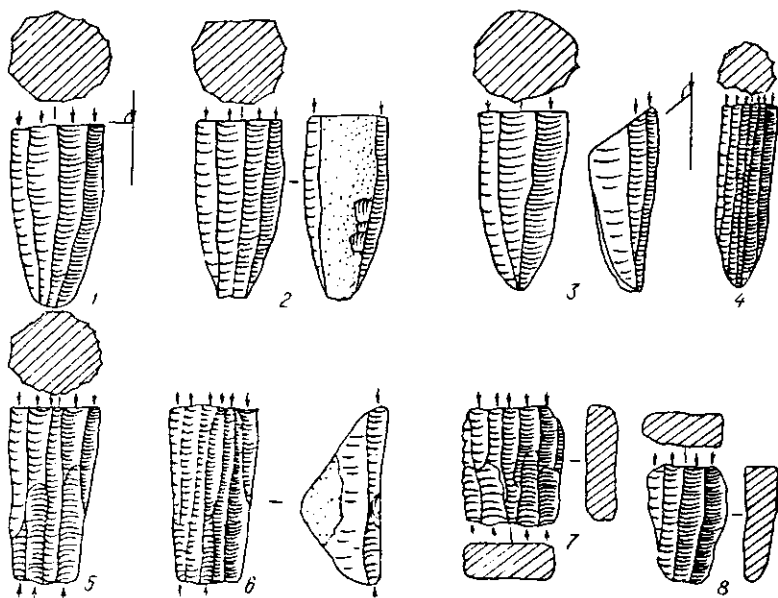

Рис. 2. Різні типи нуклеусів (схема).

Ю. Барті з Чехословаччини, описуючи мезолітичні колекції, називає нуклеуси та нуклеоподібні уламки; перші бувають одно- і двоплощадкові, а також пірамідальні й дископодібні.

У своєму поділі нуклеусів з мезолітичних і неолітичних серій півдня Європейської частини СРСР ми врахували насамперед техніку розколювання крем'яно та морфологічні особливості цих виробів. Виходячи з цього і на підставі викладеного вище, можна виділити передусім дві серії нуклеусів: «звичайні», з негативами від знятих середньошироких і широких пластин та мікролітичні. Обидві серії включають шість типів. До групи нуклеусів належать і сколи з них.

Типи нуклеусів за формою і технікою виготовлення поділяються на підтипи. Так, конічні (одноплощадкові) бувають рівноплощадкові (ортотнатні, рис. 2, 1) і косоплощадкові (рис. 2, 3), круглі й «однобічні»

(рис. 2, 2), а також мікролітичні. Серед конічних ортогнатних наявний тип олівцеподібних з довгим рівним негативом від мікролітичних пластин (рис. 2, 4). Серед призматичних (двоплощадкових) нуклеусів є округлі (рис. 2, 5) і човноподібні (рис. 2, 6). Тут також рідко трапляються мікролітичні типи. Плоскі нуклеуси відрізняються від «однобічних» сплюснених переважанням ширини над товщиною. Вони можуть мати підтрикутну форму (здебільшого одноплощадкові, скошені (рис. 2, 8) і чотирикутну (рис. 2, 7). Серед них значна кількість мікроклітичних. Багатоплощадкові нуклеуси для пластин мають три і більше відбивних площадок. З аморфних (також багатоплощадкових) сколювали відщепи. Серед останніх дуже нечисленними є дископодібні з радіальним сколюванням відщепів звичайних чи пластинчастих. До нуклеоподібних уламків ми відносимо безформені шматки кременю з одним, двома або кількома сколами відщепів чи пластин.

І. Типи і підтипи нуклеусів. Сколи з них

1. Конічні (одноплощадкові): *a* — округлі в поперечному перетині, ортогнатні (рис. 3, 1); *b* — те ж, трохи «однобічні» (рис. 2, 2); *в* — олівцеподібні (рис. 3, 5); *г* — конічні, косоплощадкові (рис. 3, 3), у тому числі мікролітичні.

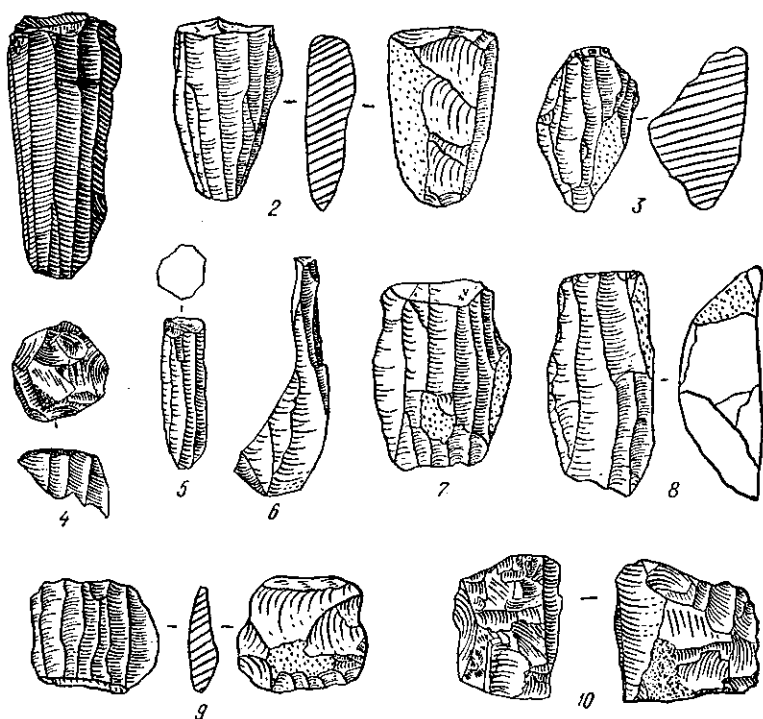

Рис. 3. Нуклеуси.

1 — Студенок; 2, 3, 7, 9 — Гіржево; 4, 6 — Йосипівка, Лиман; 5 — Варварівка IX; 8 — Корост; 10 — Бузьки.

2. Призматичні (двоплощадкові): *a* — ортогнатні (рис. 3, 7); *b* — човноподібні (рис. 3, 8), у тому числі мікролітичні.

3. Плоскі: *a* — підтрикутні (рис. 2, 8); *b* — підчотирикутні (рис. 3, 9), у тому числі мікролітичні.

4. Атипові: *a* — аморфні, багатоплощадкові (рис. 3, 10); *b* — дископодібні.

5. Нуклеоподібні уламки.

6. Інші типи нуклеусів.

7. Сколи: *a* — поперечні (рис. 3, 4); *b* — поздовжні (рис. 3, 6).

Пластини. Розміри пластин, як і техніка їх виготовлення, безумовно, є важливими показниками, що характеризують той чи інший комплекс. Типологія пластин, однак, у номенклатурних списках розроблена мало. Деякі дослідники поділяють їх на великі й дрібні. Л. Г. Мацкевой називає залежно від довжини і ширини три типи: «пластини», «пластинки» і «мікропластинки»¹³. Виходячи з розмірів цих виробів, поділяють їх на дві-три групи й інші дослідники (М. В. Воеводський,

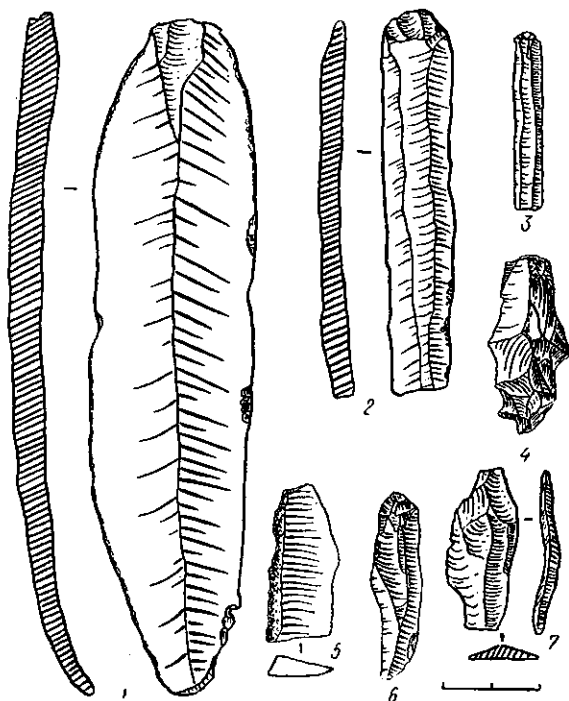

Рис. 4. Типи пластин.

1, 2 — Олександрія; 3, 6 — Бондариха; 4 — Йосипівка; 5 — Стаханівка; 7 — Яремівка.

О. О. Формозов). У номенклатурі крем'яних виробів Франції також визначено дві категорії пластин (*Lame*) і пластинки (*Lamelle*)¹⁴.

Ми виділяємо пластини малі, вузькі (шириною до 0,8 см), середньо-широкі (0,8—1,4 см) та великі широкі (понад 1,4 см). Ширина пластин, як правило, коригується з їх довжиною. Нормальним співвідношенням слід вважати приблизно 1:5—1:10. З точки зору техніки виготовлення слід розрізняти два типи: неправильно ограновані з «палеолітичною» спинкою; правильно ограновані з рівними краями. Як перші, так і другі бувають різних розмірів. Дрібні вироби другого типу називаються мікролітичними. Крім того, розрізняються реберчасті пластини та пластини з потовщеним боком (обушкові). Перші виникають при формуванні нуклеуса, а другі — при їх сколюванні з вузьких плиток кременю.

II. Типи і підтипи пластин без повторної обробки

1. Неправильно ограновані з «палеолітичною» спинкою, у тому числі малі, середні (рис. 4, 6, 7) та великі.
2. Правильно ограновані з рівними краями, у тому числі малі, тонкі «ювелірної» техніки виготовлення мікропластини, а також пластини середні й великі (рис. 4, 1—3).
3. Пластини реберчасті (рис. 4, 4).
4. Пластини з потовщеним боком — обушкові * (рис. 4, 5).
5. Інші типи.

* Термін запропонований В. І. Непріною.

Відщепи є здебільшого відходами при виготовленні знарядь праці, але часто вони використовувались після додаткового ретушування як **знаряддя**, зокрема скребки. Серед них розрізняються за розмірами і **формою** звичайно відщепи трикутні чи аморфні, зокрема з жовною **кіркою**, пластинчасті і лусочки кременю. У пластинчастих екземплярів **довжина** більше ніж удвічі перевищує їх ширину. До лусочок належать **дрібні** тонкі відщепи довжиною до 0,8—1 см. Уламки кременю — це товсті аморфні об'ємні відщепи.

III. Типи відщепів, уламки кременю, лусочки

1. Відщепи трикутні, аморфні, у тому числі з кіркою жовна.
2. Пластинчасті.
3. Відщепи з потовщеним краєм (обушкові).
4. Уламки кременю.
5. Лусочки.

Б. Знаряддя праці

У цій групі виділяється 12 основних видів (категорій), що в окремих випадках об'єднуються в підгрупи, наприклад, мікролітичні і макролітичні вироби, мікроліти геометричних і негеометричних обрисів тощо. Загальна нумерація видів знарядь (IV—XV) є продовженням попередньої групи.

Ножі, серпи виготовлялись як з пластин, так і з відщепових заготовок. Перші здебільшого підправлялись крайовим ретушуванням, другі — з допомогою плоскої поверхневої ретуші. На чітку різницю між **ножами** і **серпами** вказати важко. Ознакою крем'яного серпа є значна **залощеність** по лезу. На північніших територіях, зокрема в культурі **ямково-гребінцевої** кераміки, частіше використовувались знаряддя з відщепових заготовок, на півдні — з пластин. У мезоліті і ранньому неоліті **ножі** невеликі, виготовлялись вони переважно з пластин середніх розмірів. У пізньому неоліті та енеоліті поширюються вироби на великих пластинах.

IV. Типи і підтипи ножів та серпів

1. Ножі на великих пластинах з бічною підгострюючою ретушшю по одній чи двох **довжніх** гранях, у тому числі: *a* — з скребкоподібним кінцем (рис. 5, 1); *b* — з **гострим** кінцем (рис. 5, 2).

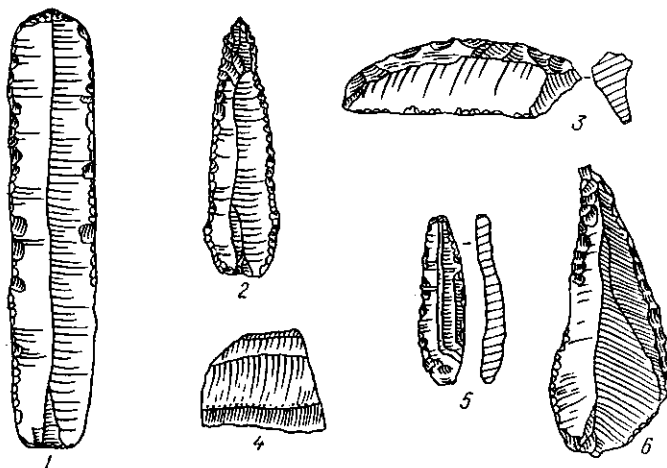

Рис. 5. Ножі (1, 2, 5, 6), серп (3), вкладиш серпа (4).

1 — Бондариха; 2 — Віта Литовська; 3 — Скуносове; 4 — Гнідава; 5 — Лиса Гора; 6 — Устя Осколу.

2. На пластинах середніх розмірів і малих (рис. 5, 5).
3. Ножі-серпи на пластинчастих відщепях з двобічною чи однобічною ретушшю (рис. 5, 3) або без неї.
4. Пластини-вкладиші серпів з слідами залощеності (рис. 5, 4).
5. Інші типи.

Пластини з ретушшю. Крім ножів і серпів та різних типів вістер (про останній йтиметься далі), з цілих пластин і відщепів виготовлялись також інші вироби, пряме функціональне призначення яких повністю розкрити вдається далеко не завжди. В мезолітичних і неолітичних комплексах Криму виділяється значна кількість пластин з виїмками та пильчастим краєм, рідше трапляються тут екземпляри з протилежною ретушшю, властивою для свердел та прокруток. У пам'ятках кукрекського типу в Криму та на суміжних територіях мали поширення пластини з плоским відтісуванням поверхні — вкладиші кукрекського типу. На Північному Кавказі О. О. Формозов у матеріалах Нижньошилівської стоянки відзначає серію пластин з виділеною голівкою, призначення яких не розгадано.

До розглядуваної групи слід, очевидно, зарахувати і так звані перетини пластин, що бувають дуже численними в південних мікролітичних комплексах.

V. Типи і підтипи пластин з ретушшю. Перетини пластин

1. Пластини з виїмками (рис. 6, 3), з пильчастим краєм (рис. 6, 1).
2. Пластини з ретушшю (рис. 6, 6), у тому числі з протилежною ретушшю (рис. 6, 2).
3. Вкладиші кукрекського типу з ретушшю, у тому числі: а — лише по черевцю (рис. 6, 8); б — черевцю і спинці (рис. 6, 4).
4. Пластини з виділеною голівкою нижньошилівського типу (рис. 6, 5).
5. Перетини пластин (рис. 6, 7, 9, 10).
6. Інші типи.

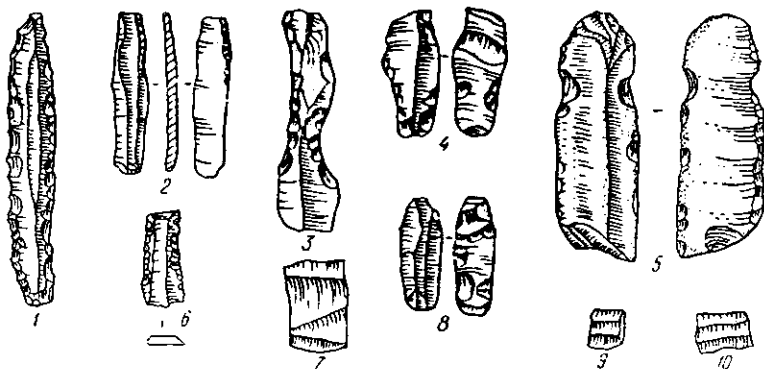

Рис. 6. Пластини з повторною обробкою.

1—2 — Кізлевий; 3 — Мурзак-Коба; 4, 6, 8 — Кукрек; 5 — Нижньошилівська; 7, 10 — Бондариха; 9 — Юго-Осетія.

Скребки мають округло-опуклий робочий край, скобелі — увігнутий. Частина пластин з виїмками, мабуть, теж використовувалась як скобелі. Формально пластина з однією виїмкою може бути заліченою до скобелів, але останні виготовлялись переважно з відщепів.

Типології скребків дослідники приділяють звичайно багато уваги. В пізньому палеоліті О. П. Черниш, слідом за французькими археологами Сонвіль-Бордом і Перро, виділяє 15 типів цих виробів — кінцеві на пластинах, подвійні, «стрілчасті», округлі, нігтеподібні, карене, скребки «з рильцем» тощо¹⁵.

У мезоліті Криму Л. Г. Мацкевой визначає 16 типів скребків і два типи скобелів¹⁶. Вартим уваги в його номенклатурі є поділ скребків на типи не лише за формою заготовки, а й за ступенем ретушування. У мезоліті Криму і Кавказу М. О. Бадер простежив шість типів цих знарядь (високої форми кінцеві, циркулярні, подвійні та зі скошеним краєм).

У французькій літературі номенклатура скребків найбільш повно розроблена в працях Сонвіль-Борда і Перро, Лаплас-Жардена і Тік-

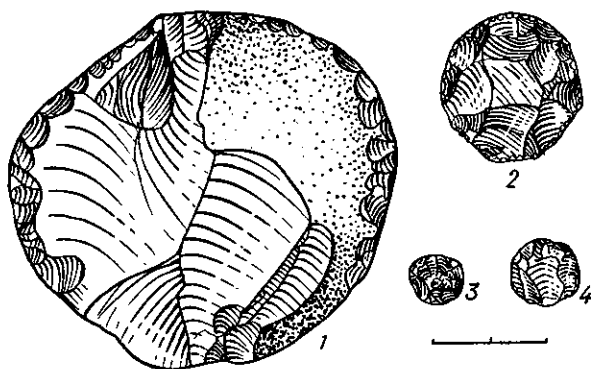

Рис. 7. Скребки великий, середній та малі.

1 — Бондариха; 2—4 — Кізлевий.

сера. Спільними типами їх в усіх класифікаціях є прості скребки на пластинах без бічної ретуші чи з нею, подвійні, циркулярні, нуклеоподібні та ін.¹⁷

Виходячи з існуючих типологічних схем і враховуючи особливості заготовок, форми й техніки виготовлення, в типологічний лист, наведений нижче, ми включаємо 11 типів скребків, що поділяються на ряд підтипів. З точки зору заготовок це такі серії знарядь: на пластинах, довгих чи укорочених, пластинчастих відщепів і звичайних та сколах з нуклеусів. За розмірами скребки на відщепіях бувають мініатюрні і малі (поперечник — до 1,4 см), середні (1,4—2,4 см) та великі (понад 2,4 см — рис. 7).

З відщепових заготовок виконані скребки з різним ступенем ретушування краю — напівокруглі, а також округлі (циркулярні) екземпляри з нерегулярною ретушшю тощо. Особливу групу становлять інструменти для різання, у яких для цього пристосований боковий край відщепи (скребки «оскольського» типу) чи інколи його кінець (нігтеподібні). Серед перших є знаряддя середніх і великих розмірів, а другі, як звичайно, дрібні. Робочий край цих виробів у перетині клиноподібний, у той час як у скребка він зігнутий. Нігтеподібний скребок відрізняється від напівокруглого часто лише характером леза, що в перетині має форму клина. В мезоліті і неоліті досліджуваної території є невелика кількість зразків високої форми та «з підправленою ручкою». Останні, мабуть, мали якийсь держачок. Зрідка трапляються скребачки з виділеним «рильцем».

Скребки на пластинах, видовжені чи укорочені, мають різну форму робочого краю. До видовжених ми умовно відносимо ті, довжина яких більше ніж у 2,5—3 рази перевищує їх ширину.

Скобелі на відщепіях бувають представлені в колекціях звичайно невеликою кількістю екземплярів. Вони можуть мати одну, дві чи кілька виїмок. Для останніх В. П. Любін і М. О. Бадер пропонують назву «лекала».

VI. Типи і підтипи скребків і скобелів

1. Скребки округлі на відщепі, циркулярні з круговою ретушю, у тому числі: а — малі і мініатюрні; б — середніх розмірів (рис. 8, 1—3).
2. Напівкруглі на відщепі: а — з кінцевою (рис. 8, 6, 16); б — боковою (рис. 8, 5) ретушю; в — з ретушю на 3/4 обода знаряддя (рис. 8, 4), у тому числі нігтеві з клиноподібною формою леза (рис. 8, 11, 12).
3. З нерегулярною і частковою ретушю, скребки неправильних обрисів (рис. 8, 8).
4. З «підправленою ручкою» (рис. 8, 7).

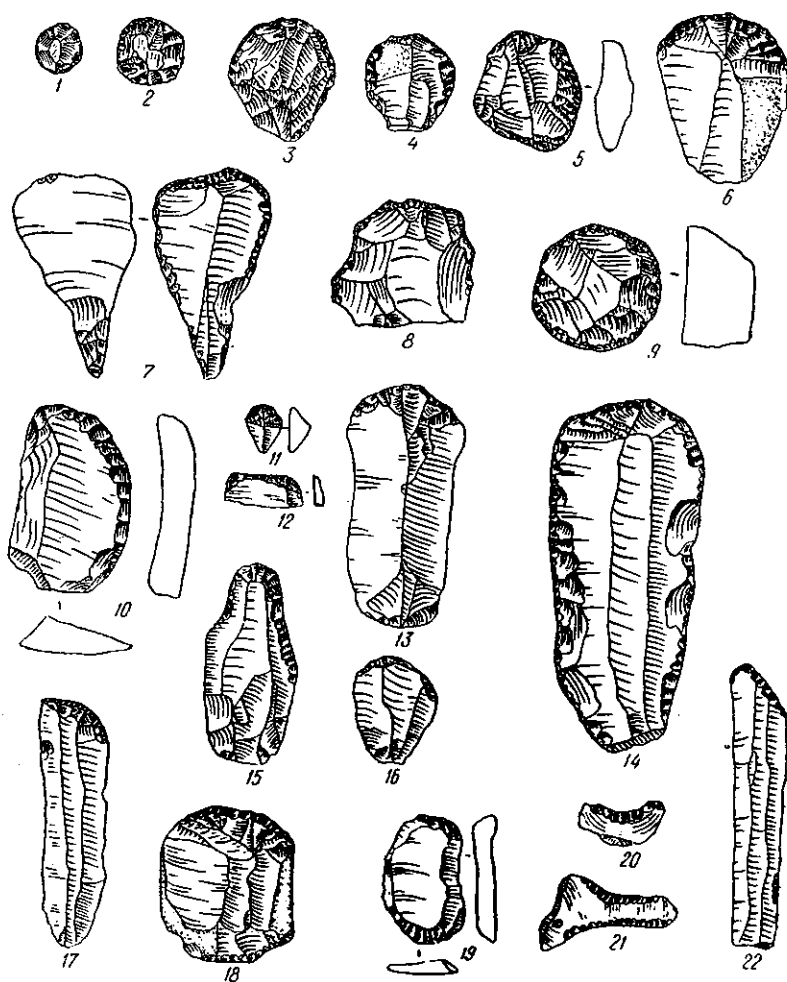

Рис. 8. Скребки.

1—3, 9 — Кізлевий; 4, 5, 11, 12 — Гіржево; 6—8, 18 — Корост; 10, 13, 14 — Устя Осколу; 15 — Кая-Араси; 16 — Бондариха; 17, 22 — Юсуповський басейн; 19 — Сюрень II; 20 — Джиджойта; 21 — Зура-Ахо.

5. Високої форми (рис. 8, 9), у тому числі нуклеоподібні.
6. Скребки-різчики «оскольського типу» з клиноподібним робочим краєм (рис. 8, 10).
7. Кінцеві скребки на довгих пластинках (рис. 8, 13), у тому числі з боковою ретушю (рис. 8, 14) і скошені (рис. 8, 17, 22).
8. Кінцеві на укорочених пластинках і пластинчастих відщепі з округлим, косим та рівним робочим краєм. Скребки з виділеним «рильцем» (рис. 8, 15).
9. Двобічні скребки на тих самих заготовках (рис. 8, 18, 19).
10. Інші типи, відщепи з скребкоподібною ретушю.
11. Скребки, комбіновані з іншими знаряддями (різцями).
12. Скобелі на відщепі (рис. 8, 20) та багатовнімчасті — «лекала» (рис. 8, 21).

Різці в мезолітичних і неолітичних комплексах наявні значно рідше, ніж у палеоліті, але все ж вони й тут ще досить численні, особливо в мезолітичний період. У комплексі з Короста на Волині цих виробів, наприклад, виділено 25% щодо всіх знарядь: в Криму на стоянці Ку-креск — 21%, Мурзак-Коба — 18% та ін. Інколи в матеріалах цього часу кількість їх дуже незначна (Мирне — 3%).

Виготовлялись різці на пластинах, відщепках і уламках кремению шляхом нанесення різцевих сколів. Помітно меншу роль при формуванні робочого краю відігравало ретушування. Різні типи різців виділяються, головним чином, за технікою виготовлення їх робочого леза.

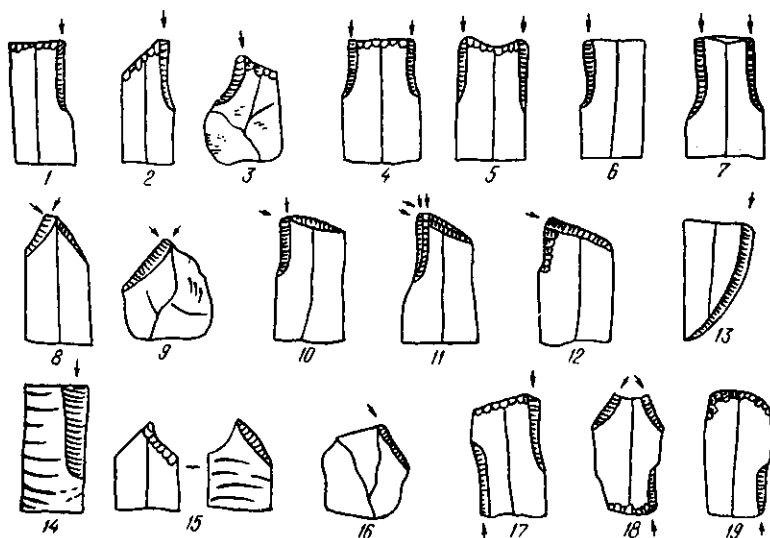

Рис. 9. Типи різців (схема).

Для палеолітичних комплексів Східної Європи О. П. Черниш вказує 16 типів різців¹⁸, у мезоліті дослідники виділяють їх всього 4—5 типів (М. О. Бадер, Л. Г. Мацкевой). У названій вище праці В. Гінтера і Козловського виділяється для палеоліту й мезоліту Польщі чотири типи, з яких два перших мають відповідно чотири і три підтипи.

Для фінальнопалеолітичної та мезолітичної епох Північної Європи Г. Швабедіссен визначає чотири основних типи різців — бічні, серединні, багатофасеткові дугоподібні (Бюске) та нуклеподібні. Бічні та серединні, в свою чергу, розпадаються відповідно на три і два підтипи.

У мезоліті й неоліті Східної Європи найбільш поширеними були типи бічних латеральних різців (рис. 9, 1—3) та знарядь, що їх свого часу П. П. Єфименко визначав як виготовлені «на куті зламаної пластини» (рис. 9, 6, 7) (у поляків — «ламанець»). Ознакою «ламанця» є відсутність підправки зламу пластини. Різцеві сколи наносились як з одного боку зламу пластини чи підретушування на її кінці, так і з двох. Різці з двома боковими сколами і підретушованим кінцем називають двобічними, або білатеральними (рис. 9, 4, 5). Останні часто виготовлялись на товстих нуклеподібних уламках кремению. Функціональне призначення цих виробів не зовсім зрозуміле, хоча належність їх за типологічними ознаками до категорії різців не викликає сумніву.

У бічних і двобічних різців інколи при сколюванні знімалась вся лезня частина знаряддя. Таким чином, виникав різець із «залізаним краєм» (рис. 9, 13). Це бракований екземпляр, однак ним також користувались у роботі. Здебільшого різці мають бічний скол, вздовж краю

пластини, але іноді він знімався з її черевця. У цьому випадку виникав тип інструмента, що його називають «плоским» (рис. 9, 14). Вони, очевидно, використовувались для розрізання м'яких матеріалів, наприклад шкіри. Переважно ж різцями, як вважають, обробляли кістки, а можливо, й дерево.

Помітно рідше в мезо-неолітичних комплексах трапляються серединні різці (рис. 9, 8, 9), як і їх різновид — кутові (рис. 9, 10), багатофасеткові тощо. Виготовлялись вони лише з допомогою двох чи кількох сколів, спрямованих один до одного під гострим кутом (рис. 9, 11). В лісостепових районах Київщини і на Волині виділяється особливий тип мікрорізців (рис. 9, 15), що, на думку польських дослідників, є відходами при виготовленні мікролітичних виробів.

У кукрекських комплексах Криму і в Надазов'ї значно поширювались різці на коротких масивних відщепах (рис. 9, 16). Інколи це лише один скол на куті відщепа, або ж робочий край формувався скоком і крайовим ретушуванням. Г. А. Бонч-Осмоловський, а за ним і Л. Г. Мацкевой включають ці знаряддя в особливий «кукрекський тип».

В окремих випадках наявні різці, робочий край яких формувався незвичним способом — ретушувалась бокова грань пластини і скола на її поперечному зламі. Ці різці дістали назву супонівських (рис. 9, 12). Близькі до них вироби з ретушшю, але без сколу, їх називають ще різчиками.

Крім зазначених типів, можна говорити ще про дубльовані і комбіновані зразки, коли робоче лезо формувалось на протилежних кінцях заготовки (рис. 9, 17—19).

VII. Типи і підтипи різців. Різцеві сколи

1. Бічні (латеральні) на пластинах (а) або відщепах (б) з підретушованим кінцем, косим чи рівним (рис. 10, 1—3).
2. Двобічні (білатеральні) на тих самих заготовках з увігнутим чи рівним ретушованим кінцем (рис. 10, 7).
3. На куті зламані пластини із сколами з одного (рис. 10, 4, 6) чи двох боків зламу (рис. 9, 7).
4. Серединні на пластинах (а) або відщепах (б) (рис. 10, 8).
5. Кутові (рис. 10, 9, 15) і багатофасеткові, різці супонівського типу.
6. Різці з «залізаним краєм» (рис. 10, 5).
7. Мікрорізці (рис. 10, 11).
8. Атипові різці на відщепах, уламки з різцевими сколами.
9. Інші типи: дубльовані, багатолезові комбіновані тощо (рис. 10, 12—14).
10. Різцеві сколи.

Вістря. З точки зору заготовок і техніки виготовлення розрізняються дві основні серії вістер: на пластинах з крайовою підправкою та виготовлені шляхом двобічного ретушування. Черешкові вістря на пластинах з крутою крайовою ретушшю, а рідше плоскою в культурах Старого Світу мали досить значне поширення, на що може вказувати уже велика кількість їх типів, виділених дослідниками різних країн. Це такі типи, як Лінгбі, Фон-Робер, гамбурзький, Гавельте, Тейяк, аренсбурзький та ін. Здебільшого вони трапляються на півночі Європи, але відомі також у Середземномор'ї (тип атерійський, біблоський).

Вістря на пластинах більше властиві фінальнопалеолітичним і мезолітичним культурам, а наконечники з двобічною оббивкою характерні для неоліту і пізніших епох.

Поділ вістер відповідно до використання їх для різних видів зброї — стріл, дротиків і списів — досить умовний і залежить переважно від розмірів цих виробів. Всі вістря на пластинах та двобічно сформовані довжиною до 1—3 см, очевидно, використовувались як наконечники стріл. Екземпляри більших розмірів з двобічною обробкою йшли на оснащення дротиків і списів.

Класифікації цих виробів багато уваги приділяють польські дослідники, які розглядають окремо вістря на пластинах і вістря, виготовлені способом двобічної обробки. Серед перших для епохи палеоліту і мезоліту виділяється вісім типів, зокрема свідерські, хвалібоговіцькі, грєнські, типу Войново тощо. Палеолітичні вістря з двобічною обробкою дія-

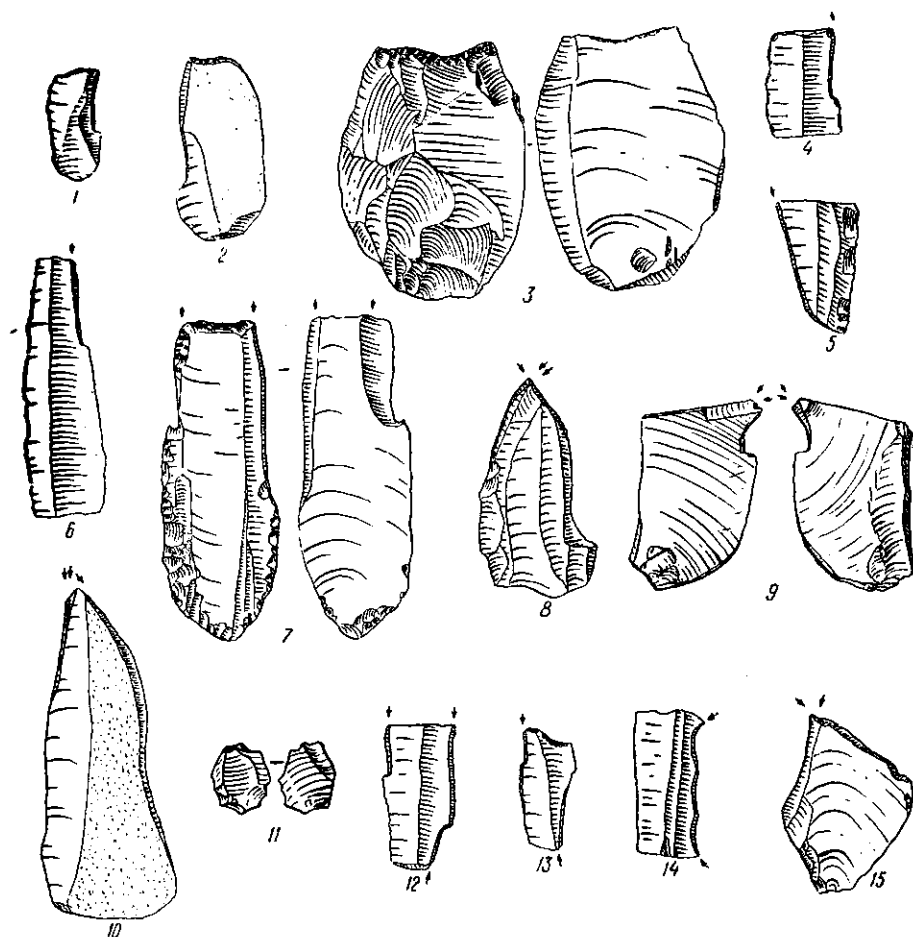

Рис. 10. Різці.

1 — Кізлевий; 2, 13 — Юсипівка; 3, 8 — Устя Гнилоп'яті; 4—7, 10, 12, 14 — Олександрія; 9 — Минівський Яр; 11 — ДВС, 15 — Вирчище.

ться на солотрейські листоподібні і з виїмкою, костенковсько-сунгирські та ін.¹⁹ Для так званого балтійського неоліту визначено вісім типів, у тому числі ромбічні, трикутні, серцевидні тощо.

Типологія вістер епохи неоліту Костромського Поволжя запропонована у праці І. В. Гаврилової, де наведено шість типів і 11 підтипів цих виробів²⁰.

Окремі типи вістер як на пластинах з крайовою ретушшю, так і з двобічною обробкою, виділені на матеріалах Північного Кавказу і Прикаспію. До них належать чохські, кельтимінарські прапорцеві вістря майкопського типу та ін.

Поширення в межах Східної Європи різних форм цих виробів, мабуть, більше, ніж будь-яких інших, говорить про наявність локальних особливостей в розвитку мезо-неолітичної культури. Добре, зокрема, відомо, що ареал черешкових вістер на пластинках охоплює північніші

території Східної Європи, кельтимінарські поширені в Нижньому Поволжі і, головним чином, у Середній Азії. Чохські та майкопські є на Північному Кавказі. Можна зазначити також, що вістря з двобічною обробкою підтрикутної форми більше властиві культурам південних степових територій, а видовжені ланцетоподібні, овальні, ромбічні — залісненим районам Європейської частини СРСР.

У мезоліті на розглядуваній території відомі лише вістря на пластинах; знаряддя цього виду з двобічною оббивкою з'являються тут уже в неоліті й існують до кінця епохи бронзи. Спочатку вони невеликих розмірів і досить примітивні: їх форма ще нестабільна, ретуш уже плоска поверхнева, але покриває лише частково краї виробу. Такі знахідки виявлені, наприклад, на неолітичній стоянці Бузьки в Подніпров'ї. Вони нагадують трикутні вістря тарденуазького типу, хоч і відрізняються від них пропорціями і виразнішою плоскою ретушю.

За їх функціями всі вістря, у тому числі виготовлені на пластинах лише з частковим ретушуванням країв і наконечники з двобічною обробкою, ми зараховуємо до одного виду, що включає дев'ять типів і ряд підтипів.

VIII. Типи і підтипи вістер до стріл, дротиків і списів

1. На пластинах з плоскою ретушю по черешку або по лезу: *а* — свідерський тип (рис. 11, 12); *б* — на пластинах з крутою або крайовою ретушю — хвалібоговичський тип (рис. 11, 3).

2. На пластинах з крутою крайовою ретушю по всьому або майже по всьому периметру знаряддя — греньський тип (рис. 11, 4, 7).

3. На пластинах з довгою боковою виїмкою — кельтимінарський тип (рис. 11, 6).

4. На пластинах з трикутним, сформованим крайовою ретушю пером — чохський тип (рис. 11, 5).

5. Підтрикутні вістря з частковою ретушю по периметру — тип Бузьки (рис. 11, 8).

6. Вістря, сформовані двобічним ретушуванням **трикутних** обрисів з рівною (*а*), опуклою (*б*), чи увігнутою (*в*) основою (рис. 11, 9—14, 16).

7. Асиметричні, майкопського типу (рис. 11, 17).

8. Вироби видовжених пропорцій — волго-окський тип: ланцетоподібні (*а*), ромбічні (*б*), овальні (*в*), мигдалевидні (*г*) (рис. 11, 15, 18, 19).

9. Інші типи.

Мікролітичні вироби. До підгрупи мікролітів включають дрібні вироби, виготовлені з малих, звичайно мікролітичних пластин за допомогою крутої крайової ретуші. Лише в окремих випадках при формуванні мікролітичних знарядь (наприклад, трапецій із струганою спинкою) застосовують плоску поверхневу ретуш.

Розрізняють мікроліти геометричних обрисів (трапеції, сегменти, трикутники, прямокутники, ромби тощо) і негеометричні (пластини із скошеним кінцем, затупленим краєм, граветовидні вістря та ін.). Для геометричних екземплярів обов'язкова наявність обробки двох або й більше країв.

Типології трапецій дослідники приділяли велику увагу. Лише для неолітичних і мезолітичних пам'яток Криму Л. Г. Мацкевой виділяє, наприклад, 23 типи²¹. М. О. Бадер, однак, для мезоліту цієї ж території називає всього чотири типи²².

Трапецієподібні мікроліти, що більш властиві для південних степових культур Східної Європи, мають різні розміри, форму і техніку виготовлення, як, очевидно, і призначення.

З точки зору пропорцій вони бувають видовжені, середньовисокі і високі: у середньовисоких трапецій довжина нижньої основи приблизно дорівнює висоті виробу, у видовжених вона більша висоти, а у високих — менша (рис. 12, 1—3). За формою розрізняють звичайні, симетричні та асиметричні (рис. 12, 6). Асиметрія інколи досить помітна, навіть коли буває важко відрізнити трапецію цього типу від видовжених.

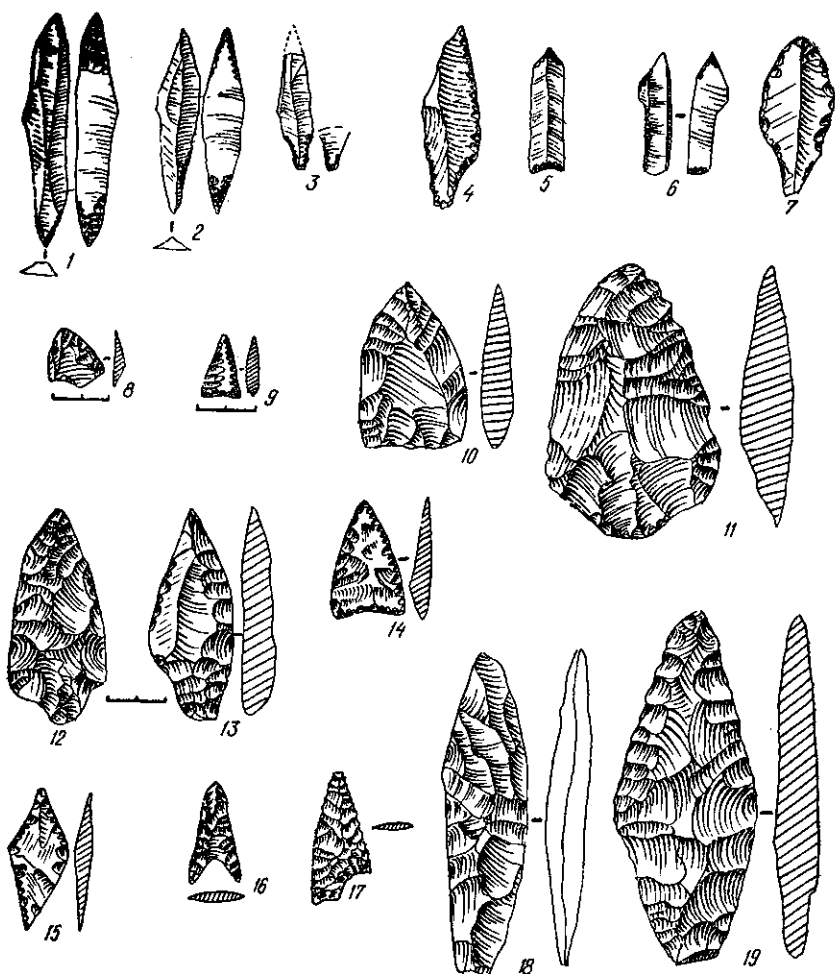

Рис. 11. Вістря до стріл, дротиків і списів.

1, 2 — Сюрень II; 3 — Корост; 4 — Піщане; 5 — Чох; 6 — Кавет 7; 7 — Володимирівка; 8, 18 — Грині; 9, 14 — Вовниги; 10, 11, 19 — Устя Осколу; 12 — Микільський могильник; 13 — Дерев'яський могильник; 15 — Веть IV; 16—17 — Ястак — Худак.

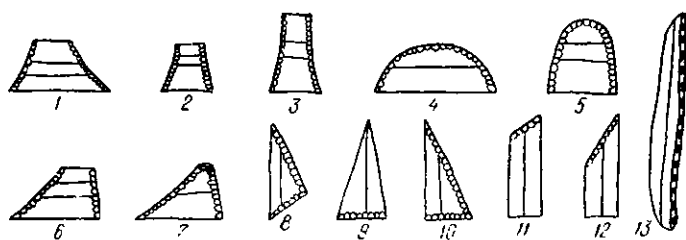

Рис. 12. Різні типи мікролітів (схема).

трикутників. Формальною ознакою останніх є суцільне ретушування двох прилеглих граней (рис. 12, 7, 8).

На Заході Європи асиметричні трапеції з одною увігнутою стороною виділяються в окремий тип вістрів (тип Віей).

Найчастіше трапеції виготовлялись з допомогою крутої крайової ретуші, що наносилась в напрямі спинки. Рідше, зокрема в Криму і на Кавказі, є екземпляри з ретушю, спрямованою до черевця. Ще рідше

вона наносилась в напрямі спинки і черевця. Свого часу П. П. Єфименко виділив «траншевидний мікроліт із струганою спинкою», який тепер називають «трапеція із струганою спинкою»²³. Цей тип мікролітів, здається, характерний лише для пізніших пам'яток — пізнього неоліту і енеоліту. З його появою, як вважає С. М. Бібіков, починається неоліт

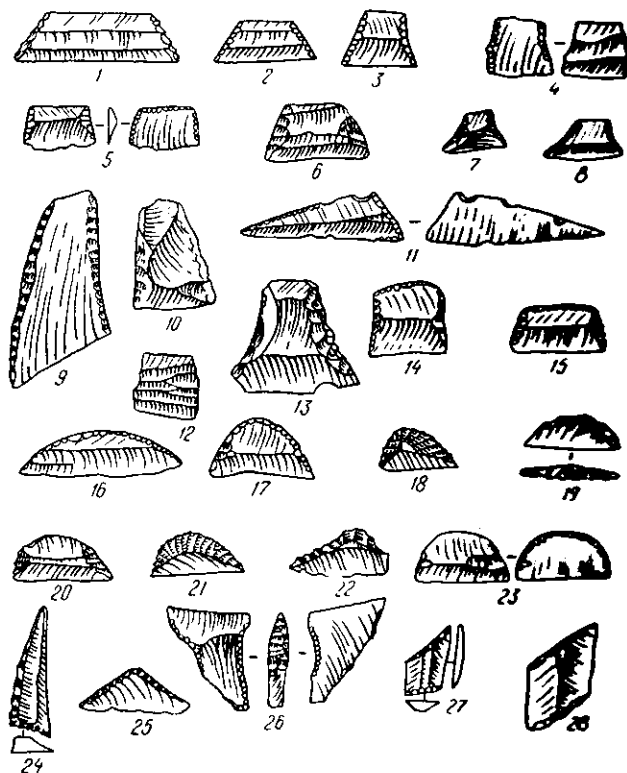

Рис. 13. Трапеції, сегменти, трикутники, ромби.

1 — Заміль-Коба; 2, 3 — Сороки; 4 — Перетічок; 5 — Нижньомисська; 6 — Гіржево; 7 — Дробішове; 8 — Петровське; 9 — Червова Гута; 10 — Моства; 11 — Фатма-Коба; 12 — Устя Осколу; 13 — Кам'яна Гора; 14 — Бондарилка; 15 — Таш-Аір; 16, 19 — Шам-Коба; 17 — Юсуповський басейн; 18, 21 — Кая-Араси; 20 — Ат-Баш; 22, 25 — Грот Волопадний; 23 — Платовський Став; 24 — Василівка; 26 — Пісочний Рів; 27 — Базьків; 28 — Гайворон.

Криму²⁴. Інколи ретуш на спинку трапеції заходить лише частково, але може покривати і всю її поверхню. Форма цих виробів часто майже прямокутна, нерідко вони досить високі.

У північних районах України М. Я. Рудинський виділив особливий тип трапеції — «мале транше». Останні найчастіше виготовлялись з відщепів. Вони, як правило, високі і мають часто неправильні обриси. Ці трапеції, безперечно, використовувались в ролі вістер попереkleзових стріл, а видовжені види, можливо, як вкладиші. На думку С. М. Бібікова, тип дуже видовжених асиметричних трапецій з зубчиками виконував функцію блешні.

IX. Типи і підтипи трапецій

1. Звичайні симетричні, видовжені і середньовисокі з рівними, увігнутими чи трохи опуклими бічними гранями: а — з крайовою крутою ретушю в напрямі спинки (рис. 13, 1—3); б — у напрямі черевця (рис. 13, 4); в — із зустрічною ретушю (рис. 13, 5).

2. Звичайні симетричні з ретушю, що частково заходить на спинаку (рис. 13, 6).

3. Асиметричні трапеції з крайовою ретушю переважно в напрямі спинки (рис. 13, 7—8), у тому числі дуже видовжені з зубчиками, фатма-кобинського типу (рис. 13, 11).

4. Високі асиметричні і симетричні, неправильних обрисів, виготовлені за допомогою крайової ретуші здебільшого з відщепів — мале транше (рис. 13, 9, 13).

5. Трапеції із струганою спинкою, у тому числі прямокутні (рис. 13, 12) або асиметричні.

6. Сегментовидні (рис. 13, 14), трапеції з підправленою верхньою основою (рис. 13, 15).

7. Інші типи.

Сегменти, як і трапеції, можуть мати різні пропорції. Виділяються, зокрема, видовжені середньовисокі (рис. 10, 4, 5). Ці два види мікролітів мають багато спільного і в техніці виготовлення. Тому їх номенклатурні списки близькі між собою. Основний район поширення сегментів — Крим і Кавказ, є вони в ранніх мезолітичних комплексах Північного Причорномор'я. На північніших територіях майже невідомі. Їх уже фактично немає в Надпоріжжі, на середній течії Сіверського Дінця, де трапеції наявні у великій кількості. Не виявлені сегменти поки що і на території Молдавії²⁵. Типологія їх опрацьована також досить добре. В списку Л. Г. Мацкевого налічується 11 типів, у М. О. Бадера — шість.

В основу нашого поділу сегментів на типи і підтипи взята їх форма, техніка нанесення ретуші та її характер.

Найпоширенішими є звичайні симетричні, видовжені або середньовисокі сегменти, сформовані з допомогою крутої крайової чи плоскої ретуші, нанесеної в напрямі спинки пластини (рідше черевця).

Асиметричні сегменти епіпалеолітичного часу Сонвіль-Борд і Перро відносять до окремого типу азильських вістер.

Сегментовидні вироби з пластин, довжина яких у 2—3 рази перевищує ширину, інколи називають напівкруглими (С. Козловський) та ланцетоподібними (Б. Грамш) вістрями.

Х. Типи і підтипи сегментів

1. Звичайні симетричні, видовжені чи середньовисокі сегменти з крутою крайовою ретушю: *а* — нанесеною в напрямі спинки (рис. 13, 16, 17); *б* — в напрямі черевця (рис. 13, 23); *в* — зустрічною ретушю, у тому числі екземпляри без ребра пластини (рис. 13, 19).

2. Звичайні симетричні, з плоскою ретушю, що заходить на спинку: *а* — з боків (рис. 13, 20); *б* — по всій дузі (рис. 13, 18, 21).

3. Асиметричні сегменти: *а* — з крутою крайовою ретушю (див.: тип 1; рис. 13, 22); *б* — з плоскою ретушю (див.: тип 2; рис. 13, 18).

4. Інші види.

Трикутні вістря трапляються в комплексах мезо-неолітичної епохи на розглядуваній території відносно рідко. А ромбовидні мікроліти тут взагалі відомі в поодиноких екземплярах. Вони виявлені лише на пам'ятках Південного Бугу та Середнього Дністра. Трикутні мікроліти повніше представлені на північних територіях України (Київщина, Волинь). У степовій частині і в Криму їх значно менше. Дещо численніші вони, здається, в комплексах Кавказу.

Основною ознакою трикутників є суцільна обробка на двох суміжних гранях шляхом нанесення крутої крайової ретуші (рис. 12, 8, 10). До цієї самої групи знарядь, напевно, слід відносити високі трикутні вістря з ретушю по рівній базі і частковим ретушуванням чи без нього по бічних гранях (рис. 12, 9).

Частіше використовувались високі асиметричні трикутники і помітно рідше симетричні рівнобічні. Як перші, так і другі були, очевидно, вкладишами, хоча знахідка вістер, оснащених цими виробами, поки що невідома. В комплексі Пісочного Рову на Десні виявлені своєрідні трикутники неправильних обрисів, виготовлені з відщепів. Ретуш крута крайова. Використовувались вони, напевно, як і мале транше, в ролі вістер попереклезових стріл.

Ромбовидні вироби, безперечно, були вістрями стріл. На Заході Європи вони виділяються в окремий тип вістер.

XI. Типи і підтипи трикутників і ромбів

1. Трикутники асиметричні видовжені (рис. 13, 24).
2. Симетричні: *a* — видовжені рівнобічні з ретушшю по бічних гранях чи без неї (рис. 12, 9); *b* — низькі рівнобічні (рис. 13, 25).
3. Трикутники неправильних обрисів (рис. 13, 26).
4. Ромби: *a* — симетричні (рис. 13, 28); *b* — асиметричні (рис. 13, 27).

Косі вістря. Пластини із скошеним краєм виготовлялись з пластин середніх розмірів, головним чином, за допомогою кругого крайового ретушування, нанесеного в напрямі спинки. У косих вістер кут їх вершин менше 45° (рис. 10, 12). Ці вироби, очевидно, використовувались для оснащення стріл. На це вказує, зокрема, оформлення у деяких з них черешка. В польській літературі косі вістря зараховані до типів, яким дані власні назви — тип Коморниці, Яніславиць, Велішов та ін.²⁶ Перший з них характеризується лише одним скосом по перу. Для таких виробів німецькими дослідниками застосовується назва «тип Зоновен». Яніславицький і велішовський типи відзначаються підправкою не лише по перу, а й по основі (базі) вістря. В Польщі їх ще називають півтильчачками подвійними. До цього типу польські дослідники залічують і всі низькі асиметричні трапеції. Можливо, вони і мають рацію з точки зору застосування цих виробів, але суто формально асиметричні трапеції є іншими.

За оформленням пера косі вістря розпадаються на два типи: скіс, формований лише ретушшю, і підтип виробів із зламанним підретушованим скосом. Перший ми назвали типом Зоновен-Коморниця, другий — донецьким.

Від косих вістер слід відрізняти пластинки із скошеним краєм, у яких кут вершини більше 45° . Трапляються такі пластини рідко, і, очевидно, призначення їх різне (рис. 12, 11).

XII. Типи і підтипи косих вістер. Пластини із скошеним кінцем

1. Косі вістря на пластинах: *a* — з гостро скошеним ретушованим кінцем типу Зоновен-Коморниця (рис. 14, 1, 2); *b* — з гострим скошеним, зламано-ретушованим кінцем — донецький тип (рис. 14, 3, 4).
2. Пластини із тупо скошеним ретушованим кінцем (рис. 14, 6, 7).

Вістря і пластини з затупленою спинкою є досить частими знахідками, особливо на північніших територіях України — на Сіверському Дінці, Київщині та Волині.

Вістря з затупленою спинкою виготовлялись здебільшого з малих пластин та пластинчастих відщепів шляхом нанесення вздовж одного чи двох боків крутої крайової ретуші, звичайно в напрямі спинки. Вони відрізняються від пластин з затупленою спинкою наявністю гострого кінця. У пластин краї або рівно ретушовані, або ж обламані під прямим кутом до довгої осі виробу.

Вістря цього типу ведуть свій початок ще з палеоліту (вістря Шательперрон, Граветт). Останніх два типи існують і в мезолітичний період. У польській літературі такі вістря і пластини мають назву тильчаків. До них належать, зокрема, вістря типу Ставиного, що має пряму заретушовану спинку і гострий кінець. Виготовлялись вони, як і кудлаївські, виділені М. Я. Рудинським за матеріалами Десни, з погано огранованих пластинок чи пластинчастих відщепів. До вістер типу Ставиного-Кудлаївки близько стоять граветовидні, які виконані з добре огранованих пластин. Спинка цих виробів товста, масивна. Вони бувають досить великі за розмірами (довжиною до 6—10 см).

Особливо значного поширення набули вістря з затупленою спинкою у культах Північної Африки, де виділяється кілька їх типів — Аін Кеда, Шакал, Мешта ель Арбі²⁷.

У Польщі не відомі ланцетоподібні чи напівкруглі вістря, які віддалено нагадують тип шательперрон. До них польські дослідники включають всі видовжені сегменти.

Голкоподібні вістря, що в комплексах мезо-неолітичного часу розглядуваної теорії досить рідкі, відрізняються наявністю крутої крайової

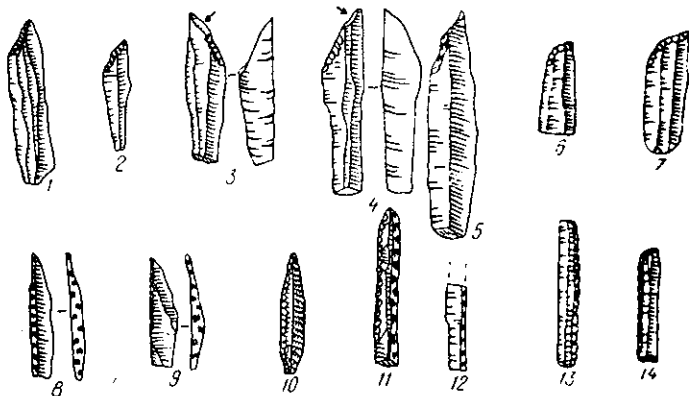

Рис. 14. Типи негеометричних мікролітів.

1 — Бондариха; 2 — Дробишове; 3, 4 — Сіверський Донець; 5 — Студенок; 6 — Петровське; 7 — Кая-Араси; 8, 9 — Кудлаївка; 10, 11 — В. Андрусівка; 12 — Корост; 13 — Устя Осколу; 14 — Бондариха.

ретуші вздовж обох довгих граней. Такі екземпляри виявлені в Костенках, відомі вони і в західноєвропейських комплексах, де дістали назву тип Совтер²⁸.

Пластинки з затупленою або обрубаною спинкою використовувались як вкладиші в пази кістяних і дерев'яних вістрів. На їх виготовлення йшли добре ограновані тонкі, переважно мікролітичні пластини, що мали спинку з трьома схилами. Гінтер і Козловський пропонують дати їм назву борківського типу (за найменуванням стоянки Борки на Оці). Ці вироби досить добре представлені на Сіверському Дінці, де існують в мезоліті і неоліті (Бондариха, Студенок). Є дві різновидності таких пластин: з обламаними кінцями та з ретушю на них. Можливо, перші виникали з других у результаті їх зламу. Проте не виключено, що вони виготовлялись спеціально. Зокрема в пазах кістяного вістря з Райгородка Донецької області були встановлені саме такі поламані пластини. На відміну від поламаних борківських пластин-вкладишів з затупленою спинкою, ті, у яких крутою ретушю підправлені кінці, ми називаємо бондарихінськими.

Вістря з затупленою спинкою властиві більш раннім комплексам мезоліту. Пластини-вкладиші, як зазначалось, добре представлені і в неолітичних колекціях. У пізньому неоліті України вони набувають лише відносно великих розмірів (Маріуполь, М. Дубовий острів).

XIII. Типи і підтипи вістрів і пластин з затупленою спинкою

1. Вістря на пластинах і пластинчатих відшепах типу Ставиного-Кудлаївка (рис. 14, 8, 9).
2. Граветовидні вістря (рис. 12, 13).
3. Голкоподібні вістря (рис. 14, 10, 11).
4. Сегментовидні вістря (дуже видовжені сегменти) — ланцети.
5. Пластини-вкладиші: а — з затупленою спинкою — борківський тип (рис. 14, 12, 13); б — з затупленою спинкою і кінцями — бондарихінський тип (рис. 14, 14).

Макролітичні вироби та інші види знарядь. Макролітична техніка — спосіб обробки великих знарядь — сокир, клинів, піків — з допомогою нанесення поверхневих плоских сколів, звичайно з двох боків заготовки. Ця техніка бере свій початок ще в палеолітичний час серед пам'яток селето-костенківсько-стрілецького культурного кола верхнього палеоліту. Але особливого розвитку вона набуває в мезоліті та неоліті, як і пізніше. В техніці двобічного обтесування виготовлялись головним чином інструменти для обробки дерева — сокири, тесла, клини. Потім ця техніка широко застосовувалась при виготовленні вістер, стріл, списів і дротиків.

Район поширення макролітичних виробів охоплює більш північні території України (Сіверського Дінця, Десни, Волині). В степовій зоні Східної Європи вони практично невідомі.

Серед сокир найпримітивнішими є транше. Вони виготовлялись з великого уламку кременю, у якого вже був гострий край, що ставав лезом сокири. На бічних гранях транше завжди є підправка, очевидно, щоб вставляти знаряддя в муфту.

Сокири-різакі мають звичайно овальну чи неправильно овальну форму; вони оббиті з двох плоских сторін, а їх лезо сформоване великим боковим сколом. У результаті такого «підживлення» леза виникали так звані сколи з сокирок.

Клиноподібні сокирки є далішим етапом у розвитку техніки виготовлення деревообробних знарядь. Якщо різакі, очевидно, застосовувались більше для різання, то ці сокири використовувались уже для рубання дерева. Форма їх стала більш сокироподібною: вони плоскі; гостроовальні в поперечному перетині, мають розширене, часто клиновидне лезо. Ці вироби на пізніших етапах уже пришліфовувались. Інколи їх лезо має жолобчасту форму.

Піки, як і транше, давно вже виділені на Заході, в комплексах Східної Європи трапляються досить рідко. Форма їх у нас далеко не класична. Це вироби підтрикутні в перетині, оббиті з усіх боків. Про їх призначення сказати щось певне важко.

На Сіверському Дінці виділені клини, що являють собою уламки кременю, у яких оббивкою сформовано округло-гострий робочий кінець. «Обушок» завжди забитий. Можливо, що ці клини використовувались при розколюванні дерева.

Траншевидні сокири і різакі з'явилися в мезоліті, але є вони і в неолітичних комплексах. Клиноподібні сокири властиві для розвинутого і пізнього неоліту. Вони побутують пізніше і в мідному віці.

XIV. Типи і підтипи сокир. Клини. Бокові сколи з сокир

1. Траншевидні (рис. 15, 1).
2. Різакі (рис. 15, 2).
3. Клиноподібні: а — лише оббиті (рис. 15, 4); б — з пришліфуванням (рис. 15, 3, 6); в — мініатюрні (рис. 15, 5).
4. З жолобчастим лезом (рис. 15, 10).
5. Піки (рис. 15, 8, 11).
6. Клинні (рис. 15, 7).
7. Бокові сколи з сокир-різаків (рис. 15, 9).

XV. Інші види знарядь

Серед інших видів знарядь, що трапляються рідко або не становлять серій, виділяються: 1) проколки; 2) свердла; 3) ретушери; 4) відбійники; 5) стамесочки; 6) черепаховидні вироби, оброблені плоскою ретушню по одній поверхні, — лімаси та ін.

Запропонована узагальнююча схема класифікації крем'яних виробів мезо-неолітичної епохи південних районів Європейської частини СРСР є певним підсумком досліджень в цій галузі. Звичайно, вона не

є вже повною і незмінною в деталях. Глибше вивчення форм, техніки виготовлення, як і їх функцій, передбачає розширення списку не лише в кількості типів і підтипів, а, можливо, й видів виробів. Але уже і в такому вигляді номенклатурний список вносить, як нам здається, певну сталість і одноманітність у визначенні типів знарядь, порядок і послідовність їх розгляду та робить можливим використання статистики при обробці комплексів. При вивченні мезолітичних колекцій за наведеною

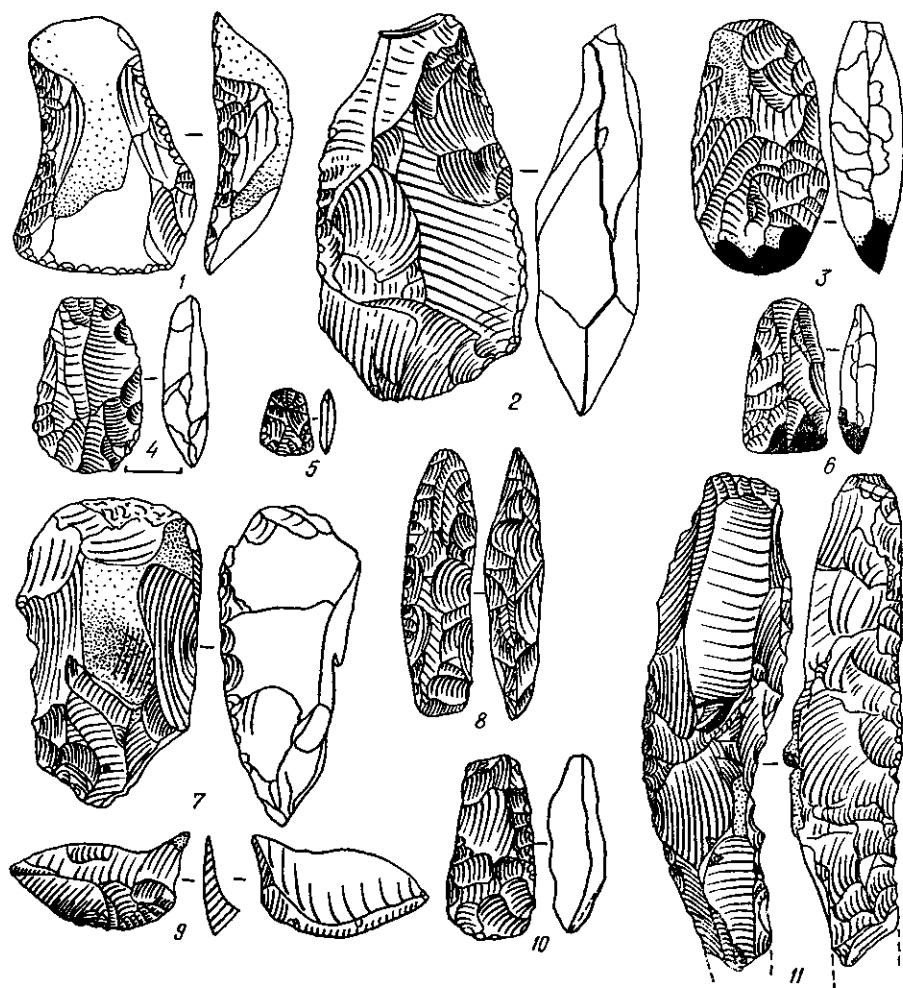

Рис. 15. Макролітичні вироби.

1 — Минівський Яр; 2, 7, 9 — Бондариха; 3 — Грині; 4 — Ізюм; 5 — Романовичі; 6 — Аношка; 8 — Поділля; 10 — Скунсово; 11 — Студенок.

тут номенклатурою нами проводились підрахунки окремо по групі нуклеусів і групі знарядь. Кількісний і процентний склад визначався у двох аспектах: типів у рамках кожного виду (категорії) виробів і кожного виду знарядь щодо всіх інших (таблиця).

Всі ці дані зводяться в порівняльну таблицю, на підставі якої можуть бути виведені індекси спорідненості між комплексами згідно з існуючими нормами статистики*.

Необхідно ще раз підкреслити, що лише наявність єдиної загально-визнаної номенклатури забезпечує доступний і зрозумілий для інших дослідників науковий опис колекцій крем'яних виробів на рівні сучасних досягнень археології.

Статистичне порівняння складу комплексів крем'яних виробів мезолітичної епохи України

Групи виробів	Пам'ятки Типи та під- типи виробів	Мирне		Дробишове		Корост	
		кількість (процент)		кількість (процент)			
		типів	видів знарядь	типів	видів знарядь	типів	видів знарядь
А. Нуклеуси і заготовки знарядь	I. Нуклеуси у тому числі: конічні, призматичні, орто- гнатні та округлі теж сплюснені, косозрізані олівцевидні плоскі	107 ++ + +++		6 + + —		19 2/10 17/90 —	
	II. Пластини без додаткової об- робки у тому числі: правильнооогранені, середньо- широкі вузькі, у тому числі мікро- літичні реберчасті	1004 748/65 214/19 42/16		394 + ++		585 +++ — 22	
	III. Відщепи	753		?		?	
Б. Знаряддя праці	IV. Ножі, серпи	108	26,2	82	13	16	20
	V. Пластини з регушкою у тому числі: перетини пластин з виїмками з підтісуванням по брюшку	31 ++ 22/70 9/29	7,5	370 347/94 23/6	59	— — —	
	VI. Скребки, скобелі у тому числі: циркулярні, округлі н: півкруглі нігтевидні високої форми, нуклевидні кінцеві на пластинах скобелі інші	210 12/6 176/84 10/4 12/6	51	87 — 63/72 — 18/21 6/7 —	14	27 4/15 — — 22/81 — 1/4	34,1
	VII. Різці у тому числі: бокові, двобічні на куту пластини серединні мікрорізці антипові на відщепах	14 1/7 5/36 6/43 1/7 1/7	3,4	8 — 8 — — —	1,2	20 7/35 7/35 6/30 — —	25,3
	VIII. Вістря до стріл, дротиків і списів у тому числі: свідерські хвалібогевіцькі інші	— — — —		— — — —		13 4/31 8/61 1/8	16/4

Групи виробів	Пам'ятки Типи та під- типи виробів	Мирне		Дробшове		Корост	
		кількість (процент)		кількість (процент)			
		типів	видів знарядь	типів	видів знарядь	типів	видів знарядь
Б. Знаряддя праці	IX. Трапеції у тому числі: звичайні, видовжені середньовисокі високі, в тому числі мале транше	27 11/41 16/59	6,6	80 40/50 40/50 —	12	2 — — 2	3
	X. Сегменти	2	0,5	2	0,3	—	
	XI. Трикутники	—		1	0,2	—	
	XII. Косі вістря	19	4,6				
	XIII. Вістря і пластини з за- тупленою спинкою	1	0,2				
	XIV. Макролітичні вироби у тому числі: сокири-різак	— —		2 2	0,3	1 1	1,2
	XV. Інші типи знарядь						
	Всього виробів	2276		1034		683	
	У тому числі знарядь	412	100	634	100	79	100
	Індекс спорідненості за знаряд- дями з комплексом стоянки Мирного				42,6		60,5

¹ Г. А. Бонч-Осмоловский. К вопросу об эволюции древнепалеолитических индустрий.— «Человек», 1928, № 4; В. А. Городцов. К истории развития техники первобытных каменных орудий.— СЭ, 1935, № 2.

² F. Bord. Principes d'une méthode d'étude des techniques de débitage et de typologie du paléolithique ancien et moyen.— L'anthropologie, t. 54, № 1-2, 1950; F. Bord et M. Burgon. Le complexe mousterien: Mousterien, Levallusien et Taycien.— L'anthropologie, t. 55, № 1-2, 1951.

³ Н. О. Бадер. О соотношении культур верхнего палеолита и мезолита Крыма и Кавказа.— СА, 1961, № 4; А. П. Черныш. О номенклатуре позднелитических орудий.— КСИА, вып. 111. М., 1967; В. Н. Станко. Исследование стоянки Мирное. Отчет о работе за 1970—1971.— НА ИА АН УССР; С. В. Смирнов. Місцева генетична підоснова надпорізького мезоліту.— Археологія, т. XXIV. К., 1970; Л. Г. Мацкевой. Опыт типологической классификации микролитической индустрии Крыма (мезолит—неолит).— СА, 1971, № 1; В. И. Неприна. Неолит ямочно-гребенчатой керамики Украины.— НА ИА АН УССР. Досить повне зведення розробок у галузі номенклатури крем'яних виробів на заході подається у книзі М. Брезіліона (Див.: М. Brézillon. Le Dénomination des objets de Pierre Tallée. Paris, 1971).

⁴ D. Sonville-Bordes, J. Perrot. Lexique typologique du Paléolithique supérieur.— Bull. de la Soc. Préhist. Française, t. LI, 7; t. LII, № 1-2; t. LIII, № 7, 8, 9.

⁵ А. П. Черныш. Вказ. праця, с. 4.

* М. З. Паничкина. О двух типах верхнепалеолитических нуклеусов.— КСИИМК, вып. 75. М., 1959; и ж. Палеолитические нуклеусы.— АСЭ, № 1. Л., 1959; В. П. Любим. К вопросу о методике изучения нижнепалеолитических каменных орудий.— МИА, № 131. М., 1965; Р. Х. Сулейманов. О нуклеусах из пещерной стоянки Оби-Рахмат.— КСИА, вып. 114, 1968; И. И. Коробков. Нуклеусы Яштуха.— Яштуха.— МИА, № 131, 1965; Н. К. Анисюткин. Дополнение к методике обработки нижнепалеолитических комплексов.— АСЭ, № 10, Л., 1968.

⁷ П. П. Ефименко. Мелкие кремневые орудия геометрических и иных своеобразных очертаний в русских стоянках раннеолитического возраста.— РАЖ, т. 13, вып. 3—4, 1924; М. Я. Рудинский. Стоянка с микролитичным инвентарем на о. Кизлевому.— АП, т. 2. К., 1949.

⁸ Н. О. Бадер. О соотношении культуры верхнего палеолита и мезолита Крыма и Кавказа.— СА, № 4, М., 1961.

⁹ В. Н. Станко. Мезолитическая стоянка Гиржево в Одесской области.— СА, № 2. М., 1966.

¹⁰ С. В. Смирнов. Місцева генетична підоснова надпорізького мезоліту.— Археологія, т. XXIV. К., 1970.

¹¹ Л. Г. Мацкевой. Опыт типологической классификации микролитических индустрий Крыма (мезолит-неолит).— СА, 1971, № 1.

¹² B. Ginter, I. K. Kozłowski. Technika obrobki i typologia wyrobów kamien-puch Paleolitu i Mezolitu. Krakow, 1969.

¹³ Г. М. Мацкевой. Вказ. праця, с. 10.

¹⁴ M. Brézillon. Вказ. праця, с. 106.

¹⁵ А. П. Черниш. Вказ. праця, с. 5.

¹⁶ Л. Г. Мацкевой. Вказ. праця, с. 13, 14.

¹⁷ M. Brézillon. Вказ. праця, с. 232.

¹⁸ А. П. Черниш. Вказ. праця, с. 6.

¹⁹ B. Ginter, I. R. Kozłowski. Вказ. праця, с. 75.

²⁰ И. В. Гаврилова. Типы наконечников стрел эпохи неолита и бронзы Костромского Поволжья.— МИА, № 2, 131. М., 1965.

²¹ Л. Г. Мацкевой. Вказ. праця, с. 10—11.

²² Н. О. Бадер. Вказ. праця, с. 18.

²³ П. П. Ефименко. Вказ. праця, с. 216.

²⁴ С. Н. Бибииков. К вопросу о неолите в Крыму.— КСИИМК, вып. 4. М., 1940.

²⁵ А. А. Формозов. Распространение сегментов и трапечей в каменном веке в Восточной Европе.— СА, 1973, № 1.

²⁶ B. Ginter, I. K. Kozłowski. Вказ. праця, с. 82—83.

²⁷ M. Brézillon. Вказ. праця, с. 302, 320, 329.

²⁸ Там же, с. 323.

* Про спосіб і принципи виведення індекса спорідненості, що ми їх тут застосуємо, див.: Археологія, вип. 2. К., 1971, с. 50—52.

Д. Я. ТЕЛЕГИН

О номенклатурном списке кремневых изделий эпохи мезолита — неолита

Резюме

Значительное накопление новых серий кремневых орудий разных периодов каменного века, более углубленное их изучение, в том числе статистическим методом, как с точки зрения культурно-территориального членения, периодизации, так и генезиса культур, настоятельно требует выработки детальной и единой для большого региона классификации кремневых изделий. За последнее десятилетие по вопросу разработки их номенклатуры сделано уже довольно много, особенно применительно к палеолиту и мезолиту, как за рубежом, так и в Советском Союзе.

Для кремневых изделий эпохи мезолита—неолита Восточной Европы классификация пока не разработана. Имеющиеся номенклатурные списки охватывают обычно небольшие территории, либо относятся к отдельным культурам или к памятникам (Д. А. Крайнов, А. А. Формозов, С. В. Смирнов, В. Н. Неприна, Л. В. Кольцов, В. Н. Станко, В. Ф. Исаенко и др.).

С учетом имеющегося опыта и на основе изучения многочисленных комплексов кремня мезо-неолитической эпохи автором предложен для Юга Европейской части СССР и Северного Прикаспия общий номенклатурный список, включающий XIV видов (категорий) кремневых изделий, которые, в свою очередь, делятся на 93 типа и около 100 подтипов. Для удобства пользования списком все изделия разделены на группы: А — нуклеусов и заготовок и Б — группу орудий. В последней выделены подгруппы микролитов и макролитических орудий.

Предложенная разработка послужит, как нам кажется, определенным шагом на пути к созданию общевосточноевропейской систематики мезо-неолитического кремня и позволит сопоставить ее с номенклатурами прилежащих территорий Европы и Азии.

В. О. ДЕРГАЧОВ

**Класифікація кераміки
і відносна хронологія поховань
Вихватинського могильника**

Відкритий під час Великої Вітчизняної війни Вихватинський пізнотрипільський могильник досліджувався головним чином протягом 50-х років Молдавською археологічною експедицією ІА АН СРСР під керівництвом Т. С. Пассек¹. Своєчасна, хоч і неповна, публікація одержаних даних забезпечила широку популярність пам'ятки серед радянських та зарубіжних дослідників первісного суспільства. Розкопки цього могильника більшість дослідників справедливо визначає як новий етап у вивченні Трипілья в цілому і пізніх його етапів зокрема.

Інтерес до матеріалів Вихватинського могильника значно зріс за останні роки у зв'язку з необхідністю дальшої розробки питань локально-хронологічного членування пізнотрипільських пам'яток². Лише кілька років тому Т. Г. Мовшею³ для Середнього Дністра була виділена нова локальна група, що дістала назву «пам'ятки вихватинського типу». Але матеріали могильника ще недостатньо висвітлені в літературі (видано менше 50% інвентаря) і з наукового боку практично не опрацьовані. Т. С. Пассек дала лише короткий опис розкопок і загальну характеристику виявлених матеріалів. Класифікація та систематизація їх в рамках невеликого розділу монографії була неможливою.

Для вичерпного вивчення могильника необхідна розробка класифікації й систематизації інвентаря, особливостей поховального обряду, а також визначення соціологічного змісту даних поховань, внутрішньої хронології і співвідношення могильника з пам'ятками Середнього Подністров'я та інших локальних груп. Пропонована читачеві стаття присвячена лише класифікації кераміки та розробці мікрохронології як першочергового завдання. Автор використав всі доступні джерела і колекції матеріалів досліджуваної пам'ятки, що зберігаються в Республіканському історико-краєзнавчому музеї (Кишинів), у фондах сектора археології Інституту історії АН МРСР та Державного Ермітажу (колекції № 1999, 2275), а також архівні матеріали (фонди ІА АН СРСР, № Р-1/166, Р-1/1239, Р-1/1178, Р-1/2150) і публікації різних років*. Нумерація поховань, розкопаних в 1952, 1955 і 1959 рр., відповідає наведеній у Т. С. Пассек**.

На території Вихватинського могильника була відкрита площа близько 100 м². Загальна його площа, за висновком Т. С. Пассек⁴, становить 3 тис. м², а за відомостями Г. Д. Смирнова⁵, який обстежив цю територію в 1947 р., вона перевищувала 3,5 тис. м². Зафіксовано 62 поховання, але, на думку Т. С. Пассек, всього їх мало бути близько 150. За нашими даними, що спираються на приблизні підрахунки кількості вікових груп, які припадають на кожне покоління, могильник повинен був складатись більш ніж з 200 поховань.

Великі розміри могильника (з урахуванням нерозкопаної частини), значна кількість поховань, випадки стратиграфічного перекривання одних іншими дають змогу говорити про те, що пам'ятка існувала протягом значного періоду, який охоплював кілька поколінь людей⁶. Це дає підставу сподіватись на деякі хронологічні зміни в самому матеріалі (поховальному обряді, інвентарі). Визначивши ці зміни шляхом відповідної обробки даних, можна розподілити поховання на групи, що становлять окремі хронологічні шари, тобто з'ясувати мікрохронологію або

внутрішню хронологію могильника. З'ясування її, тобто складання певної шкали відносної хронології, як показує досвід⁷, є перспективним напрямом. Але методика визначення мікрохронології могильників ще дуже слабо розроблена, тому необхідно зупинитися на цьому питанні ґрунтовніше.

Визначення хронологічних показників. У методичному відношенні для розробки мікрохронології могильника насамперед необхідно визначити хронологічні показники (ознаки), тобто функціонально однорідні дані (матеріали, властивості, відносини), еволюція яких відбиває їхні зміни в часі.

Теоретично хронологічними показниками можуть служити всі елементи поховального комплексу і весь поховальний ансамбль (могильник), оскільки всі вони змінюються в часі. Але, по-перше, ступінь чутливості тих чи інших елементів до хронологічних змін неоднаковий, по-друге, кожний з них функціонально зумовлений господарсько-економічними, соціальними та релігійними факторами, характерними для певного етноса. Тому в дійсності хронологічними ознаками можуть бути лише ті елементи, які найсильніше реагують на часові зміни і які функціонально визначені факторами, що поширюються на максимум похованих.

З одного боку, наявні матеріали, властивості й відносини пов'язані спеціально і безпосередньо з виконанням обряду (поховальна яма, кромлехи, положення померлого, розміщення інвентаря). З другого, інвентар був створений не для здійснення поховання, а для виробничої та іншої діяльності людей (хоч його покладено в могилу, відповідно до ритуалу).

Поховальний обряд, як відомо, дуже консервативний і змінюється лише під впливом факторів, що його визначають. Тому й елементи, які виникли безпосередньо у зв'язку з виконанням ритуалу, слабо підлягають хронологічним змінам. Використати ці дані як хронологічні показники можна тоді, коли досліджувані комплекси охоплюють значний проміжок часу. Так, наприклад, істотні зміни рис поховального обряду простежуються в цілому для племен Подністров'я і Попруття, які розвивались на трипільській основі (Вихватинці — Усатове — Данку). Щоправда, тут слід урахувати такий важливий фактор, як зовнішній вплив, пов'язаний навіть з механічним змішуванням різноетнічних елементів⁸. Саме цим, як слушно зазначає О. Н. Мандельштам, пояснюються різні зміни поховального обряду населення, що лишило Тулхарський могильник (бішкентська культура)⁹. Для Вихватинського могильника подібна дія зовнішніх факторів не простежується.

Дані диференційованого аналізу таких елементів, як поховальні ями, кромлехи, положення і орієнтація кістяків, розташування інвентаря тощо, показали неможливість використання їх як хронологічних показників.

Серед 37 кістяків, для яких було визначено положення, 27 скорчених лежали на лівому боці, п'ять — також скорчених — на правому, п'ять — на спині, з ногами, зігнутими в колінах і піднятими. З 50 кістяків, орієнтація яких відома, 39 спрямовані на північ — схід — схід, а 11 на південний схід — південний захід — північний захід. Найчастіше положення скорчене, на лівому боці, а орієнтація на північ — північ — схід — схід. Кількість відхилень незначна. За винятком однієї обставини (всі здійснені на спині поховання орієнтовані на північ — північний схід — схід), ніяких закономірностей в прояві цих елементів не простежується. Немає кореляції останніх і з іншими показниками — статтю і віком похованих, категоріями інвентаря. Можна лише гадати, що положення кістяків на спині, можливо, є ознакою певної частини жіночої субкультури. В усякому разі, з п'яти померлих, що лежали на

спині (стать визначена для чотирьох), три жінки (похов. 31, 35, 42) і лише один чоловік (похов. 43). Крім того, ця сама ознака збігається ще з однією особливістю — наявністю білої каолінової глини (похов. 25, 31, 35), лише в одному випадку глину знайдено у похованні, де положення покійника було іншим (похов. 24, а). Жоден з перелічених елементів не дає будь-якого закономірного прояву за горизонтальною стратиграфією.

Відсутність або невизначеність вказаних проявів позбавляє можливості використати їх в ролі хронологічних показників.

Коротко зупинимось на висновках Т. Г. Мовші, яка залучає дані поховального обряду як хронологічні ознаки. В одній з останніх праць дослідниці, згадуючи про наявність на Вихватинському могильнику різночасних комплексів, зараховує поховання 25, 31, 35 до найдавніших на підставі положення кістяків «на спині», з підігнутими і піднятими в колінах ногами¹⁰.

Вся аргументація на користь такої пози як показника відносної давності у Т. Г. Мовші ґрунтується на тому, що одне поховання (№ 35), здійснене на спині, перекривалося іншим (№ 22) — скорченим на боці. Але цей поодинокий факт ще не дає підстави використовувати згадане положення як хронологічний показник, що має абсолютне значення для всіх поховань. Такій інтерпретації суперечать і самі матеріали, бо поховання № 42, віднесене Т. Г. Мовшею до найпізніших на основі усаївського імпорту (статуеток), здійснене також на спині з піднятими і зігнутими в колінах ногами, і, отже, за позою кістяка воно має бути найдавнішим.

Для попередніх етапів Трипілля на території, що відповідає пам'яткам вихватинського типу, два відомих нині поховання (у Солочених¹¹ і в Требуженах¹²) були здійснені у скорченому стані на боці. Тому можна вважати, що таке положення, поширене на пізніх етапах Трипілля, місцеве населення запозичило від попередників. Очевидно, положення «на боці» більш давнє, а «на спині» пізніше (воно з'являється під впливом степових племен). До речі, ця думка вперше була висловлена і частково аргументована самою Т. Г. Мовшею¹³.

Отже, використання пози кістяків як хронологічної ознаки і розподіл на цій підставі поховань Вихватинського могильника на давні й пізніші є невинуватим.

Звернемось до інвентаря, щоб визначити, які з його категорій можуть виступати в ролі хронологічних показників. Інвентар поховань Вихватинського могильника представлений керамікою, знаряддями праці і зброєю (вкладиші до серпів, ложила, прясла, молот, кістяний кинджал тощо), предметами культу (статуетки, брязкальце), прикрасами (останні нечисленні, маловиразні і далі не розглядаються). Ці предмети не виготовлялись спеціально з ритуальною метою, про що свідчить поширення ідентичних виробів у господарських і побутових комплексах. Вони створювались ще за життя небіжчика або навіть раніше і були частиною необхідних знарядь праці, зброї, побутових та культових предметів, що призначались для нормального функціонування колективу. Ці вироби ставали елементами поховального обряду лише після смерті того чи іншого індивідуума, бо використовувались у вигляді супровідного інвентаря. Таким чином, зміни цих елементів у часі визначались не змінами в поховальному обряді, а загальними закономірностями розвитку техніки й технології виробництва відповідних категорій, зростанням виробничих і духовних вимог колективу.

За цим критерієм інвентар Вихватинського могильника можна розділити на дві групи. До першої належать знаряддя праці, зброя і предмети культу, які змінюються повільно (перші дві категорії еволюціонують лише з поступовим збагаченням виробничого досвіду¹⁴, а пред-

мети культу — тільки після відповідних змін у релігійних віруваннях). Другу групу становлять побутові вироби, зокрема кераміка, яка більш чутлива до вимог часу, бо вона (і особливо її орнаментация) відбиває певні смаки чи «моди», що змінюються з покоління в покоління.

Використання знарядь праці, зброї і предметів культу як хронологічних показників, ускладнюється не лише їх повільним розвитком у часі, а й тим, що в ролі поховального інвентаря вони мали забезпечити ті самі функції, які померлий виконував за життя. І оскільки діяльність людей була різноманітною, то й інвентар залежав від неї і визначався статтю, віком, соціальним станом померлого. Ця закономірність простежується за етнографічними даними¹⁵ і з усією очевидністю відображена і в матеріалах Вихватинського могильника.

Так, всі типи знарядь праці (крім прясел) і зброя супроводжували виключно чоловічі поховання — причому чоловіків віком від 15 до 50 років (основна виробнича група); тільки у двох випадках знаряддя були знайдені в могилах людей похилого віку. Прясла виявлено в похованнях дітей 6—9 років, жінок і стариків (домашня сфера праці). Статуетки (за винятком однієї) і брязкальце трапились лише в дитячих могилах (залучення до культу).

Крім згаданих обставин, неповне охоплення інвентарем поховань однієї й тієї ж субкультури (останнє, очевидно, також пояснюється дією соціальних факторів), одиничність багатьох типів виробів, що являють собою ту чи іншу категорію, нечітка закономірність їх прояву в просторі — значно ускладнюють використання цих елементів як хронологічних показників.

Класифікація і систематизація кераміки. Остання є основною категорією інвентаря Вихватинського могильника. Крім поховань № 44, 45, вона була в усіх комплексах. За деякими винятками на кожне поховання припадає в середньому від двох до п'яти посудин. Поза могилами кераміка траплялась рідко і, очевидно, походить з раніше зруйнованих комплексів. Всього за роки розкопок зібрано 233 цілих і фрагментованих посудини.

Для класифікації кераміки, яка полегшується тим, що понад 80% представлено цілими або археологічно цілими формами з порівняно добре збереженою орнаментациєю, були застосовані найпростіші методи математичної статистики. Основою класифікації є комбінація ознак — технологічних, морфологічних і стилістичних (понад 50). Для характеристики форм посудин, поруч з морфологічними ознаками, виділені дві категорії метричних показників: за абсолютними розмірами і за формою. З метою одержання абсолютних розмірів визначено вісім параметрів: чотири по діаметру, чотири по висоті. Показники форм визначені обчисленням відносних величин шляхом зіставлення окремих параметрів. Розміри посудин подані диференційовано і відповідають групам, одержаним на кореляційному полі: для мисок — співвідношення H_1 (загальної висоти посудини) до D_1 (найбільшого діаметра вінець), для інших форм — співвідношення H_1 до D_3 (найбільшого діаметра тулуба).

Щоб запобігти термінологічній плутанині, ми вважали за потрібне застосувати найпростіший метод кодування кераміки. Код п'ятизначний і розшифровується в такий спосіб: перша цифра означає категорію тіста, друга — тип виробу, третя — його варіант, четверта — тип орнаменту і п'ята — варіант останнього. «О» в коді показує, що дана ознака відсутня або (як виняток) не представлена в таблиці. Коли йдеться лише про форму, у тексті наводимо лише відповідні ознаки коду.

За стійким сполученням ознак для Вихватинського могильника виділено близько 20 типів кераміки, що, залежно від технології виготовлення, становлять дві групи.

Формы	Тип	Орнамент	Тип вазона	№ походень	К-ть	Код	Формы	Тип	Орнамент	Тип вазона	№ походень	К-ть	Код		
	1		1	2/47,6,9,13 14-7,16,25-7	7	110,10		2		1	35	1	151,0,0		
			1	13,35,4-8,14,2, 3,26	6	110,2,1					12	33	3	152,1,1	
			2	3/47,2,11,11, 2 13,27,28,29	8	110,2,2					11,21	37	3	152,1,2	
			3	1,2,3,4,5,5,10,11,17,17, 20,24,26,28,29,33, 40,41,42,43,47,47,48, 49,49,50,55, 1/15,18,22,22,30, 34,36,51,52-71	36	110,3,2					2	-	5	1	153,2,0
			0	9	1	110,0,0					32	1	154,2,0		
	2		1	11,16,24,5, 38	4	12,0,1,0		5		1	3,9, 31, 48-7, 52	5	155,2,0		
			2	9,20	2	12,0,2,0					11, 48	2	160,1,0		
			3	3/47	1	12,0,3,0					25	1	160,2,0		
			0	1/47, 3/47, 1, 11,43,4-8	6	12,0,0,0					8	1	160,0,0		
			0	2,4,31,35	4						3, 23	2	170,0,0		
	3		1	9,13-7,18 19-7,28,35	6	130,1,0		8		2	35	1	160,2,0		
			2	2/51, 10-59	2	130,2,0					11	1	160,0,0		
			0	1/47, 3/47, 25, 47	4	130,0,0					51	1	170,2,0		
			1	2-7,5,27,30, 38,41,50	7	14,0,1,0					14	1	160,0,0		
			2	1/51	1	140,2,0					35 20,5	3			
	0	16,39,46	3	14,0,0,0											

Фрагменти улохання № 2/47, 21, 36 Всього 1-ї категорії 127

Рис. 1. Типи форм і орнаментів кераміки 1-ї категорії.

1. Посудини з добре віддуленої глини, без помітних домішок, випал добрий, поверхня жовто-рожева, звичайно вкрита чорним або чорним і червоним розписом. Ця кераміка (першої категорії або столова) становить 54,5% комплексу (127 екз.).

2. Посудини з домішкою дрібнотовченої черепашки, випал нерівномірний, поверхня має відтінки від сірувато-брунатного до чорного (іноді зовні вона підлощена). Орнамент — відбитки шнура, «серпик», різні наколи. Цей посуд (другої категорії) становить 45,5% комплексу (106 екз.).

За формою серед виробів першої категорії (рис. 1) виділяються такі типи.

Тип 1, 1 — миски напівсферичні, що є найпоширенішою формою (45,6% посудин першої категорії або 25% всієї кераміки — 58 екз.). За абсолютними розмірами виділяються: мініатюрні (Н₁ — до 3 см, Д₁ — до 6 см), маленькі (Н₁ — 4—5 см, Д₁ — 7—9 см), середні (Н₁ — 6—7 см, Д₁ — 10—14 см), великі (Н₁ — понад 8 см, Д₁ — понад 15 см). Крім однієї, всі миски орнаментовані біхромним або монохромним розписом (в деяких випадках він зберігся погано), що вкриває повністю внутрішню по-

верхню і на три чверті зовнішню. Він нанесений стрічками, звичайно це дві широкі смужки (0,3—0,6 см), між якими є одна-дві вузькі (0,1—0,2 см), що утворюють три-чотири метопи. Всередині метопів — напівовальні (рідше кутасті) стрічки. По краю вінець зовні та зсередини йдуть трикутники. Трикутники, метопи та розміщені всередині останніх напівовальні стрічки — це основні елементи орнаменту (звичайно, чорного кольору), що наявні на всіх посудинах зазначеного типу, а в де-

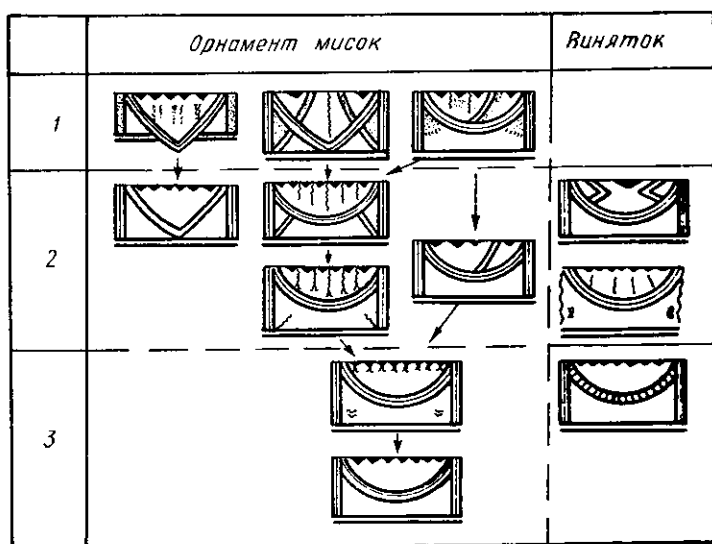

Рис. 2. Типи орнаментів напівсферичних мисок:
1 — складний; 2 — спрощений; 3 — простий.

яких випадках і на інших формах (тип 1, 5 і 1, 6). Крім основних елементів, на багатьох мисках є додаткові: сегментоподібні стрічки, смужки та інші, нанесені червоною фарбою.

Аналіз ознак орнаменту за їхніми сполученнями засвідчує для напівсферичних мисок три типи орнаментів (за ступенем складності), кожен з яких має кілька варіантів:

1. Миски із складним орнаментом (тип 1, 1, 0, 1 — рис. 2, 1), де основні елементи поєднуються з додатковими, нанесеними як чорною, так і червоною фарбами. У ньому виділено три варіанти.

2. Миски із спрощеним орнаментом (тип 1, 1, 0, 2), в якому основні елементи поєднуються з додатковими, нанесеними лише чорною фарбою. Червона — у виняткових випадках — заповнює проміжок між смужками, які утворюють стрічки. Цей тип також характеризується кількома варіантами (рис. 2, 2).

3. Миски з простим орнаментом (тип 1, 1, 0, 3), який представлено лише основним елементом. Лише на кількох екземплярах він доповнюється «водяними знаками». Червона фарба між напівовальними стрічками є на одній мисці. Тип має два варіанти (рис. 2, 3).

Слід зазначити, що зовнішньому розписові за ступенем ускладненості орнаменту в цілому відповідає розпис на внутрішній поверхні.

Тип 1, 2 — кулясті амфори з двома ручками на тулубі (13 екз.). Ця сама форма притаманна і посуду другої категорії (тип 2, 2 — рис. 3). Більшість посудин з кулястим тулубом, але два екземпляри (один першої категорії і один другої) мають видовжені пропорції. За розмірами виділяються: мініатюрні (H_1 і D_1 — до 6 см), маленькі (H_1 і D_1 — 10—14 см), середні (H_1 і D_3 — 15—17 см) і великі (H_1 і D_3 — 19—21 см).

Форми	Тип	Вариант	Орнамент	Тип	№ поховань	К-ть	Код	Форми	Тип	Вариант	Орнамент	Тип	№ поховань	К-ть	Код
	1	1		1	1/51 4 8 19 20 24а 24б 37 39	9	2,11,0		6	1		1	43, 46	2	2,0,1,0
		2		0	2/51 2/51 2/51 1/51 30 38 50 Р-59	8	2,1,0,0		8	1		1	VII-Б	1	2,0,1,0
	2	1		1	47	1	2,2,1,0			2	?	0	51	1	2,0,1,0
		2		2	1/47	1	2,2,2,0		9	1		1	26	1	2,9,0,1,0
	3				23	1	2,3,0,0,0		10	?	0	1/47,11 35,47	4	2,10,0,0	
	4								11	?	0	Р2,47	1	2,1,0,0,0	
	5	1		1	1/51,2/51, 24б	3	2,5,0,0		12			47	1	2,12,0,0	
		2		2	3/47,28	2	2,52,0,0	Фрагменти. 1/47,3,7,10, 17,19,19,20,20,21,21,23,24а,27,29,30,34,35,36, 37,VII-Б,38,48,55							
		3		3	3,8,9,11,12,18-2 20,42	8		Всього 102-ї категорії 106							
					40-2,41,42,47 48,50,51,52,55	9	2,5,3,0,0								
					5,6,8,11,12,13, 16,16,16,16,17, 19,20,23,24б, 25,30,33,37, V-Б,39,46,46, 24б	24	2,5,0,0,0								

Рис. 3. Типи форм і орнаментів кераміки 2-ї категорії.

Рис. 3. Типи форм і орнаментів кераміки 2-ї категорії.

На деяких амфорах розпис, очевидно, не зберігся, але є і зовсім неорнаментовані. Інші мають орнамент трьох типів: візерунок у вигляді «свиної» личини, сітчастий (у двох варіантах); широкі стрічки, які утворюють трикутники.

Тип 1, 3 — кулясті амфори з двома ручками-вушками і конічними кришками (15 екз.). Один з цих екземплярів належить до другої категорії (тип 2, 3). Посудини разом з кришками знайдені лише в одному похованні, в інших випадках вони траплялися окремо. Серед них є мініатюрні (Н₁ — до 5 см, Д₃ — до 6 см), маленькі (Н₁ — 6—8 см, Д₃ — 9—10 см), середні (Н₁ — 9—10 см, Д₃ — 11—12 см) та великі (Н₁ — понад 11, Д₃ — понад 14 см).

Тип 1, 4 — посудини з високою конічною шийкою і трьома-чотирма конічними наліпами біля її основи (11 екз.). В їх числі виділено мініатюрні (Н₁ і Д₃ — до 5 см) і маленькі (Н₁ — 10—12 см, Д₃ — 7—13 см), середні (Н₁ — 14—22 см, Д₃ — 15—22 см), а також великі (Н₁ і Д₃ — понад 25 см). Є посудини неорнаментовані та з орнаментом одного типу у двох варіантах.

Тип 2, 1 — миски з прямими, ледь закругленими біля вінець стінками (рис. 3). Вони представлені 19 екземплярами, два з яких (мініатюрні посудини) зараховані до цього типу умовно. За розмірами є мініатюрні (Н₁ — до 4 см, Д₁ — до 8 см), маленькі (Н₁ — 4—6 см, Д₁ — 8—12 см), середні (Н₁ — 7—8 см, Д₁ — 14—16 см), великі (Н₁ — понад 9 см, Д₁ — понад 20 см). Тип розпадається на два варіанти. Миски першого варіанту мають грубу шорстку поверхню; здебільшого вони прик-

рашені насічками або пальцевими защипами по верхньому краю **ві-
вещь**. Другий варіант представлений виробами з більш заокругленими
стінками, підлощеною поверхнею; край **вінець** злегка потовщений та
орнаментований хрестоподібними насічками (за вінцями ці миски де-
що нагадують аналогічні посудини з пам'яток північної локальної піз-
ньотрипільської групи, виділеної Т. Г. Мовшею).

Інші типи посуду, детальна характеристика яких неможлива в ме-
жах цієї статті, подані на рис. 1 і 3.

Викладена вище класифікація кераміки Вихватинського могиль-
ника охоплює всі типи і різновиди посуду за технологічними, морфоло-
гічними та стилістичними ознаками. Для її дальшої систематизації і
встановлення хронології необхідно ще визначити «генетичні» ряди й
хронологічні горизонти. У зв'язку з цим дуже цікавим є питання про
тенденцію розвитку трипільської кераміки, і оскільки аналіз останньої
було проведено за трьома основними ознаками, бажано взяти до уваги
тенденцію змін у кожній з них.

Розвиток технології трипільського керамічного виробництва веде
до поступового зникнення посуду першої категорії і заміни його виго-
товленим з глини, що містить різноманітні домішки. Це характерно для
пам'яток середнього і пізнього Трипілья, як свідчить статистична оброб-
ка різночасних комплексів.

Тенденцію розвитку форм простежити значно складніше, оскільки
вона обумовлена сукупністю факторів, які важко врахувати. Слід ли-
ше відзначити загальнотрипільський характер перенесення **форм** з одні-
єї технологічної категорії посуду в іншу.

Еволюція розпису була досліджена ще в 30-х роках Т. С. Пассек¹⁶
і полягає у поступовому спрощенні орнаментативної.

Згадані фактори як хронологічний показник дуже рідко беруться
дослідниками до уваги. Так, тенденція розвитку кераміки за техноло-
гічними ознаками використовується для хронологічних висновків лише
у деяких статтях В. Г. Збеновича¹⁷. Інші дві ознаки **враховуються** ли-
ше тоді, коли йдеться про зміну форм і орнаментативної посуду між дво-
ма періодами і дуже рідко в межах окремого періоду (від пам'ятки до
пам'ятки) чи окремої пам'ятки (від горизонту до горизонту за умов вер-
тикальної чи горизонтальної стратиграфії).

Розглянемо в цьому плані одну з основних груп кераміки — миски.
Частина з них представлена однією формою, вкрита розписом і стано-
вить 45,6% всього посуду першої категорії. Друга частина, що нале-
жить до другої категорії (18%), має кілька **варіантів форми**. Разом
миски становлять 31,4% усіх інших форм кераміки.

Розробляючи типологію орнаменту напівсферичних мисок, ми по-
ділили його на складний, спрощений і простий. Такий поділ є певною
мірою умовний, бо весь орнамент фактично утворює один безперервний
ряд. Враховуючи загальну тенденцію розвитку трипільської орнамен-
тативної, можна дійти висновку, що більш давніми є миски із складним ві-
зерунком. Спираючись на тенденції у зміні технології (за умови, що
посудини і першої, і другої категорії використовувалися так само),
вважаємо розписні миски давнішими, а вироби другої технологічної
категорії — пізнішими, виниклими замість перших. Оскільки у багатьох
випадках різні за технологією і орнаментом миски трапились в одному
похованні, можна твердити про певне співіснування типів у закритих
комплексах. Так, складний орнамент виступає водночас із спрощеним
(один виїм), але жодного разу — з простим. Спрощений зафіксова-
но разом із складним та простим (п'ять випадків). Миски з простим
орнаментом виявлено поряд з посудинами другої категорії (тип 2, 2),
які жодного разу не траплялись з виробами, прикрашеними складним
і спрощеним візерунком. Іншим доказом є чітко простежена горизон-

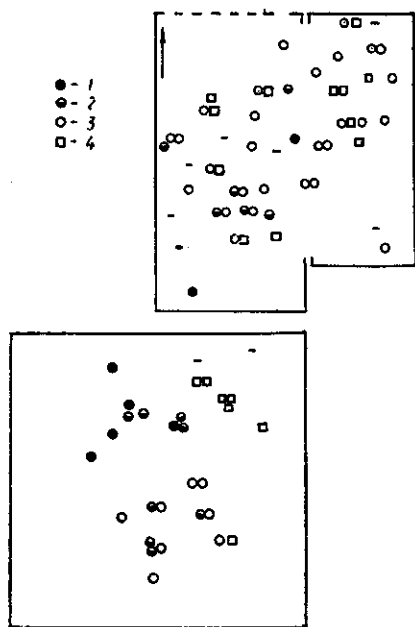

Рис. 4. Горизонтальна стратиграфія кераміки:

1 — посуд типу 1, 0, 1; 2 — посуд типу 1, 0, 2; 3 — посуд типу 1, 0, 3; 4 — посуд типу 2, 1.

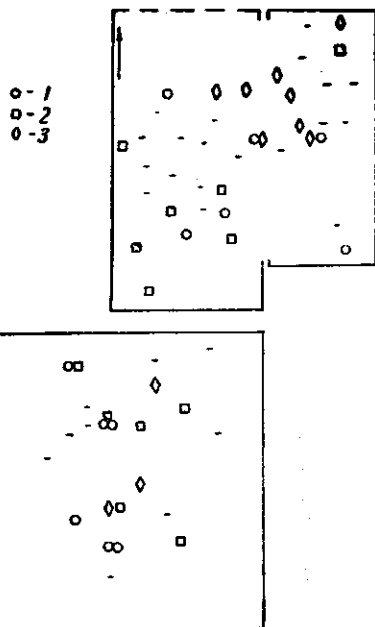

Рис. 5. Горизонтальна стратиграфія кераміки:

1 — посуд типу 1, 2; 2 — посуд типу 1, 3; 3 — посуд типу 1, 4.

тальна стратиграфія (рис. 4). Додатковий аргумент: поховання 32, супроводжуване мискою із спрощеним орнаментом, було перекрите похованням 22, де наявні миски з простим декором.

Тут досліджено лише одну групу кераміки, найчисленнішу. Але хронологічні зміни орнаменту помітні і для інших форм. Так, для типу 1, 3 стрічковий візерунок, очевидно, давніший, ніж сітчастий. Для типу 1, 4 найпізнішим є другий варіант. На амфорах типу 1, 2 сітчастий мотив, хоч і найпізніший, частково співіснував з орнаментом у вигляді «совиної голови». Взаємозміна цих форм визначається за співіснуванням їх у закритих комплексах і горизонтальною стратиграфією (рис. 5). Так, типи 1, 2 і 1, 3 здаються більш давніми, ніж 1, 4 або 2, 2 і 2, 3 та деякі форми з другої категорії кераміки.

Таким чином, посуд Вихватинського могильника характеризується рисами, дуже важливими для визначення внутрішньої хронології пам'ятки: 1) високою чутливістю кераміки до хронологічних змін навіть у межах незначного часу існування могильника; 2) відносно хорошою збереженістю і масовістю керамічного матеріалу (звідси — можливість урахування всіх ознак, а також кількісних показників); 3) знахідками посуду майже в усіх (за винятком двох) похованнях і, отже, максимальним охопленням комплексів; 4) наявністю в кожному похованні від двох до п'яти посудин, що дає змогу визначити час комплексу не за одним, а за кількома типами.

Мікрохронологія. Горизонтальна стратиграфія виразно показує наявність груп поховань з різними типами кераміки. Більшість з них містить кілька посудин, більш-менш одночасних (проте можуть бути й давніші). Для врахування всіх наявних сполучень метод горизонтальної стратиграфії недостатній. Надійнішим для розробки внутрішньої хронології могильника є статистико-комбінаторний метод, який має визначити різночасні групи поховань із стійкими сполученнями ознак

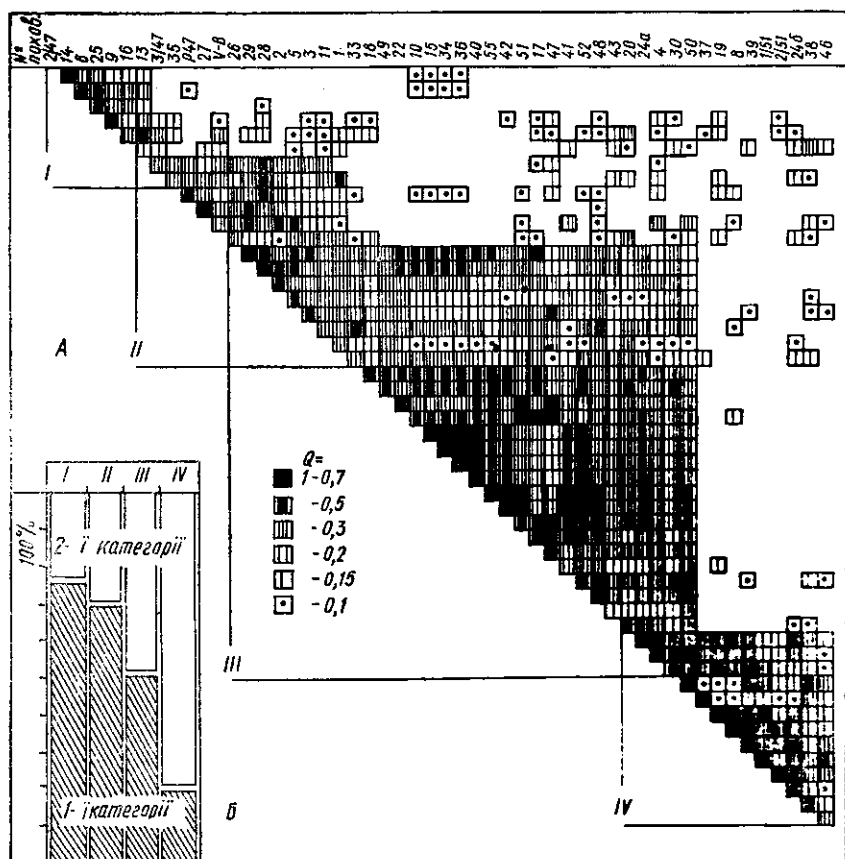

Рис. 6. Результати статистичної обробки матеріалів Вихватівського могильника.

А — групи взаємопов'язаних поховань; І — поховання першого горизонту. ІІ — поховання другого горизонту; ІІІ — поховання третього горизонту; ІV — поховання четвертого горизонту; Б — процентне співвідношення різних категорій кераміки по горизонтах.

(такими є типи форм і орнаменту, що розглядаються як хронологічні показники). Кераміка кожного поховання повинна зіставлятися з посудом всіх інших комплексів. Схожість між похованнями з'ясовується за допомогою коефіцієнта зв'язку. Для підрахунку були залучені всі комплекси, що містили чітко визначені типи кераміки, представлені щонайменше двома екземплярами. Для кожного типу враховувалися такі ознаки: типи і варіанти форми й орнаменту. Оскільки орнамент є чутливішим до часових змін, було застосовано двобальну систему оцінки ознак. Тип і варіант форми посудин оцінені в один бал, тоді як тип і варіант орнаменту — в два бали.

Коефіцієнт зв'язку у даному випадку був розрахований за логічною формулою: $Q = \frac{\text{загальна кількість ознак і там, і там}}{\text{загальна кількість ознак або там, або там}}$.

Одержані за формулою значення графічно зведені (рис. 6, А). Виразно помітні чотири групи взаємозв'язаних поховань.

Якісний і кількісний аналіз одержаних груп, коротка характеристика яких наведена нижче, дає підстави характеризувати їх як різночасні, що відповідають чотирьом хронологічним горизонтам могильника. Послідовність горизонтів у часі зазначена в нумерації. Найдавнішим є перший. Кожний з горизонтів характеризується трьома основними положеннями.

1. Певне кількісне співвідношення типів форм і орнаменту кераміки (миски із складним орнаментом, за винятком однієї, є тільки в першому горизонті, типи 1, 2 і 1, 3 переважають в першому і другому; тип 1, 4 трапляється переважно в третьому і четвертому горизонтах, а 2, 1— в четвертому).

2. Певне місце (рис. 7) на площі могильника (помітне поступове освоєння території, центр могильника, очевидно, недосліджений, розміщується, мабуть, на північ від розкопу 1952 р. або на захід від розкопу 1955 р.).

3. Певне процентне співвідношення кераміки різних категорій (для першого горизонту — 77% першої та 12% другої категорій, для другого — відповідно 71 та 29%; для третього — 52 і 48% та четвертого — 21 і 79%; рис. 6, б). Простежується поступове зникнення кераміки першої категорії, в чому знаходить підтвердження показник кількісного співвідношення різних категорій посуду.

Значно важче окреслити вік кожного хронологічного горизонту. Лише гіпотетично можна зазначити, що зміна форм і орнаменту відбувалася протягом одного-двох поколінь. І якщо вік одного покоління¹⁸, зважаючи на дуже низьку середню тривалість життя населення¹⁹, визначити у 20 — 25 років, то час існування могильника дорівнюватиме приблизно $135 \pm \pm 15$ рокам.

Нами були розглянуті лише два питання, що становлять необхідні перші етапи у вивченні матеріалів кожної пам'ятки. Розробивши класифікацію та мікрохронологію, можна говорити в основному про своєрідність керамічного комплексу пам'ятки і про те, в якій послідовності здійснювалися поховання. Будь-які серйозні висновки соціального та історичного плану можливі лише після дальшої обробки даних могильника та їхнього зіставлення з матеріалами інших пам'яток.

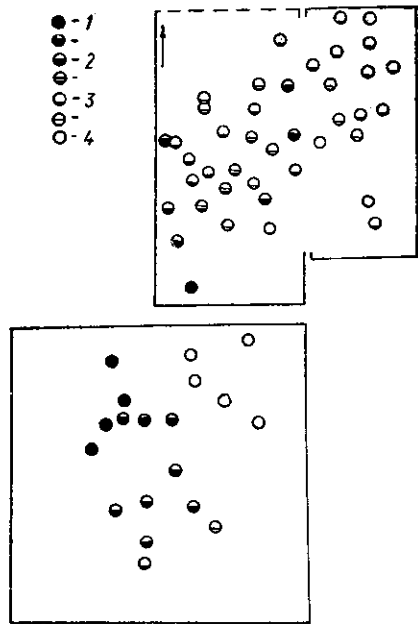

Рис. 7. Горизонтальна стратиграфія могильника:

1 — поховання першого горизонту; 2 — поховання другого горизонту; 3 — поховання третього горизонту; 4 — поховання четвертого горизонту. Інші знаки — проміжні поховання між відповідними горизонтами.

¹ А. Е. Алихова. Выхватинский могильник. — КСИИМК, вып. 26. М., 1949, с. 69—75; И. Г. Розенфельдт. Выхватинский могильник по раскопкам 1951 г. — КСИИМК, вып. 56, 1954, с. 98—103; Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. — МИА, № 84. М., 1961, с. 146—182; М. С. Великанова. Антропологический материал Выхватинского могильника. — МИА, № 84. М., 1961, с. 210—226.

² Т. Г. Мовша. Lokalgruppen und Chronologie der späten Tripolje-Kultur. — VIII Congres International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques (Belgrade, 1971). — Les rapports et les communications de la délégation des archéologues de l'URSS. Moscou, 1971; і іж. Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілья. — Археологія, вип. 5. К., 1972, с. 3—24; В. Г. Збенович. Хронологія пізнього Трипілья. — Археологія, вип. 7. К., 1972, с. 3—25.

³ Т. Г. Мовша. Памятники выхvatинского типа. — МАСП, вып. 7. Одесса, 1971, с. 21—32.

* За відомості і допомогу, подані під час збирання матеріалів, висловлюємо глибоку вдячність В. І. Маркевичу, Г. Д. Смирнову, К. К. Черниш, співробітникам архіву ІА АН СРСР та Первісного відділу Державного Ермітажу.

**** Для поховань, розкопаних в 1947—1951 рр., чисельник визначає номер, а знаменник — рік розкопок. Під шифром Р-2/47 маємо на увазі поховання дитини (?) з другого розкопу 1947 р.**

⁴ Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена..., с. 175.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ I. László. Etudes archéologiques sur l'histoire de société des Avars.— *Archaeologia Hungarica*, s. n., v. XXXIV. Budapest, 1955.

⁸ Т. Г. Мовша. Памятники выхватинского типа, с. 30 і далі.

⁹ А. М. Мандельштам. Памятники эпохи бронзы в Южном Таджикистане.— *МИА*, 145. Л., 1966, с. 88 і далі.

¹⁰ Т. Г. Мовша. Періодизація і хронологія..., с. 5.

¹¹ Т. Г. Мовша. К вопросу о трипольских погребениях с обрядом труположения.— *Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и РНР*. Кишинев, 1960, с. 60 і далі.

¹² Н. М. Виноградова, В. С. Бейлекчи, П. П. Бырня. Раскопки трипольского поселения в Старом Орхее.— *Археологические исследования в Молдавии* (1972 г.). Кишинев, 1974, с. 68.

¹³ Т. Г. Мовша. К вопросу о трипольских погребениях..., с. 72.

¹⁴ Б. А. Колчин. Интеграция наук и археология.— *Ленинские идеи в изучении первобытного общества, рабовладения и феодализма*. М., 1970, с. 36; Ю. М. Бородай, Ю. Ж. Келле, Е. Г. Плимак. Наследие К. Маркса и некоторые методологические проблемы исследования докапиталистических обществ и генезиса капитализма.— *Принципы историзма в познании социальных явлений*. М., 1972, с. 75.

¹⁵ В. Р. Кабо. Погребальная обрядность первобытного общества и ее связь с социальными отношениями и идеологией.— Тези доповіді на семінарі «Соціальна інтерпретація даних поховань та могильників» у Ленінграді в 1971 р.

¹⁶ T. S. Passek. La céramique tripolienne.— *ИГАИМК*, вып. 122, М.—Л., 1935.

¹⁷ В. Г. Збеневич. Хронологія пізнього Трипілля.— *Археологія*, вип. 7, с. 3—25.

¹⁸ Я. С. Улицкий. Демографическое понятие поколения.— *Проблемы демографической статистики*. М., 1959, с. 19—56.

¹⁹ М. С. Великанова. Вказ. праця, с. 211.

В. А. ДЕРГАЧЕВ

Классификация керамики и относительная хронология погребений Выхватинского могильника

Резюме

Статья посвящена классификации и систематизации материалов хорошо известного позднетрипольского могильника у с. Выхватинцы. Основная задача автора — разработка внутренней хронологии могильника. В связи с этим рассматриваются некоторые методические вопросы, суть которых сводится к определению хронологических показателей. Для Выхватинского могильника таким показателем является керамика.

Применение статистико-комбинаторного метода позволяет выделить для могильника четыре группы погребений, которые интерпретируются как хронологические горизонты с характерным набором форм и орнаментов керамики, определенной позиционностью на территории могильника и определенным процентным соотношением различных технологических групп сосудов. Продолжительность существования каждого горизонта составляет ориентировочно одно-два поколения, а время функционирования могильника приблизительно 135±15 лет.

М. В. СКРЖИНСЬКА

Значення «Природничої історії» Плінія для вивчення Північного Причорномор'я

‘*Néxióμλος παιδεία* — так греки називали коло знань, які становили загальну освіту громадянина. З цього сполучення слів походить термін «енциклопедія». Вперше в близькому до сучасного значенні слово «енциклопедія» застосував Пліній Старший (24—79 рр. н. е.), назвавши так «Природничу історію»¹, єдину з його праць, що збереглась. Учений,

письменник і визначний політичний діяч, Пліній першим спробував в одному грандіозному творі висвітлити всю історію природи: подав **нарис** астрономії й фізики, географії та етнографії, ботаніки, зоології і **медицини**, описав неорганічну природу і її пристосування до потреб **людини**². Для створення «Природничої історії» Пліній, за власним **визнанням**, прочитав понад 2 тис. томів, відібрав близько 20 тис. **фактів**, ознайомився з працями 146 римських та 327 грецьких письменників, які майже не збереглися до нашого часу.

Як і автори сучасних енциклопедій, Пліній вважав свою працю **довідником** з різних галузей знань: читач повинен знайомитися з нею **не** підряд, а звертатися лише до питань, що його цікавлять³.

У пропонованій статті ми використаємо ті частини «Природничої історії», що стосуються минулого нашої Батьківщини. Пліній **знайомить** нас лише з південними областями Європейської частини СРСР і подає окремі відомості про деякі азійські райони нашої країни. Свідчення Плінія про Північне Причорномор'я мають велике наукове значення, незважаючи на те, що воно багато разів описувалось у творах античних авторів. Остання обставина пояснюється тим, що, починаючи з VI ст. до н. е., на берегах Чорного моря існували давньогрецькі колонії, а пізніше, з I ст. до н. е., туди поширювався римський вплив. Частини північнопричорноморських областей деякий час входила до складу римських провінцій, а інші землі перебували під постійним контролем Риму.

«Природнича історія» складена з досить численних і різноманітних свідств: відомості різних грецьких авторів, починаючи з давніх іонійських географів VI—V ст. до н. е. і закінчуючи авторами пізнього еллінізму, поєднуються з повідомленнями сучасників Плінія. Але переходи від одного джерела до іншого далеко не завжди відзначені складачем енциклопедії, тому сучасним ученим виявляється надзвичайно важко розплутати міцний вузол цих різночасових даних.

Компілятивний характер «Природничої історії», не досить критичне ставлення Плінія до своїх джерел, сухість викладу, яка особливо впадає у вічі в книгах, присвячених географії,— зумовили порівняно незначну зацікавленість вчених-античників у географічних книгах Плінія⁴. І у вітчизняній історіографії відсутнє спеціальне дослідження не лише всієї географії Плінія, а й того, що дає його праця для вивчення минулого нашої країни. Відомо, що у «Природничій історії» збереглося багато унікальних записів про різноманітні знання давнини. Повною мірою це стосується і повідомлень нашого автора про Північне Причорномор'я. Нижче ми спробуємо показати, наскільки важливим і цікавим є аналіз подібних свідчень, обґрунтувати думку, за якою деякі північнопричорноморські землі Пліній описував не лише за даними різних, часом досить давніх географічних творів, а й згідно з живими розповідями своїх сучасників.

Біографія Плінія добре відома⁵, тому можна з впевненістю сказати, що він ніколи не бував на берегах Чорного моря. Здобувши прекрасну освіту в Римі, Пліній провів багато років на військовій службі, головним чином у тогочасній Германії. Він був офіцером армії, якою командував Корбулон — талановитий полководець свого часу. Певний час його товаришем по зброї був майбутній імператор Тіт. Згодом Пліній присвятив йому свою найбільшу працю «Природничу історію».

Напевне, з часів служби у Германії виникла дружба Плінія з сім'єю майбутньої імператорської фамілії Флавіїв, за правління яких особливо успішно розвивалась кар'єра Плінія на цивільній службі. Його послали як імператорського прокуратора спочатку до Нарбонської Галлії, потім до Ближньої Іспанії і нарешті призначили префектом флоту в Мізені, де з часів Августа була одна з головних стоянок римського флоту. Од-

ночасно Пліній входив до кола так званих друзів імператора, з якими той щоденно радився у державних справах. Щоранку Пліній прямував на раду до імператора. Там, зокрема, розглядалися питання і про дальні провінції, про території, які контролювались Римом, про їхніх сусідів і, зокрема, про Північне Причорномор'я, де в той час уже стояли римські гарнізони.

Відкривається можливість для припущення щодо особистого знайомства Плінія з рядом осіб, які керували війсьними і політичними операціями на берегах Понта в середині I ст. н. е. Але перш ніж обґрунтувати це припущення, коротко нагадаємо історію поширення римських впливів у Північному Причорномор'ї.

Підкорення римському пануванню берегів Чорного моря спочатку йшло двома різними шляхами. З одного боку, цей процес був пов'язаний з прагненням Риму поставити під свою владу всі елліністичні держави Сходу. Маємо на увазі, головним чином, боротьбу Риму з Мітрідатом Євпатором і його наступниками, які після втрати Понтійського царства зробили з 65 р. н. е. своєю резиденцією Пантікапей. З другого боку, Рим систематично намагався розширити свої володіння на північ від Дунаю, з яким межувала його провінція Мезія⁶.

Ще Цезар, а потім Август і його полководець Агріппа вжили ряд заходів до поширення впливу Риму на Боспорське царство. Вони збирались використати його для цілей широкої завойовницької східної політики: адже війни з Мітрідатом Євпатором (89—64 рр. до н. е.) показали, наскільки важливими були північні береги Чорного моря для сильного ворога римлян на Сході.

Невдачі Августа на Рейні й Дунаї, а потім прагнення його наступника Тіберія лише стабілізувати існуючі кордони примусили римлян на деякий час виключити Північне Причорномор'я з сфери інтересів їх зовнішньої політики. Однак за Клавдія становище змінилось. За роки його правління була утворена провінція Мезія, і римляни на Дунаї стали безпосередніми сусідами сарматських племен. Римський уряд вважав за корисне мати в тилу цих війовничих сусідів опору на північному узбережжі Чорного моря, тому він спробував знову підкорити своєму впливові боспорського царя Мітрідата, нащадка Мітрідата Євпатора. Проте, як і його відомий предок, Мітрідат не бажав ні в чому коритися Римові. Тоді римляни знайшли більш податливу людину, брата Мітрідата, Котіса, оголосили його законним царем Боспора і послали йому на допомогу з Мезії військовий загін під командуванням Дидія Галла. Так, у 45 р. н. е. частини римської армії вперше з'явилися у Криму.

Мітрідат чинив стійкий опір, спираючись на сили дружніх йому племен дандаріїв і сіраків. Зазнавши поразки, він знайшов притулок у царя племені аорсів Євнона. Останній погодився видати римлянам Мітрідата за умови, що йому збережуть життя. Внаслідок цього боспорський цар оселився в Римі як полонений і жив там до 68 р. Його стратили за наказом імператора Гальби за участь у змові Німфідія, який після смерті Нерона претендував на імператорську владу⁷.

У Римі Пліній розмовляв з царем-вигнанцем про його батьківщину і використав розповіді Мітрідата при описі північно-східних берегів Понта Евксінського. Одного разу Пліній посилається на розмову з Мітрідатом: «До савроматів за імператора Клавдія втік Мітрідат; він повідомив⁸ [мені], що вони є сусідами племені талів, які на сході досягають гирла Каспійського моря» [VI, 17]. Певно, Мітрідатові Пліній зобов'язаний частиною тих цікавих відомостей про меотські й сарматські племена, які він включив до 19-го розділу VI книги «Природничої історії» і які більше ніде не трапляються в творах античних авторів.

Наступник Клавдія Нерон готував великий східний похід на Вірменію і Парфію. Першим кроком у цьому напрямі були війни його ле-

гата Корбулона у Вірменії, які показали, що рішучі дії на Сході неможливі без міцного тилу на чорноморських берегах, звідки повинно було йти регулярне постачання римської армії. Для цього потрібно було зламати могутність сарматів у степах Північного Причорномор'я і скіфську державу в Криму, тримати в покорі сусідів Мезії — даків і бастарнів, мати міцну опору в причорноморських грецьких містах. Досягнення цієї мети вимагало тривалих і планомих дій. Як зазначалось вище, дещо для цього зробили Цезар і Август, потім, після деякої перерви, Клавдій став проводити в життя їхні задуми, і така політика плідно розвивалася наступними імператорами Нероном, Веспасіаном і Тітом. Таким чином, Північне Причорномор'я перебувало у сфері політичних інтересів римлян протягом всього свідомого життя Плінія Старшого.

Гадаємо, що Пліній міг бути знайомим з двома намісниками Мезії, розташованої ближче від інших римських провінцій до територій, які цікавлять нас. Ця провінція, утворена в 44 р. н. е. на просторі між Дунаєм і Карпатами, стала вихідним плацдармом у боротьбі римлян з варварським світом Східної Європи. Надаючи Мезії важливого значення у своїй східній політиці, римляни посиляли туди впливових і енергійних людей. Так, у 50—56-му роках намісником Мезії був старший брат майбутнього імператора Веспасіана Тіт Флавій Сабін, який, за свідченням Тацита, прославив своє ім'я на військовій і громадській нивах [Hist. III, 75]. Дружні стосунки Плінія з Веспасіаном і його сином Тітом дають можливість припустити, що він знав і Флавія Сабіна, від якого міг одержати відомості про Мезію та її сусідів.

Вважаємо, що Плінію був знайомий і наступник Сабіна в Мезії — Тіберій Плавтій Сільван, спеціально відзначений Веспасіаном. Ім'я Плавтія Сільвана добре відоме в історії Північного Причорномор'я початку нашої ери. Відомості про його життя і діяльність містяться, головним чином, у його великій епітафії, виявленій в родовому мавзолеї Плавтіїв у Тіволі⁹.

Тіберій Плавтій Сільван Еліан (12 р. — кінець 70-х років н. е.) — визначний військовий і державний діяч часів перших римських імператорів. Він був особистим ад'ютантом Тіберія, міським претором, начальником імператорської ставки під час походу Клавдія до Британії. Десять років (56—66) він управляв провінцією Мезією, за що імператор Веспасіан удостоїв його тріумфальних почестей та інших відзнак.

З Мезії Плавтій Сільван здійснював вдалі походи проти задунайських варварських племен і поставив їх у васальну залежність від Риму, що, відповідно до традиційної римської політики, було першим кроком на шляху до утворення нових провінцій. Дійсно, через 50 років була перетворена на римську провінцію Дакія, а потім далеко за Дунай просунулись кордони провінції Мезії.

Епіграфічні свідчення дозволяють припустити, що Плавтій Сільван зміцнив підкорення влади Риму Тіри і Ольвії, а також всієї прибережної території Чорного моря аж до Дніпра¹⁰.

З ім'ям Сільвана пов'язана військова допомога Риму Херсонесові у боротьбі проти варварських племен, які тіснили останній. Як сказано в епітафії Плавтія Сільвана, «він примусив скіфського царя зняти облогу Херсонеса». Це сталося наприкінці 50-х — на початку 60-х років. З тієї пори сусіди Херсонеса перестали йому загрожувати, але в місті утвердився римський гарнізон¹¹, і Херсонес опинився під контролем намісників Мезії¹².

Ранньою весною 58 р., одночасно з діями Сільвана на північно-західних берегах Чорного моря, почався похід малоазійської армії Корбулона. Його, як досвідченого полководця, перевели сюди з Германії.

Внаслідок успішних дій Корбулона в 59 р. була підкорена Вірменія; в 63 р. Понтійське царство стало римською провінцією, і, на думку деяких дослідників, така сама доля тимчасово дісталася Боспорському царству¹³.

Римське воєнне командування розглядало війська Корбулона й Сільвана як два фланги тієї самої східної армії. Надзвичайні відзнаки, одержані Сільваном за управління Мезією, пояснюються, напевне, тим, що в роки його намісництва почався наступ римлян за Дунай вздовж північного узбережжя Чорного моря¹⁴.

Таким чином, завдяки зусиллям Сільвана, з одного боку, котрий поширив вплив Риму в Північно-Західному і Північному Причорномор'ї аж до Херсонеса, а з іншого — Корбулона, який чинив тиск на Боспорське царство, на території Криму зімкнулись обидва шляхи наступу римлян на береги Понта Евксінського.

Не доводиться сумніватися в знайомстві Плінія з Корбулоном: адже він був видним офіцером армії Корбулона, коли той служив у Германії. Згодом Пліній виявив великий інтерес до східного походу Корбулона. Наш автор вивчив карту, складену під час цього походу, і, зіставивши її дані з якимось іншим джерелом, піддав сумніву правильність однієї з назв, нанесених на карту¹⁵. Слід гадати, що Пліній цікавився не лише згаданою картою. Ймовірно, що він бачив карти, якими користувались намісники Мезії. Недарма у «Природничій історії» так детально і точно описаний Кримський півострів, де в середині I ст. н. е. не раз з'являлись римські військові частини з Мезії.

У географічному описі Криму, який виділяється особливою повнотою і точністю порівняно з описами інших областей Північного Причорномор'я, Пліній приділив особливу увагу характеристиці Херсонеса. Стосовно інших міст він звичайно зазначав їх назву, місцезнаходження, іноді давнє ім'я міста і, якщо це була грецька колонія, в ряді випадків згадував її метрополію. Про Херсонес же написано так: «Гераклея-Херсонес, що одержав свободу від римлян, називався раніше Мегаріка; унаслідок збереження грецьких звичаїв він відрізняється особливою пишністю від інших міст всієї цієї області, притому його оточує стіна довжиною в п'ять миль» [IV, 95].

У цьому тексті міститься ряд свідчень, яких немає в жодному джерелі. Головну увагу сучасних дослідників звичайно привертає згадка про свободу, яку одержав Херсонес від римлян. Одні вчені припускають, що незалежність від Боспора Херсонесові подарував Цезар (IRE, I², 691)¹⁶; інші думають, що йдеться про підтвердження права на свободу Херсонеса від Боспора, яке начебто було дане місту Августом¹⁷. Однак, якщо можна припустити, що Цезар і Август давали якісь обіцянки Херсонесу, то вони були мало дійовими. Посольство херсонеситів до Цезаря датується 46 р. до н. е., а в 44 р. Цезаря було вбито і укладені ним договори надалі не виконувались. Боспорські царі за Августа спочатку визнавали свою васальну залежність від Риму, але як тільки римляни зосередили свої сили і увагу в Германії і на Дунаї, де їм довелося зазнати невдач, Боспор звільнився від римського ставленика Полемона. Та римляни не тільки не помстилися на його вбивцях, а й навіть не протидіяли їхньому утвердженню на престолі боспорських царів. Тому слід з довір'ям прислухатися до слів Страбона, який писав на рубежі I ст. до н. е. і I ст. н. е., що Херсонес з часів Мітрідата Євпатора «досі перебуває під владою боспорських царів» (Strab. VII, 4, 3; с. 309).

На середину I ст. н. е. Боспор уже не мав сили захистити Херсонес від його войовничих сусідів скіфів і таврів. Унаслідок походу Плавтія Сільвана римляни, на прохання Херсонеса, не лише ліквідували скіфську облогу, а й взяли на себе обов'язок захищати місто, поставивши там свій гарнізон. Пліній, або вірніше його джерело, говорячи про

«свободу», подаровану римлянами, певно, не мав на увазі точного юридичного визначення статусу Херсонеса. Можна припустити, що Рим визнавав Херсонес юридично вільною самостійною державою, однак зв'язаною з ним певними договорами, тобто з позицій римського права Херсонес перебував у становищі *civitas libera sive foederata*. Рим захищав його від зовнішнього ворога, а Херсонес, подібно до інших міст, що вступили до такого союзу (напевне це був характерний для тих часів *foedus iniquum*, провідна роль в якому належала Риму), зобов'язався у всьому допомагати римлянам і беззаперечно дотримуватися їхньої міжнародної політики.

Вище згадувалося про причини прагнення Риму поширити свій вплив на землі Північного Причорномор'я. В зв'язку з цим зрозуміло, чому намісник Мезії так швидко й рішуче відгукнувся на прохання Херсонеса щодо захисту. Слід зазначити ще одну важливу обставину, яку, безсумнівно, врахував Плавтій Сільван: Херсонес володів єдиною в Криму безпечною гаванню, де могли стояти римські кораблі для захисту Чорного моря і боротьби з піратами.

У вступі до «Природничої історії» Пліній обіцяв поповнити відомості авторів минулих поколінь даними свого часу. Як показано вище, він включив до свого твору відомості, одержані від Мітрідата. Можна припустити, що й Херсонес Пліній описав або із слів самого Плавтія Сільвана, або за розповіддю якого-небудь римського офіцера, котрий побував у цьому місті. Співбесідник Плінія слушно зазначив, що Херсонес вирізняється серед інших міст Північного Причорномор'я суворим збереженням грецьких звичаїв. Це цілком підтверджується даними археологічних розкопок грецьких колоній на Півдні нашої країни. Нарешті, згадка про стіни, що оточували Херсонес, також, природно, могла мати місце в розповіді римського воєначальника. Адже римляни допомогли херсонеситам відремонтувати міські стіни, які давно потребували реставрації¹⁸. Втім, ми не остаточно наполягаємо на тому, що Пліній скористався при описі Херсонеса саме усним джерелом. Можливо, він добув ці відомості з яких-небудь офіційних звітів намісника Мезії, до яких мав доступ, займаючи великі державні пости.

Лише один момент у повідомленні про Херсонес взято Плینیєм з принципово іншого джерела: це давнє (що єдиний раз зустрічається в працях античних авторів, які збереглися) найменування міста — Мегаріка. Доречно звернутися до найрідкісніших в античній літературі записів Плінія про стародавні назви міст і островів Північного Причорномор'я. Для цього він використав якісь досить ґрунтовні грецькі твори про перейменування різних географічних пунктів¹⁹.

Херсонес був колонією Гераклеї Понтійської²⁰, заснованої, в свою чергу, Мегарами. Звідси зрозуміла і давня назва колонії гераклейців, які назвали в честь своєї метрополії своє нове поселення мегарським (Μεγαρικὴ πόλις, або γῆ). Напевно, первинне найменування поселення за назвою метрополії не було рідкістю. За свідченням (знову-таки унікальним) Плінія, мілетська колонія Ольвія спочатку називалась Мілітополем, тобто Мілетським містом. Геродот, який побував у Ольвії приблизно через 100 років після її заснування, писав, що жителі міста називають себе мілетянами [IV, 78]. Не позбавлене цікавості зіставлення цієї вказівки Геродота з назвою поселення гераклейців Мегаріка. Громадяни Гераклеї Понтійської подібно до ольвіополітів, що іменували себе мілетянами, могли називатись мегарцями, а тому й нову колонію спочатку нарікли Мегарською.

В науковій літературі незаслужено мало уваги приділяється свідцтву Плінія про чотири назви колонії мілетян на Гіпанісі: Borysthenes, Olbia, Olbiopolis, Militopolis [IV, 82]. Останні дві збереглись лише в тексті «Природничої історії».

Поставивши на перше місце назву Борисфен, Пліній цілком правильно виділив те ім'я міста, під яким воно було широко відоме античній літературній традиції. Дійсно, починаючи з «Історії» Геродота, мілетську колонію на Гіпанісі письмові пам'ятки постійно іменують Борисфеном. Дані ж епіграфіки й нумізматики недвозначно свідчать, що самі жителі називали своє місто Ольвією, а себе ольвіополітами.

На думку визначного вченого-класика А. Бека, Пліній із слова «ольвіополіт» сконструював назву Ольвіополіс²¹. І хоч ще В. В. Латишев писав, що існування назви Ольвіополь слід з впевненістю припускати для постійної форми найменування жителів міста *ολβιολίται* і таким чином можна вважати повідомлення Плінія цілком серйозним²², все ж таки недовір'я до Плінія продовжує існувати й досі. Так, П. Й. Каришковський, який підкріпив новими даними нумізматики і епіграфіки припущення про первинну офіційну назву міста Ольвіополь, чомусь поділяє думку А. Бека щодо вигаданого характеру повідомлення Плінія²³. Ми ж гадаємо, що дослідження П. Й. Каришковського про назви Ольвії не лише посилює довір'я до Плінія, правильніше, до тієї ретельної розвідки про давні географічні назви, яку використав автор «Природничої історії», а й примушує уважно прислухатися до всіх звісток Плінія про найдавніші найменування міст і островів Північного Причорномор'я.

Так, запис Плінія про початкову назву Тіри Офіуса (тобто Зміїне місто) у сполученні з подібним свідцтвом у словнику Стефана Візантійського допоміг виявити помилку інших давніх авторів, які вважали Тіру і Офіуса різними полісами²⁴, і відмовитися від археологічних пошуків на Дністрі ще одного античного міста.

Великою відомістю в давнину користувався маленький острів у Чорному морі, недалеко від гирла Дунаю*. Там був храм Ахілла, якого шанували греки й чийм ім'ям найчастіше називали острів. У «Природничій історії» [IV, 83 і 93] записано три назви цього острова: острів Ахілла, Левка (по-грецькому — Білий острів) і Макарон (по-грецькому — острів Блаженних). Хоча остання збереглась лише в тексті Плінія, легко зрозуміти, як вона виникла. Адже, відповідно до легенди, душа Ахілла після смерті перебувала на острові Блаженних, який давні греки локалізували в далекому й мало відомому Понті. Напевне, це найдавніше грецьке найменування острова. Пізніше, коли там існував широко відомий храм, його стали називати або іменем Ахілла, або Левкою, як про це пишуть Страбон [VII, 3, 16; С. 306], Мела [II, 98], Аріан [Регіон. 32] та інші античні автори.

І. І. Толстой, що спеціально досліджував культ Ахілла в Північному Причорномор'ї, звернув увагу на характеристику острова Ахілла, «знаменитого могилою» (*tumulo*) цього мужа». Вчений бачив дві можливості тлумачення цієї згадки, яка міститься тільки у Плінія: його слова можна вважати або літературним зворотом, що відображає лише поширену думку про Левку як про місце потойбічного життя Ахілла, або в слово «*tumulus*» вкладали реальний зміст, тобто на острові існувала могила, шанована як поховання героя, де виконувались обряди, прийняті в героїчному культі. Останнє припущення І. І. Толстой вважав найімовірнішим; на його думку, релігійні почуття греків виливались у звичних формах зовнішнього вияву²⁵.

У тексті «Природничої історії» є надзвичайно цінні записи про міста Північного Причорномор'я, відомостей про які не збереглося в жодному іншому давньому джерелі. Певно, то були невеликі населені пункти; вони досі не піддаються локалізації, але слід вірити, що заступ археолога коли-небудь їх розкриє. До них відносяться грецькі міста Стратоклія на азійському березі Боспора [VI, 18], Еполій на північно-західному березі Чорного моря [IV, 82], Пірра і Антісса на Понті по-

близу Меотиди [II, 206] і Парасін на Таврійському півострові [II, 209]. Крім того, є шість таврських поселень — Оргокіни, Харакени, Ассірани, Стактари, Акісаліти, Каліорди [IV, 85]. Стактари і Харакени, на думку вчених, можна зіставити з містами Сатарха і Харакс, відомими з «Географії» Птолемея [III, 6, 2 і 5]. Перше місто розміщують в південно-західному Криму, поблизу сучасного Бахчисарая, друге — на місці сучасного Кореїза²⁶. Джерело інформації Плінія про них повинне датуватися серединою першого ст. н. е., коли римські військові загони з'явилися у Криму і стали витіснити таврів з узбережжя.

Мало відомо також про грецькі міста, згадані лише у Плінія. Якщо вірити його повідомленню, Пірра і Антісса лежать на дні моря, яке поглинуло їх ще в давнину. Їх залишки в античності були добре помітні під водою. Тепер же місцезнаходження Пірри і Антісси повинні визначити ті, хто досліджує історичні зміни рівня берегів Чорного моря.

Про місто Стратоклію можна сказати лише те, що воно, здається, було назване за ім'ям свого засновника²⁷. Власне ім'я Стратокл засвідчене в епіграфічних пам'ятках Боспорського царства, до складу якого входила Стратоклія²⁸.

Цікавою є характеристика Плінієм міста Парасін: «На Таврійському півострові у місті Парасін є земля, за допомогою якої виліковуються будь-які рани». Зіставивши місто Пароста Птолемея [III, 6, 5] в Західному Криму з Парасіном Плінія, який прославився чудодійною землею, Ю. Кулаковський зробив досить вірогідний висновок: античний Парасін знаходився десь у районі сучасних Сак, відомих своїми цілющими грязями²⁹.

Пліній згадав про Парасін серед маси інших повідомлень, що стосуються чудесних явищ, помічених давніми у різних частинах землі. Судячи з усього, Пліній у цьому місці скористався з якогось давньо-грецького джерела. Як же туди потрапили відомості про невелике містечко на далекому Таврійському півострові?

Якщо погодитися з локалізацією Парасіна на місці сучасних Сак, то виявиться, що Парасін знаходився на залежній від Херсонеса території. У цьому місті, принаймні з IV—III ст. до н. е., мали практику доповідати грецькі лікарі, що приїздили з метрополії³⁰. Певно, вони включили в арсенал свого лікування і цілющі грязі, слава про які поширилась настільки, що їх властивості були описані в якомусь грецькому творі епохи еллінізму, звідкіля Пліній запозичив матеріал для своєї енциклопедії.

Використання творів авторів, які жили за кілька століть до його часу, було досить характерним для Плінія. «Природничу історію» тепер високо цінують за збереження фактів, описаних у дуже давніх, безповоротно втрачених творах. Для ілюстрації зупинимось на одному цікавому прикладі. Згідно з розповіддю Плінія, землями в гирлі Танаїса спочатку володіли карійці [VI, 20]. Це — свідство давніх зв'язків, які існували ще до грецької колонізації між народами Егейського басейну й Північного Причорномор'я. Виходячи з нього, можна припустити, що греки, які почали систематично відвідувати узбережжя Чорного моря з VII ст. до н. е., пливли не в зовсім невідомі краї, а йшли шляхами, прокладеними їхніми малоазійськими сусідами, карійцями³¹.

Значення «Природничої історії» для сучасних дослідників полягає також у тому, що з її допомогою в ряді випадків можна перевірити і пояснити свідчення інших античних письменників. Наприклад, Геродот мимохідь назвав Меотиду (Азовське море) «матір'ю Понта» [IV, 86]. У Плінія ж написано: «Скіфи називають Меотиду Темарунда, що означає «мати моря» [IV, 20]. Отже, уявлення про живлення Чорного моря водами Азовського належало місцевому населенню, від якого ці ві-

домості проникли в твори іонійських географів, а від них, у свою чергу, беруть початок і помітки Плінія.

Тут, звичайно, не вичерпано все, чим «Природнича історія» може бути корисна дослідникам античного періоду розвитку Північного Причорномор'я. Однак і викладеного досить для того, щоб показати, наскільки перспективним є уважне вивчення праці Плінія Старшого для історії деяких областей нашої країни. Першим серйозним кроком у цьому напрямі повинно стати коментоване видання розділів «Природничої історії», що стосуються Північного Причорномор'я. Переклад цих розділів був уже здійснений у фундаментальній праці В. В. Латишева «Відомості давніх письменників про Скіфію і Кавказ». При всій безумовній цінності цієї праці слід зазначити, що вибір уривків з «Природничої історії» виявився неповним і переклад здійснено не за кращим виданням тексту Плінія³². Коментар, згодом доданий до перевидання цих перекладів³³, через свою лаконічність і подекуди неточність не може служити серйозною науковою основою при знайомстві з «Природничою історією».

Радянські історики поставили перед собою грандіозні завдання видати з науковим коментарем усі давні тексти з історії минулого нашої батьківщини³⁴. Відповідні розділи «Природничої історії» Плінія Старшого повинні посісти гідне місце в «Корпусі найдавніших джерел з історії народів СРСР».

¹ E. H. Bunbury. A History of ancient Geography, t. II. London, 1883, c. 371.

² Plin NH. Praef. 14 — «Nemo apud nos, qui idem temptaverit, nemo apud Graecos, qui unus omnia ea tractaverit... iam omnia attingenda, quae Graeci τῆς ἰστορίας λοιπαδεῖας vocant».

³ Plin NH. Praef. 33 — «Ne perlegant, sed ut quisque desiderabit, id tantum quaerat».

⁴ Досі у цій галузі найбільш визначними залишаються дві праці рубежу XIX—XX ст.: D. Diefen. Die Anordnung der geographischen Bücher des Plinius und ihre Quellen. Berlin, 1909 (Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie. Herausgegeben von W. Sieglin. Heft 18); A. Klotz. Quaestiones Plinianae geographicae. Berlin, 1906 (Ibid., Heft 11).

⁵ Біографічні відомості про Плінія збереглися, головним чином, у «Листах» його племянника, Плінія Молодшого. Див.: Plin. EP., III, 5; VI, 16.

⁶ В. Н. Дьяков. Таврика в эпоху римской оккупации. — Ученые записки Московского гос. пединститута им. В. И. Ленина, т. XXVIII, кафедра истории древнего мира, вып. I. М., 1942, с. 47 і далі.

⁷ Перипетії боротьби Мітрідата і Котиса описано в «Анналах» Тацита [XII, 15—21]. Про кінець Мітрідата повідомляє Плутарх у біографії Гальби (розд. XV).

⁸ Це слово «повідомив» (narravit) і відомості про Мітрідата як заложника Риму вже давно дали можливість ученим зробити висновок про те, що Пліній особисто мав розмову з Мітрідатом (див.: A. Klotz. Вказ. праця, с. 179).

⁹ CIL, XI, 3608.

¹⁰ CIL, III, № 1375 a, b; 14214, 34; 14215, 3—4; В. Н. Дьяков. Вказ. праця, с. 46—47.

¹¹ Vexillatio Chersonesitana — IPE, I, 404, 550.

¹² Одним з свідчень цього є знахідки постаментів статуй з почесними написами, подібними до тих, які робились у містах римських провінцій. Наприклад, почесний напис на честь легата Мезії часів Веспасіана (IPE, I, 421).

¹³ Н. А. Фролова. Монетное дело Рискупорида II. — Нумизматика и эпиграфика, VII. М., 1968, с. 45—47.

¹⁴ В. Н. Дьяков. Вказ. праця, с. 43.

¹⁵ NH, VII, 40. «В цьому місці належить виправити помилку. — пише Пліній, — властиву багатьом навіть з тих, хто недавно брав участь у поході Корбулона до Вірменії. Адже останні називають в Іберії Каспійські ворота, що, як ми вже говорили, іменуються Кавказькими; на рисунку тих місць, присланому звідтіля, написана перша назва».

¹⁶ К. Э. Гриневич. Херсонес и Рим. — ВДИ, № 2. М., 1947, с. 229.

¹⁷ Д. П. Каллистов. Политика Августа в Северном Причерноморье. — ВДИ, № 2. М., 1940, с. 75—76.

¹⁸ К. Э. Гриневич. Стены Херсонеса Таврического, ч. III. — Херсонесский сборник, вып. V. Севастополь, 1959.

¹⁹ A. Klotz. Вказ. праця, с. 25—30.

²⁰ Відзначимо повну назву міста, записану Плінієм. — Гераклея-Херсонес (букваль-

но — Гераклеїський півострів), щоб відрізнити від інших грецьких колоній тієї ж назви. Існував, наприклад, ще Херсонес у Кіренаїці, області Північної Африки.

²¹ CIL, II, 86.

²² В. В. Латышев. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. СПб., 1887, с. 35.

²³ П. О. Карышковский. Заметки об Ольвии и Борисфене.— ЗОО, II (35), 1967, с. 76.

²⁴ Так зробив, наприклад, Птолемей [III, 10, 7].

* Нині острів Зміїний; належить СРСР.

²⁵ И. И. Толстой. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. Пг., 1918, с. 37.

²⁶ В. Н. Дьяков. Вказ. праця, с. 75.

²⁷ С. А. Жебелев. Происхождение названий «Мирмекий».— Северное Причерноморье. Л., 1953, с. 307.

²⁸ Корпус боспорских надписей. М.— Л., 1965, № 6, с. 18.

²⁹ Ю. А. Кулаковский. Заметки по истории и топографии Крыма.— Археологические известия и заметки. М., 1896, № 1, с. 1.

³⁰ Э. И. Соломонович, И. А. Антонова. Надгробия врачей из античного Херсонеса.— ВДИ, 1974, № 1, с. 104.

³¹ Не всі дослідники з довір'ям сприймають це повідомлення Плінія. До числа скептиків належав, наприклад, А. А. Гессен (Греческая колонизация Северного Причерноморья. Л., 1947, с. 51). Ми ж поділяємо думку тих вчених, які в тексті «Природничої історії» бачать надійне історичне свідчення. Див.: В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство. М.— Л., 1949, с. 15—16.

³² Д. Детлефсен, за виданням якого перекладались тексти «Природничої історії», у праці Латишева, при дальшому вивченні її рукописів змінив читання ряду місць в своєму спеціальному виданні географічних книг цього твору: Die geographischen Bücher der Naturalis Historia des C. Plinius Secundus, herausgegeben von D. Detlefsen. Berlin, 1904.

³³ ВДИ, 1949, № 2, с. 271—317.

³⁴ Корпус древнейших источников по истории народов СССР. Материалы совещания археологов-медиевистов РСФСР. М., 1973; Итоги и задачи изучения истории древнейших государств нашей страны.— История СССР, 1974, № 2, с. 71—90.

м. в. скржинская

Значение «Естественной истории» Плиния для изучения Северного Причерноморья

Резюме

Сообщения Плиния о Северном Причерноморье почти не исследованы в отечественной историографии, поскольку все его сведения принято считать малоценными, пришедшими к автору из вторых или даже из третьих рук. В статье делается попытка показать, что Плиний был знаком с рядом лиц, которые руководили военными и политическими операциями на берегах Понта в середине I в. н. э. К ним принадлежали боспорский царь Митридат, наместники Мезии Флавий Сабин и Плавтий Сильван, выдающийся римский полководец Корбулон; от них Плиний получил ряд ценных сведений о греческих северопричерноморских колониях и их соседях.

Автор статьи рассматривает также пришедшие из разных источников данные о юге нашей страны, сохранившиеся лишь в тексте «Естественной истории». В заключение аргументируется необходимость издания с научным комментарием глав «Естественной истории», касающихся прошлого нашей Родины.

В. М. ДАНИЛЕНКО

Пізньюзарубинецькі пам'ятки київського типу.

Протягом всього післявоєнного часу значний інтерес до проблеми етногенезу слов'ян залишається незмінним. Незважаючи на це, не можна сказати, що сама проблема близька до розв'язання. З одного боку, це можна пояснити складністю самої проблеми, з другого,— трудностю вибору об'єктів для польових робіт і проведення розкопок.

Так званий київський тип (етап) зарубинецьких пам'яток автор визначив ще у 1949—1950 рр., коли в Середньому Подніпров'ї було встановлено органічний зв'язок цього типу матеріальної культури з ювелірними

виробами, прикрашеними виїмчастими емаллями. Тут було відкрито перші житла та могили з обрядом трупоспалення, простежено синхронність пам'яток київського типу з черняхівською культурою, визначився їх спадкоємний зв'язок з культурно-історичним комплексом зарубинецької культури¹.

Але по-справжньому інтерес до зарубинецьких пам'яток київського типу поширився серед археологів-славістів лише в останні роки, коли з'ясувалося, що на сході Європи розвиток ранньослов'янської культури йшов переважно зарубинецьким, а не тільки черняхівським шляхами.

Результати експедиційних робіт Л. Д. Поболя, який ознайомився в Києві з нашими матеріалами, довели, що пам'ятки пізньозарубинецького або київського типу є майже єдиним типом слов'янської культури II—V ст. н. е., поширеної на території південної частини Білорусії. Селище Абідня певною мірою може вважатися еталоном зарубинецької пам'ятки київського типу в межах Білорусії². П. М. Третьяков та Е. А. Шмідт на матеріалах північної частини басейну Десни довели, що і на даній території пам'ятки київського типу — явище великого історичного значення³.

Таким чином, виникла необхідність знову розглянути питання про пам'ятки київського типу зарубинецької культури Середнього Подніпров'я — саме тієї території, яка вважається коліскою східних слов'ян, і де, на думку деяких авторів, черняхівська культура нібито продовжує розвиток зарубинецької, ставши її своєрідною спадкоємницею⁴. Необхідно знову перевірити, чи належать зарубинецькі та черняхівські старожитності до єдиної культури полів поховальних урн, як нещодавно вважала більшість дослідників, чи лінія зарубинецької культури зберігає свою незалежність і в період поширення пам'яток черняхівського типу, навіть переживає їх.

Здається, дослідження двох останніх десятиріч підтверджують нашу думку про те, що пізніші зарубинецькі пам'ятки виявилися відшуканою ланкою, яка значною мірою поєднує культуру слов'ян першої половини I тисячоліття та другої його половини. Це остаточно розкриває зарубинецьку культуру як власне слов'янську і як досить значне етноісторичне явище. Стверджуючи це, ми, однак, не вважаємо, що розвиток слов'янства протягом всього I тисячоліття н. е. був скрізь однорідним, мав характер поступового еволюційного процесу, незалежного від бурхливих подій європейської історії і тому визначеного певною спадкоємністю в розвитку конкретних елементів матеріальної і духовної культури.

Підставою для такого висновку є хоча б незаперечність факту гетерогенності зарубинецької культури як у період її формування, так і протягом її більш ніж півтисячолітньої історії, зокрема в другій половині I тисячоліття н. е., коли відбувалося формування племінних культур, засвідчене у літописних джерелах. Складність процесу підтверджується також тим, що розвиток зарубинецької культури проходив в умовах фактично безперервних етноплемінних перегруповань та постійних контактів різних слов'янських племен з сусідніми неслов'янськими.

Мета статті — показати археологічну самостійність пам'яток київського типу зарубинецької культури, подати характеристику типів поселень, жител, поховань, розкрити типові риси матеріальної культури, визначити хронологію останньої, а також деякою мірою дати уявлення про місце пізньозарубинецьких пам'яток в етноісторичному процесі.

Певний історіографічний інтерес становлять перші кроки на шляху виявлення цих старожитностей. Було встановлено, що деякі наддніпрянські вироби з виїмчастими емаллями є пережитком певної групи ювелірних прикрас раннього римського періоду і навіть окремих пізньолатенських форм. Це спостереження суперечило думці більшості

дослідників, які датували речі з емаллями післяримським часом. Крім того, на території Київщини і Чернігівщини було обстежено ряд археологічних пунктів, де в минулі роки знайдено вироби з виїмчастими емаллями. Серед пунктів, що дали новий тип глиняного посуду, слід назвати Татарську Гірку та Горицю в районі Чернігова. В ході дальших робіт було встановлено, що всі місцезнаходження, де виявлено речі з виїмчастими емаллями, належать до системи борових терас Дніпра, Десни та їх приток. Вироби з виїмчастими емаллями незмінно супроводжувалися уламками кераміки, близької до кухонного посуду зарубинецької культури. Привертала увагу нечисленні знахідки чорнолощеного посуду, схожого з зарубинецьким. Так, у північній частині України у 1949—1950 рр. було виділено пам'ятки, які автор назвав київськими.

Назві київський тип, яка в певному розумінні асоціюється з назвою празький тип⁵, надавалося особливого змісту тому, що вона такою ж мірою, як і друга (можливо навіть в більшій), пов'язує передісторію слов'ян з їх історією. У той же час пам'ятки київського типу відбивають чітко окреслений хронологічний етап, що відзначається розвитком єдиної матеріальної і духовної культури, поширеної у межах компактної території Великого Подніпров'я. Таким чином і тип, і етап збігаються тут за змістом.

Отже, першою ознакою пам'яток київського типу слід вважати їх належність до зандрової смуги Дніпровського басейну, топографічний зв'язок з рівнями борових терас, стародавніх острівних утворень. Розташування їх на рівні схилів лесових терас менш характерне. Останнім часом в межах київської та канівської частин Середнього Подніпров'я, а також у районі м. Чернігова авторові відомо понад 30 поселень пізньозарубинецького часу київського типу і кілька могильників з ямним обрядом трюпоспалення.

Розглянемо деякі поселення. Насамперед це поселення в околицях с. Гориця Чернігівського району та в с. Анисів; на Татарській Гірці, розташованій в лісі недалеко від попереднього поселення; два — між селами Бортничі і Червоний Хутір поблизу Києва; поблизу с. Ірпіні та с. Білгородка, на схилі лесової тераси; неподалік від с. Казаровичі, на межі борової і лесової терас; на околиці хутора Хлепче на південний захід від Києва (відкрите О. І. Тереножкіним)⁶; кілька поселень на стародавньому острівному утворенні поблизу с. Глеваха, на південний схід від Фастова; на краю борової тераси поблизу с. Ходосівка, на південь від Києва; на утвореннях острівного типу в околицях с. Нові Безрадиці; на південний схід від міста і поблизу м. Обухова та інші.

Серед ямних могильників з обрядом трюпоспалення можна назвати могильник на острівному утворенні, розташованому в 1 км на південь від с. Бортничі, та другий, такий же, на відстані кількох десятків метрів на південь від попереднього. Виявлено також два могильники поблизу с. Нові Безрадиці, поруч із згаданим раніше поселенням.

Проведені тут роботи, на жаль, ще мали спорадичний характер. Однак в процесі спостережень було здобуто необхідні дані про тип жител і поховальних споруд, властивих місцевим пізньозарубинецьким пам'яткам київського типу. Можна вважати доведеним, що таке розташування жител на згаданих поселеннях обумовлювалось, насамперед, топографічною своєрідністю місцевості. Простежити вулиці не вдалося. Встановлено, що між житлами був досить значний інтервал, який свідчить про наявність присадибних ділянок, що належали невеликим сім'ям.

Привертає увагу однорідність жител-напівземлянок розмірами 3,5×3,5 м, але не більше 4×4 м, глибиною від 0,3 до 0,7 м. Вони були,

ймовірно, однокамерні. В одному з кутків стояла піч невеликих розмірів. Переважають печі з глинобитним склепінням і камінням та битим посудом на глинобитному черені. На поселенні поблизу Білгородки зафіксовано залишки печі склепінчастого типу, вкопаної в одну з лесових стін житла. В інших випадках зазначено наявність відкритого вогнища. Від будівель, зруйнованих внаслідок пожежі, збереглася основа стін, що мала вигляд нижньої частини зрубу, впущеної в ґрунт.

Отже, конструктивно житла київського типу істотно відрізняються від видовжених у плані наземних черняхівських споруд на дерев'яному каркасі⁷.

В якій мірі пізньозарубинецькі житла зберігають зарубинецьку архітектурну традицію попереднього часу, остаточно вирішити неможливо внаслідок порівняно невеликої кількості такого матеріалу. Водночас слід зазначити, що пам'ятки київського типу дають уявлення про зрубні слов'янські житла, які є в комплексах празького, корчацького й пенківського типів⁸.

Заслуговує на увагу той факт, що описаний вище тип будівель в певному розумінні ближчий до жител раннього періоду Русі (IX — X ст.), в яких домінують печі з глинобитним склепінням на противагу печам-кам'янкам, більш характерним для слов'янських пам'яток VI—VII ст.

З чисто етнографічної точки зору згадані вище зрубні житла належать до явищ північної лісової зони. Слід підкреслити, що в умовах чорноземного ареалу Середнього Подніпров'я такі споруди не мають більш-менш близьких аналогій. В той же час очевидне збереження подібної житлової архітектури в зандровій смузі Середнього Подніпров'я, включаючи Північну Київщину, Подесення, Південну Білорусію і весь деснянський басейн в межах РРФСР⁹.

Піч-кам'янка, напевно, виникла в західному шодо Середнього Дніпра ареалі, тобто в тих районах, які тяжіють до Карпат, де камінь є традиційним будівельним матеріалом. Проте в окресленій вище зандровій частині Дніпровського басейну ранньослов'янські пам'ятки мають глинобитні печі, до конструкції яких замість каміння часто входять особливі валики з глини¹⁰.

Якщо резюмувати все сказане про пізньозарубинецькі житла як етнографічне явище, слід зробити висновок, що ареалом їх виникнення не є Волинь або чорноземні зони Середнього Подніпров'я, де з глибокої старовини та після середини I тисячоліття н. е. розвивалися особливі традиції житлової архітектури. Це питання буде остаточно вирішене, очевидно, на користь зандрової зони Наддніпрянщини.

Як вже зазначалось, для пам'яток київського типу встановлено поховальний обряд трупоспалення в досить своєрідних формах. На могильниках, виявлених поблизу сіл Бортничі та Нові Безрадичі, було відкрито та розкопано 30 трупоспальних поховань. Для них характерна викопана в піщаному ґрунті округла в плані яма глибиною 60—80 см та діаметром 40—70 см з незмінно повторюваним ритуальним вмістом: в придонній частині ямки — невелика кількість кальцинованих кісток, змішаних з залишками поховального вогнища. Над ним — прошарок піску, ще вище — залишки тризни, що включає необпалені кістки тварин, черепки від великої кількості розбитих посудин, які рідко реставруються, а також інвентар — ніж, шило, прясло, фібула, підвіска тощо. Речі інколи не мають слідів перебування у вогні. У верхній частині поховальної ямки простежується піщана засипка, перекрита природно утвореним ґрунтовим шаром.

В Нових Безрадичах було відкрито щось подібне до своєрідної «домівки померлих»: комплекс, який являв собою основу напівземлянки (3,5×3,5 м), ймовірно, покинуте житло або спеціальну споруду, яка

містила невелику кількість кальцинованих кісток на дні, а також всі інші звичайні види засипки. В житлі-домовині, напевно, поховано живу-ткулю. Про це свідчать знахідки близько 25 специфічних прясел, а також бронзова ажурна підвіска з червоною і зеленою емаллю.

Всі описані вище комплекси ми вважаємо похованнями. Підставою для цього є те, що до поховальної ямки, внаслідок дуже сильного перепалу тіла небіжчика, як правило, потрапляла досить невелика кількість дрібних кальцинованих кісток. Поблизу новобезрадицького могильника було знайдено місце спалення померлих, що визначалося скупченням вуглинок, дрібними кальцинованими кістками та кістковим попелом, який нагадував підзол. Природно, що подібний остеологічний матеріал нелегко визначити.

Обряд урнового трупоспалення, досить типовий для лужицької пшеворської, зарубинецької та інших культур північної зони Європи, для пам'яток київського типу ще не зафіксовано. Тому необхідно підкреслити факт біритуальності синхронної з пам'ятками київського типу черняхівської культури — факт, давно відомий, але й досі належним чином не оцінений. Як свідчать дослідження археологів в останні роки (зокрема Н. М. Кравченко та Є. В. Махно), кількість ямок з трупоспаленням на черняхівських могильниках значно більша, ніж це вважалося, а в окремих районах, наприклад на Сумщині, вона сягає 80—90%. Можна припустити, що на північному сході черняхівської території обряд трупоспалення домінував внаслідок переважання пізньозарубинецького або спорідненого з ним компонента та через меншу кількість черняхівського.

Як відомо, обряд трупоспалення значно поширений в межах слов'янського, балтійського та колишнього германського етнічних масивів. В конкретному випадку пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу природно пов'язувати з слов'янським середовищем, що якоюсь мірою стосується й тих черняхівських пам'яток, де ямний обряд трупоспалення переважав.

Нижче наведемо коротку характеристику окремих елементів ранньослов'янської культури, що фіксують її розвиток від рубежу нашої ери по VII ст.

I ст. н. е. репрезентовано пам'яткою на Південному Бузі (рис. 1, 1—28); II—III ст. — пам'ятками з району Переяслава-Хмельницького (рис. 2, 1—28); київський етап — матеріалами з Нових Безрадиців, Ходосівки, Глевахи (рис. 3, 1—40), Бортничів (рис. 4, 1—26), Казаровичів (рис. 5, 1—24) та Абідні (рис. 6, 1—34) і відбиває тип культури III—IV ст. Пам'ятки Верхнього Подесення хронологічно розчленувати досі не вдається (рис. 7, 1—31). Колочинський етап, який вже можна датувати V ст., характеризується комплексами з Ходосівки — Діброви (рис. 8, 1—24), Нових Безрадиців (рис. 9, 1—8; 10, 1—10) та Андрусівки (V—VI ст., рис. 10, 11—15). Генетично пов'язані з київським типом пам'ятки VI—VII ст. представлені Сахнівкою — Гончарихою (рис. 11, 1—16), а їхній західно-волинський аналог VI—VII ст. — Ріпневим II (рис. 12, 1—15).

Кераміка пізньозарубинецьких пам'яток київського типу, подібно до зарубинецького, чітко поділяється на дві великі технологічні групи. Перша — це грубі ліпні посудини брунатного кольору, з домішкою піску, рідше — шамоту в тісті, що належить до так званого кухонного посуду (рис. 1, 26—28; 3, 31—40; 4, 17, 18, 23—36; 5, 1—3, 5—7, 12, 17, 22—24; 6, 12, 13, 20—27, 29—34). Друга — ліпні вироби з дещо підлощеною поверхнею, відновлені шляхом повторного випалу (рис. 1, 7—15, 17—25; 2, 1—3, 5—7, 10, 14, 15, 19, 20, 22, 25; 3, 11, 12, 14, 15, 30; 4, 8, 10, 13, 15, 16; 6, 16, 18; 7, 5, 9, 20, 21, 27). Слід підкреслити, що після IV ст. з слов'янських комплексів зникає група підлощеного посуду

разом із занепадом традицій латенської та провінціально-римської культури; зберігає своє значення і спадкоємні ранньослов'янські риси лише грубий посуд.

Майже на всіх пам'ятках київського типу в мінімальній кількості наявні фрагменти від кружальної кераміки. В деяких з них легко розпізнаються черняхівські імпорти; в інших, що відзначаються недбалістю виконання, помітне наслідування черняхівських зразків (рис. 3, 20; 7, 1, 4).

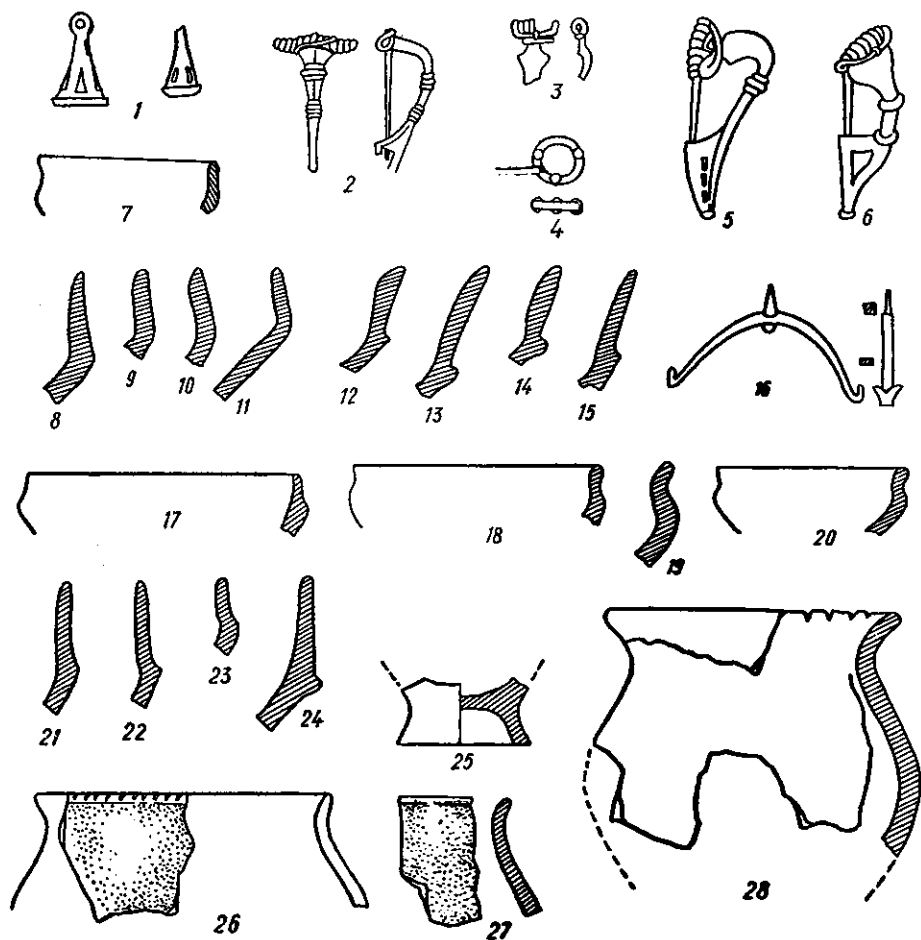

Рис. 1. Мар'янівка на Південному Бугу:

1-4 — бронзові вироби; 5-6 — типові профільовані фібули межі н. е.; 7-15, 17-28 — зразки посуду; 16 — залізна острога.

Однією з найпоширеніших форм посуду першої групи є глибокі банкоподібні плоскодонні горщики з високими округлими плічками, трохи стягнутою шийкою та незначно відхиленими вінцями, гладкими, прикрашеними пальцевими зачіпами або насічкою (рис. 1, 26, 28; 4, 17, 23; 5, 12, 16, 17, 22, 23). Поверхня таких посудин недбало згладжена, іноді зберігає сліди зубцевого правила або пальців. Це — найбільш великі вироби, товщина стінок яких нерідко перевищує 1 см. Місткість деяких з них — понад 10-15 літрів, що в сукупності з іншими ознаками свідчить про їх використання для зберігання води та харчових припасів.

Далі йдуть близькі до них за формою горщики трохи менших розмірів, що характеризуються положенням плічок (на середині висоти

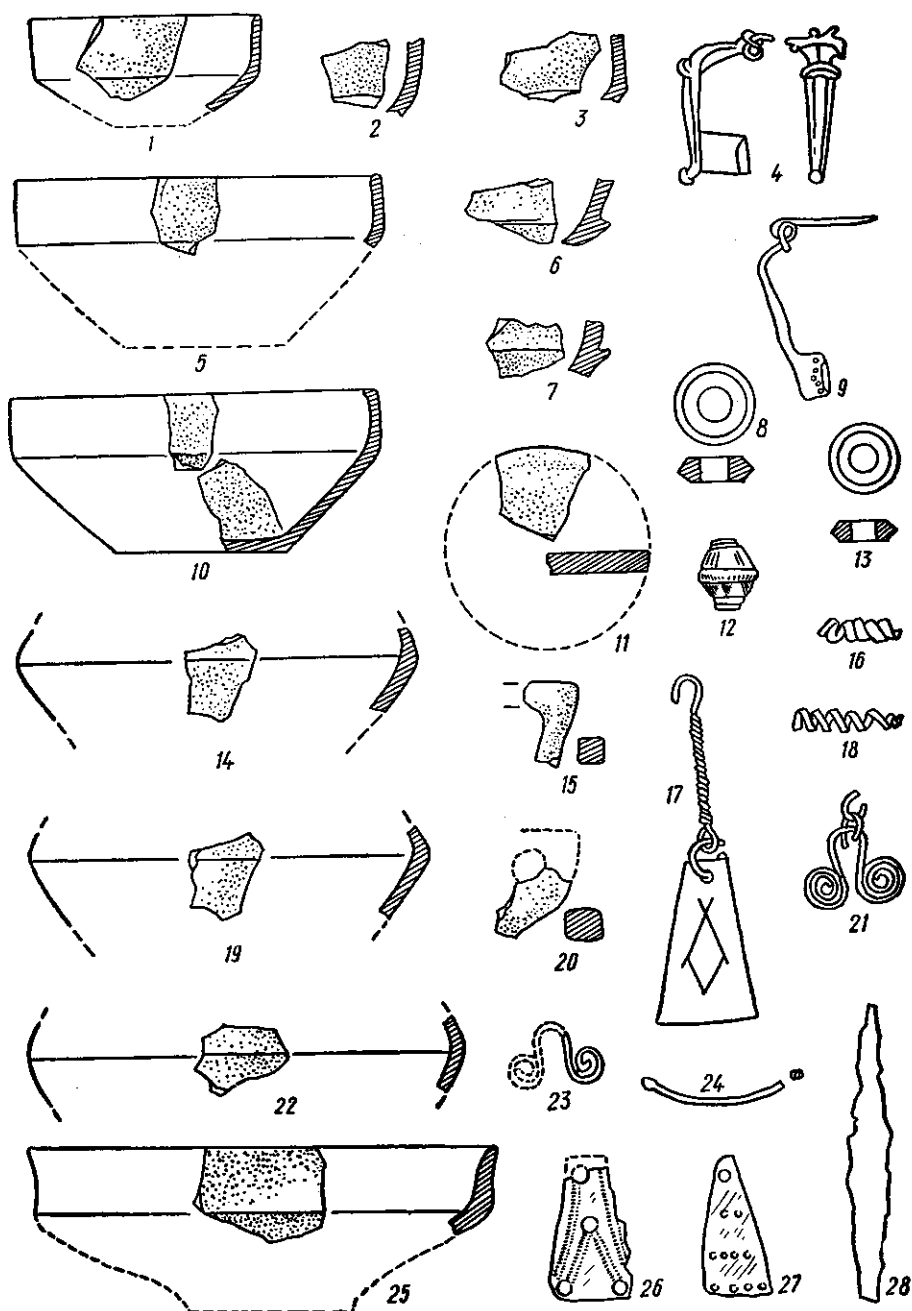

Рис. 2. Район Переяслава:

1—3, 5—7, 10, 11, 14, 15, 19, 20, 22, 25 — вірці глиняного посуду; 4, 9, 16—18, 21, 23, 24, 26—28 — металеві вироби I—II ст. н. е.; 8, 12, 13 — глиняні прясельця.

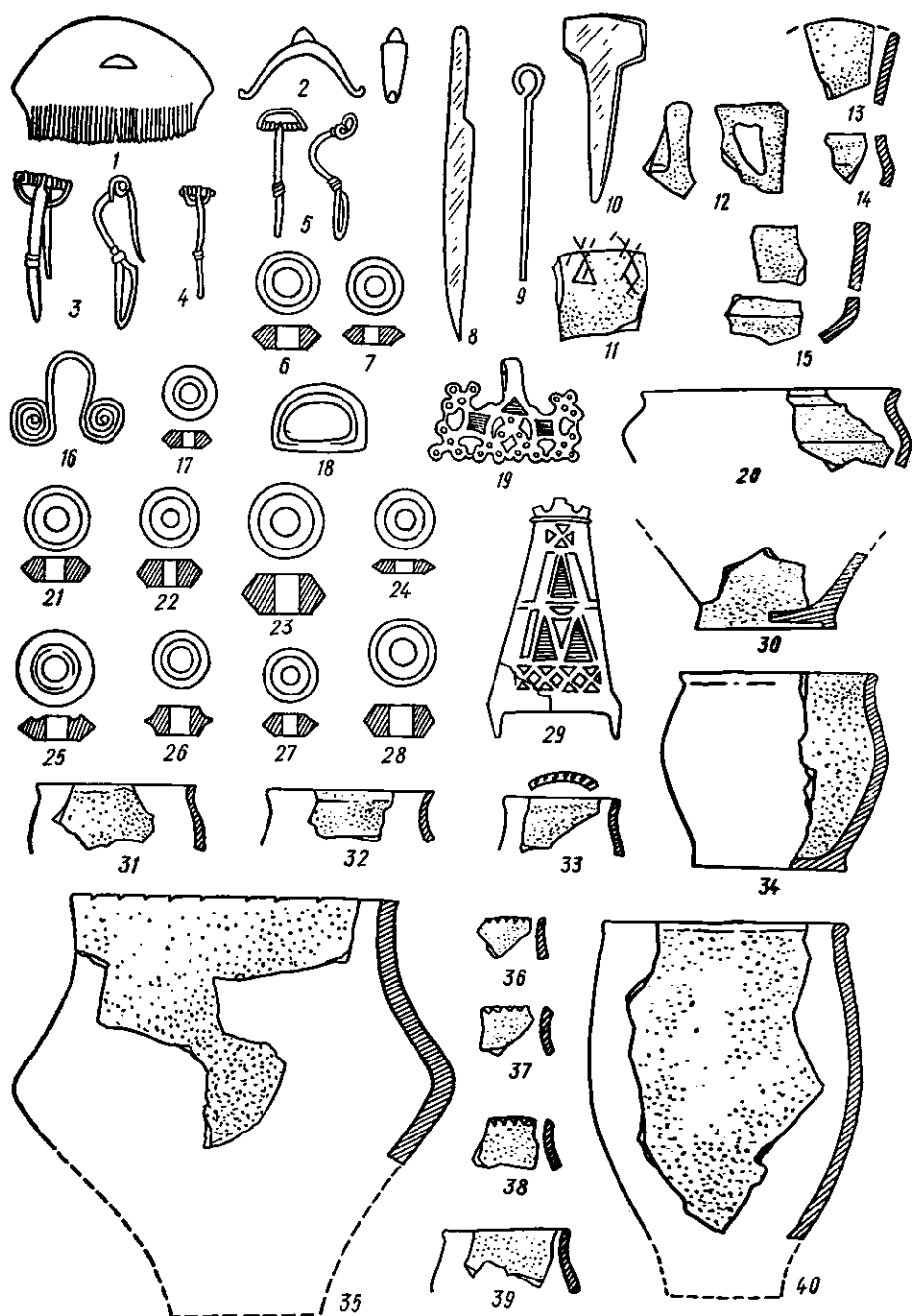

Рис. 3. Нові Безрадиці (1, 2, 4—15; 17—33; 35—40); Ходосівка—Діброва (3, 16); Глеваха (34). 1—5, 8—10, 16, 18, 19, 29 — металеві вироби; 6, 7, 17, 21—28 — глиняні прясельця; 11—15, 30—40 — вірці глиняного посуду; 20 — фрагмент черняхівської круглальної миски.

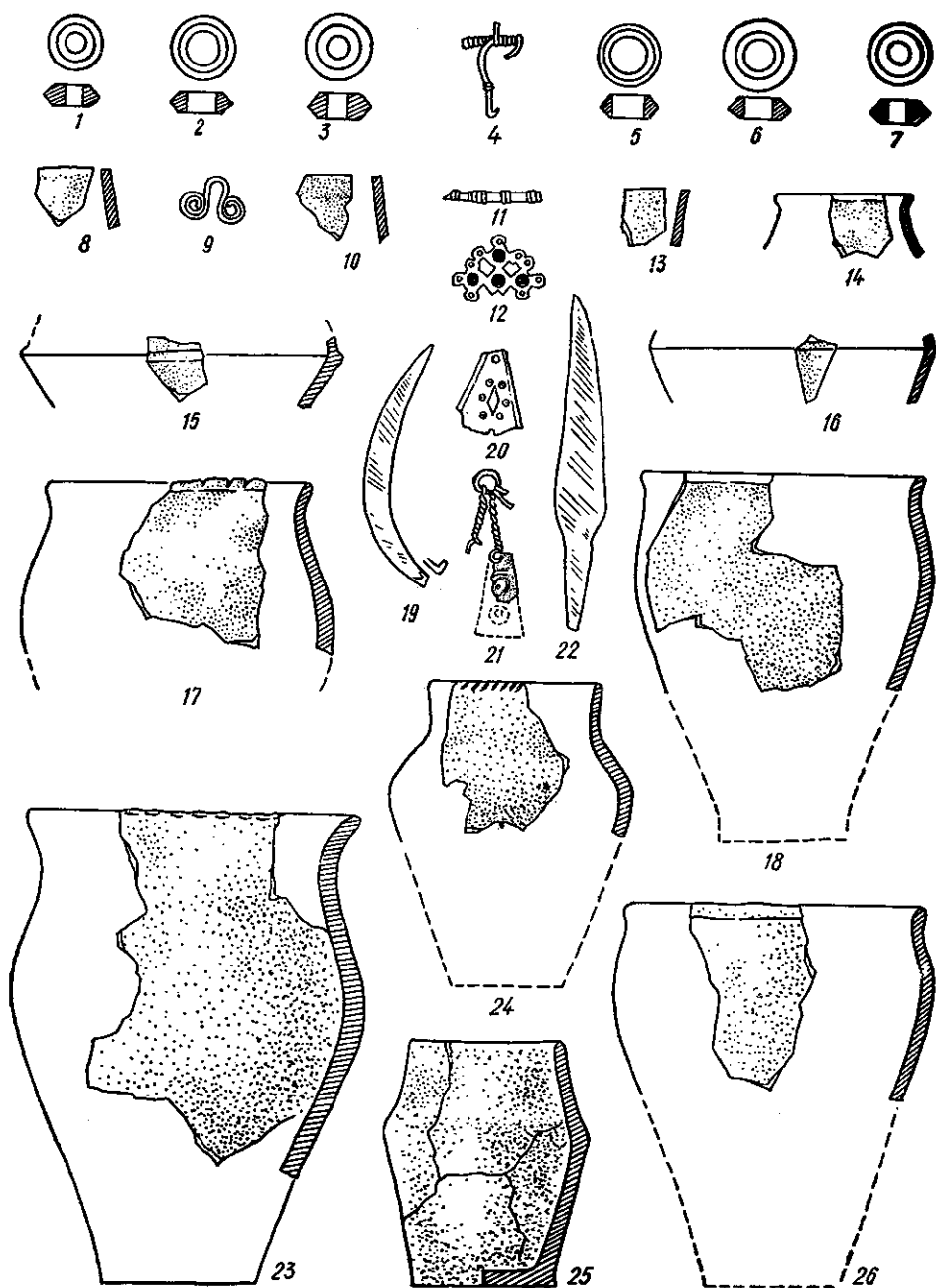

Рис. 4. Бортничі:

1—3, 5—7 — глиняні прясельця; 4, 9, 11, 12, 19—22 — металеві вироби; 8, 10, 13—18, 23—26 — відрізки
глиняного посуду.

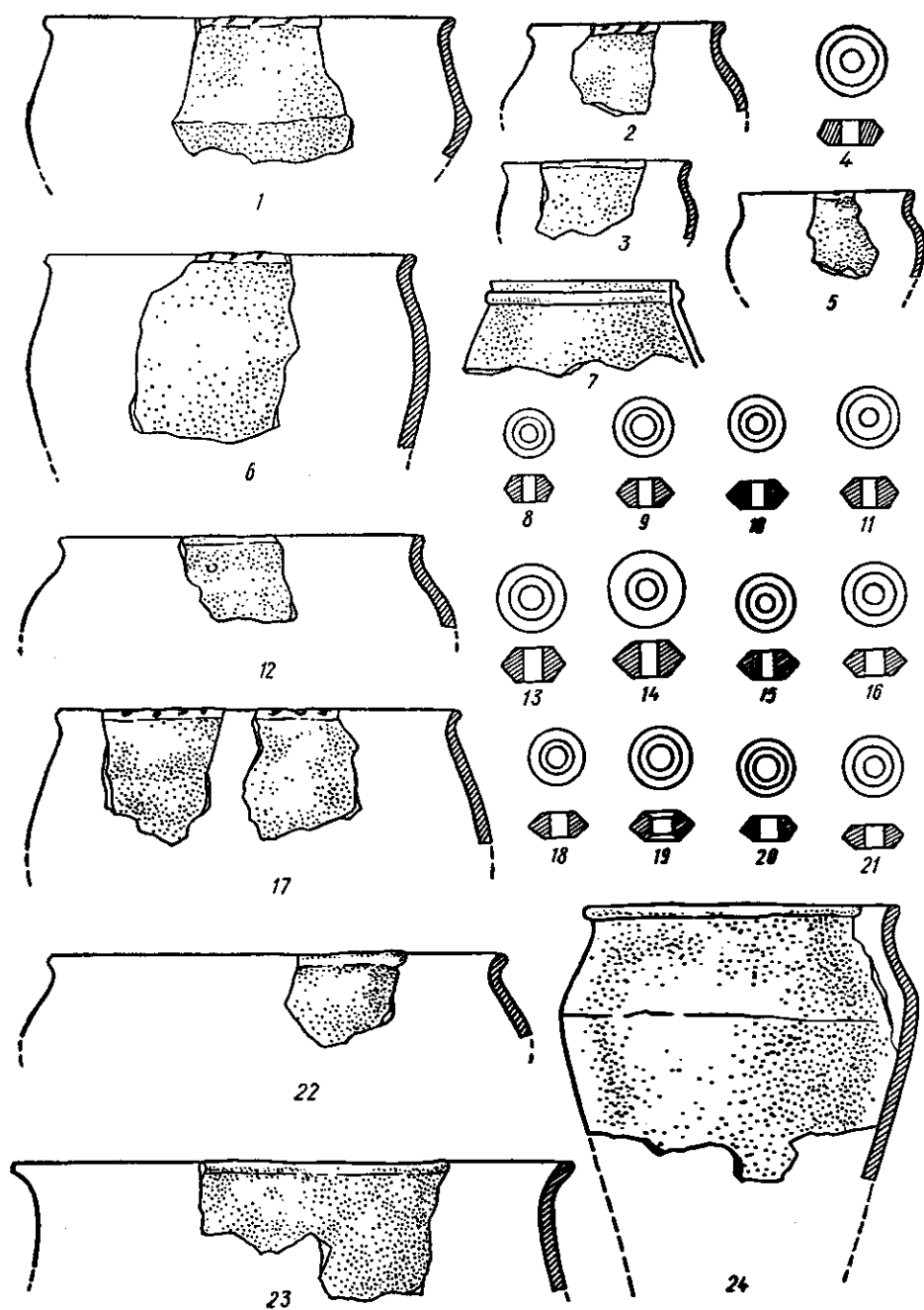

Рис. 5. Казаровичі:

1—3, 5—7, 12, 17, 22—24 — вірці глиняного посуду; 4, 8—11, 13—16, 18—21 — глиняні прясельця.

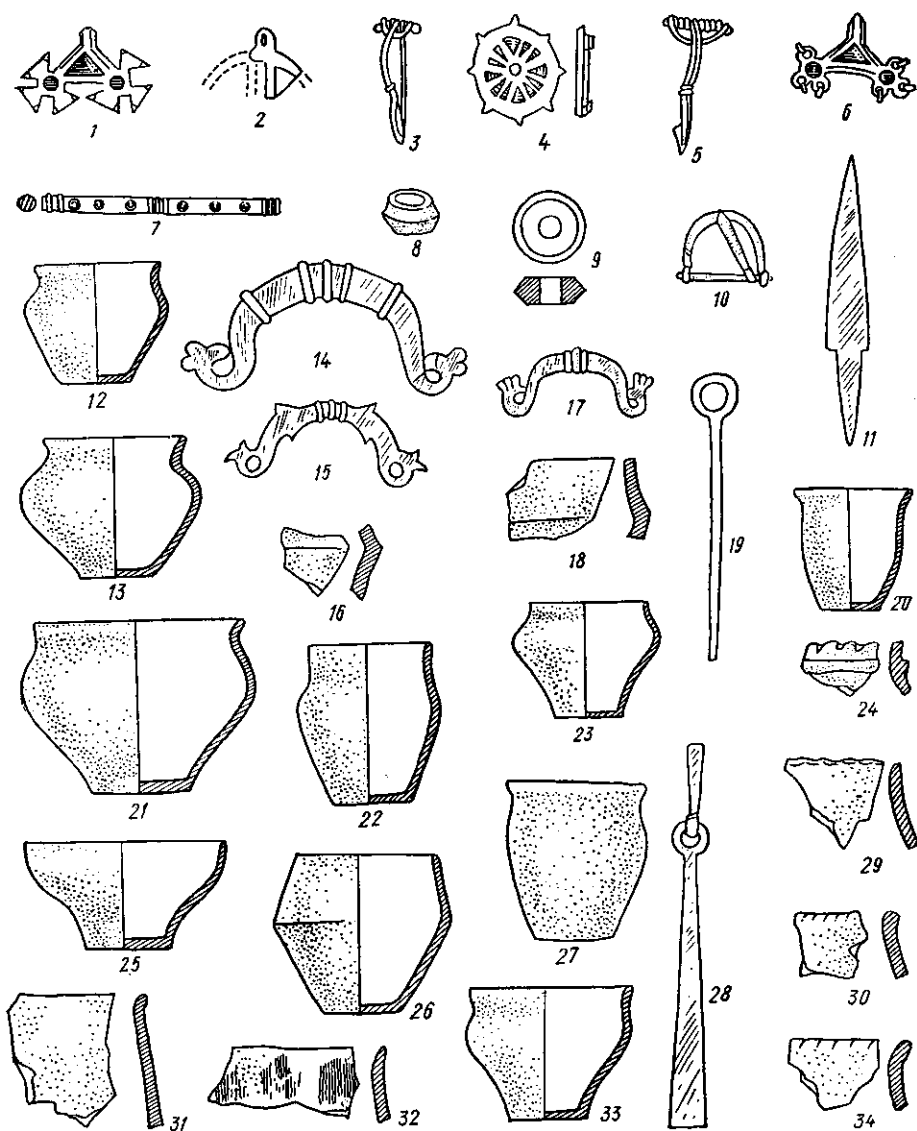

Рис. 6. Абідня, БРСР (1—14, 16 (за Л. Д. Поболем); Інчерціза, УНР (15, 17):

1—7, 10, 11, 19, 28 — металеві вироби; 8, 9 — глиняні прясельця; 12, 13, 16, 18, 20—27, 29—34 — вірці
глиняного посуду; 14, 15, 17 — бронзові ручки від римської шухлядки IV ст. н. е.

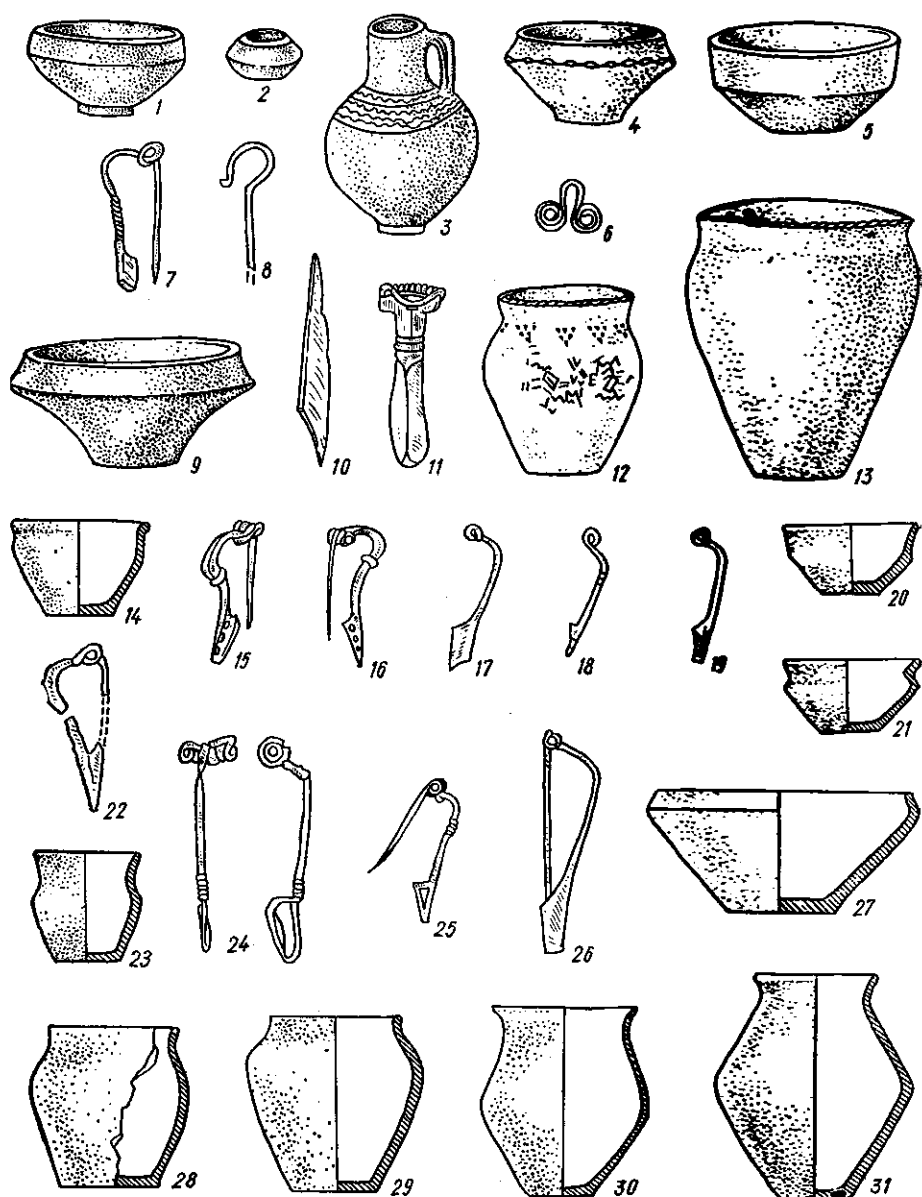

Рис. 7. Пізньозарубинецькі матеріали з Подесення. I—III ст. н. е. (за П. М. Третьяковим):

1, 3—5, 9, 12—14, 20, 21, 23, 27—31 — зразки глиняного посуду; 2 — глиняне присельце; 6—8, 10, 11, 15—19, 22, 24—26 — металеві вироби.

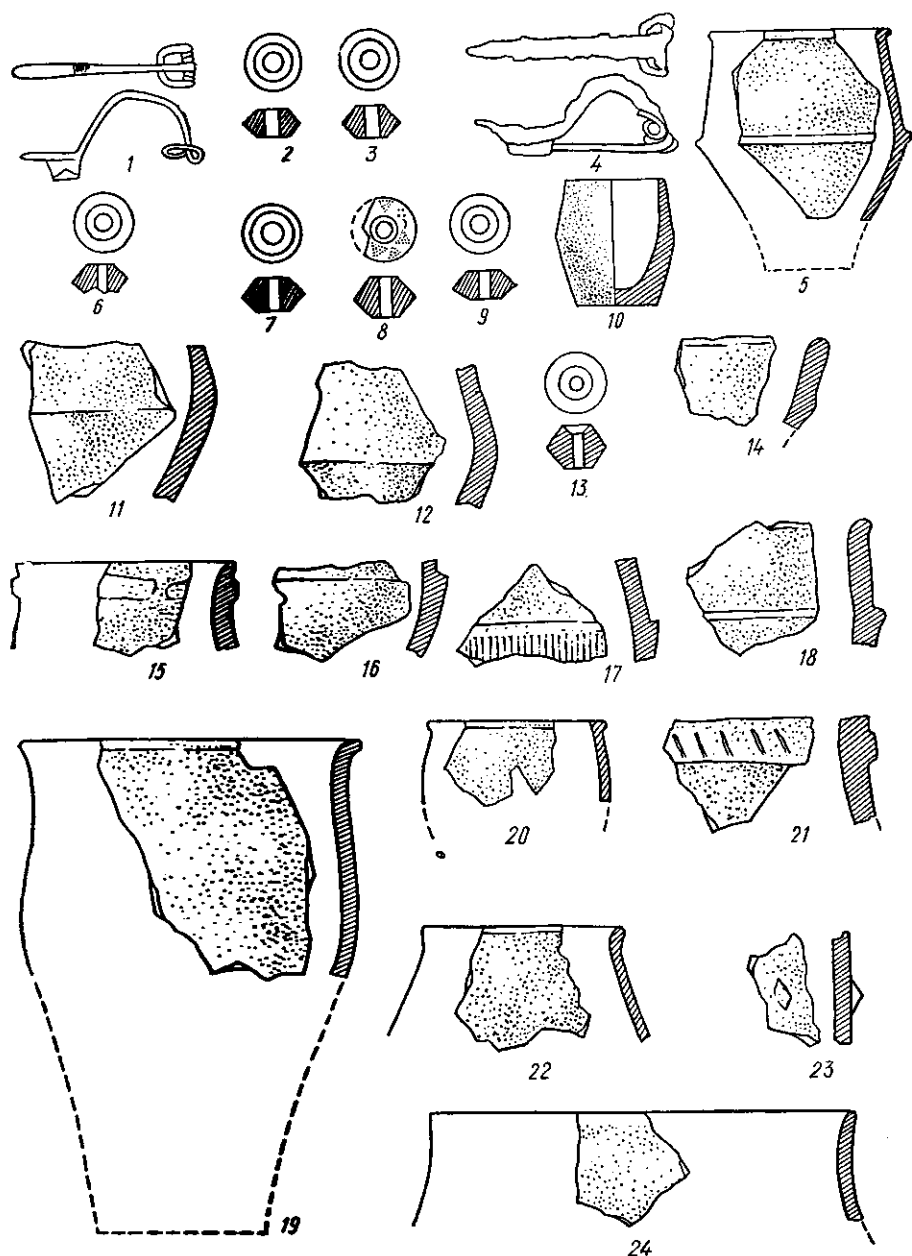

Рис. 8. Колочинський комплекс V ст. н. е. Ходосівка — Діброва (1—3, 5—24), Железовіце (ЧССР) (4):

1, 4 — залізні фібули; 2, 3, 6—9, 13 — глиняні прясельця; 5, 10—12, 14—24 — вірці глиняного посуду.

посудини) та чіткіше позначеними вінцями, звичайно прикрашеними **насічками** або пальцевими защипами (рис. 3, 35; 5, 1). До складу цієї групи кераміки входять і високі горщики з заокругленими плічками, розміщеними на висоті двох нижніх третин тулуба, та високими, плавно відігнутими назовні вінцями, здебільшого прикрашеними пальцевими защипами або неорнаментованими (рис. 4, 18, 26; 5, 24).

Цікаві екземпляри з ребристо заокругленим плічком, розміщеним трохи вище середини висоти посудини, зі стягнутою верхньою половиною, що плавно утворює високу, майже циліндричну шийку, нерідко з орнаментом у вигляді насічок (рис. 4, 24; 6, 22).

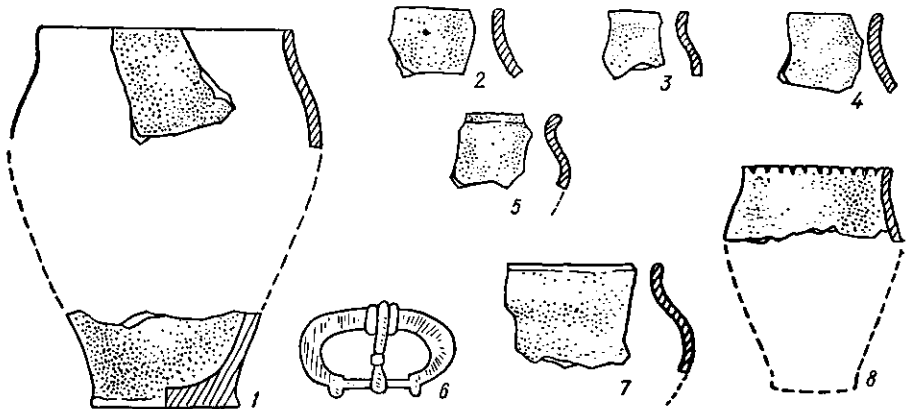

Рис. 9. Нові Безрадиці. Комплекс знахідок з житла близько середини I ст. н. е.: 1—5, 7, 8 — взірці глиняного посуду; 6 — пряжка залізна типу Борохтянська Вільшанка.

Особливу, досить різноманітну за формами підгрупу становлять невеликі приземкуваті горщики з ребристо заокругленими плічками (на висоті двох нижніх третин або трохи вище), невисокими, плавно відігнутими назовні вінцями, звичайно без орнаменту або подібним до описаного вище (рис. 3, 34; 4, 25). Зрідка трапляються підбіконічні форми з ребром на середині висоти посудини. Місткість горщиків не перевищує п'яти літрів. Менші з них функціонально ближчі до глечиків. Ймовірно наслідування деяких посудин з групи лощених; є товстостінний варіант лощених посудин, що відзначається значною місткістю та дуже стягнутою верхньою частиною. Найімовірніше, це були піфоси-зерновики. Розміри вінець незначні. Звичайно вони мають насічку, нижче — вигнутий валик, гладкий або з насічкою (рис. 3, 40; 4, 18, 26; 5, 6, 22, 24). Подібні посудини з такими ж ознаками трапляються і в комплексах колочинського типу, а також у культурно та хронологічно близьких до них комплексах ранньопеньківського (антського) типу — факт, винятково важливий для встановлення спадкоємного зв'язку цих культурних утворень.

Остання форма в складі першої групи киево-зарубинецького посуду — це так звані диски, які деякі дослідники вважають кришками до посудин, а інші — жаровнями (рис. 2, 11; 3, 13). Йдеться про вироби дископодібної форми, виготовлені з піскуватої глини. Вони не мають закраїн; одна з площин ангобована та ретельно загладжена. Найвірогідніше, що це дійсно були жаровні, вживані для випічки коржиків. У всякому разі, в пізніших слов'янських пам'ятках (другої половини I тисячоліття н. е.) подібні вироби витісняються справжніми сковорідками, які мають закраїни, нерідко вже прикрашені пальцевими защипами (рис. 11, 2).

Щодо чорнолощеного посуду, то в певному розумінні цю групу можна було б назвати керамікою ребристих профілів. Підставою є той

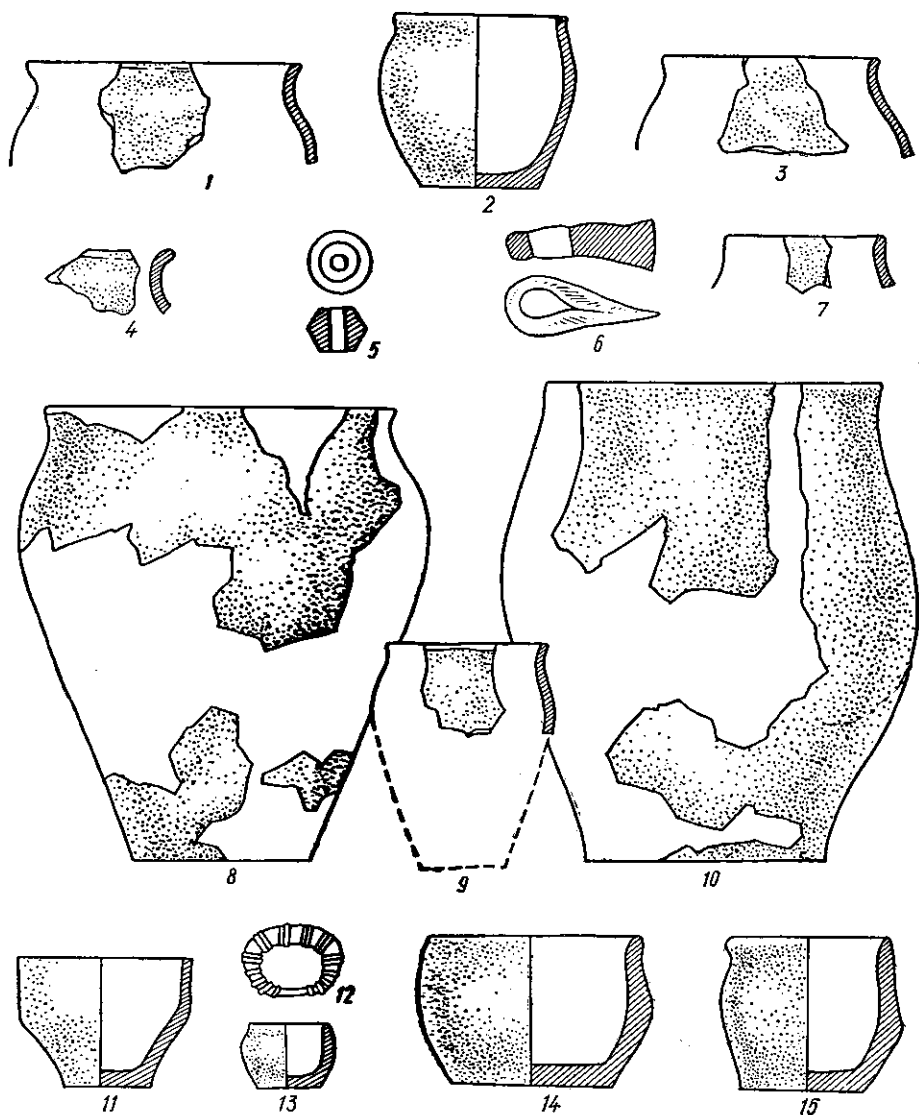

Рис. 10. Комплекси після середини I тисячоліття н. е.:

Нові Безрадиці — 1—10; Андрусівка — 11—15. 1—4, 7—11, 13—15 — зразки глиняного посуду; 5 — глиняне прясельце; 6 — залізна сокира.

факт, що, незважаючи на **досить істотну** різницю в формах, більшість чорнолощених посудин **відзначається** ребристими профілями. Наприклад, біконічні глекоподібні **урни**, біконічні горщики, миски тощо (рис. 1, 6—15, 17—26; 2, 1—3, 5—7, 10, 14, 15, 19, 20, 22, 25; 3, 15; 4, 8, 10, 13, 14—16; 6, 16, 18; 7, 5, 9).

У порівнянні з лощеним **посудом** попереднього часу зарубинецької культури ця кераміка, **безперечно**, занепадає. З певністю можна говорити про деградацію саме цих **специфічних** форм, які колись були найбільш типовими для лощеної **групи** керамічного комплексу зарубинецької культури кінця рубежу нашої ери.

Серед форм, що **відзначаються** стародавніми традиціями, слід назвати кухлі з колінчастими **ручками**, миски складного профілю з кільцевим піддоном та інші (рис. 1, 25; 2, 15, 20; 3, 12, 30). Однак найбільш характерними є слабо лощені **миски** простого ребристого профілю з пря-

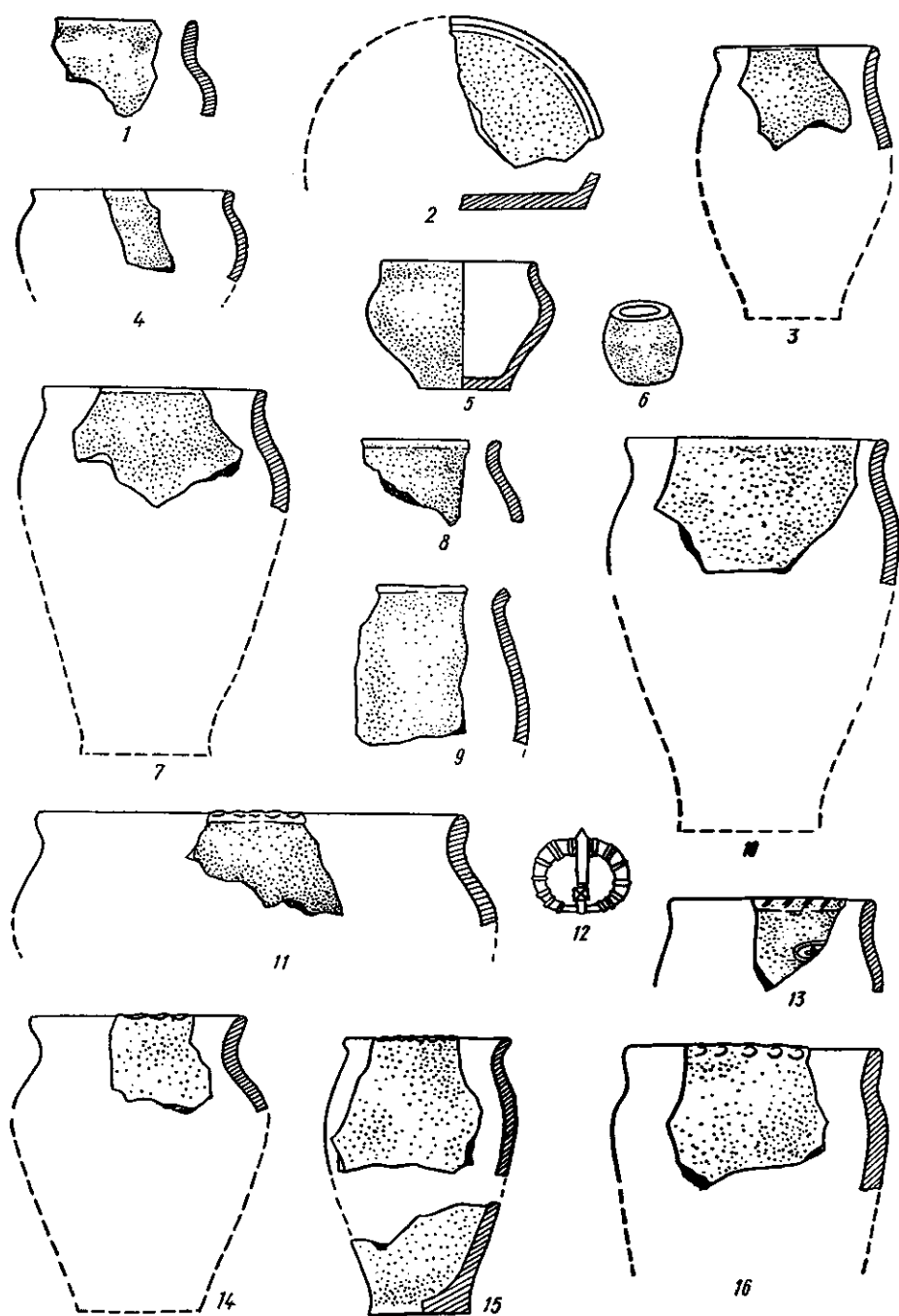

Рис. 11. Комплекс V—VI ст. н. е. Сахнівка—Гончариха:

1—5, 7—11, 13—16 — зразки глиняного посуду; 6 — глиняне прясельце; 12 — бронзова пряжка.

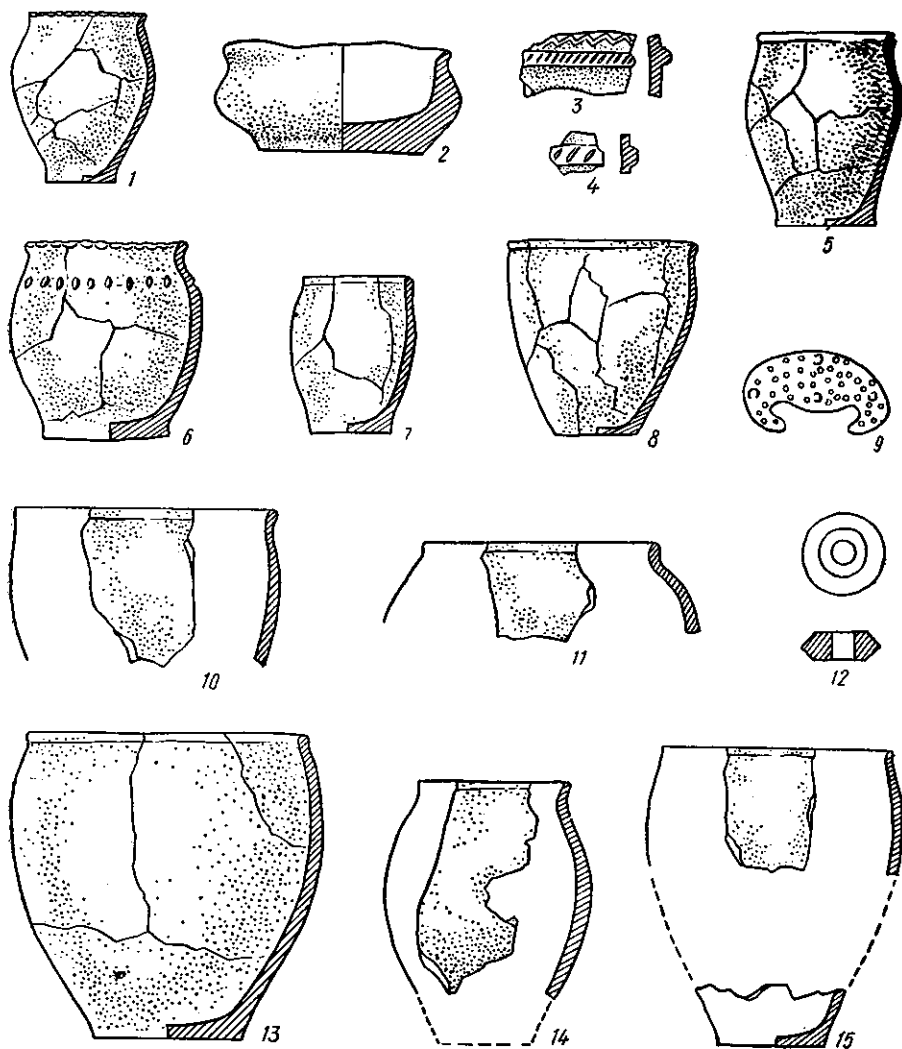

Рис. 12. Комплекс VI ст. н. е. Ріпнів II:

1—8, 10, 11, 13—15 — зразки глиняного посуду; 9 — металева лунниця; 12 — глиняне прясьце.

мим зрізом вінець та плоским плитчастим денцем без кільцевого піддона. Є відкриті та напівзакриті форми, до останніх морфологічно близькі глибокі глечики чіткого біконічного профілю (рис. 6, 26).

Можна вважати доведеним, що за своїм профілем та за прийомами моделювання чорнолошені пізньозарубинецькі миски належать до виробів рубежу нашої ери і вже в I ст. н. е. утворюють морфологічно чітку групу (рис. 1, 8—15, 17—25). Цікаво, що саме таку тенденцію розвитку для Південної Білорусії, а потім і для Верхнього Подесення свого часу визначили та вірно продатували П. М. Третьяков та Ю. В. Кухаренко ¹¹.

Слід підкреслити, що переродження лошеного посуду сталося до появи на Дніпрі та Південному Бузі пам'яток черняхівської культури. Отже, безпідставним є припущення про деструкцію традиційних зарубинецьких форм під впливом черняхівських зразків посуду.

На нашу думку, процес переродження в зарубинецькій культурі був іманентним і характеризувався еволюцією групи лошеного посуду. Цей

процес, зокрема, можна простежити на прикладі змін форм мисок протягом всього розвитку зарубинецької культури. На етапі її формування, який ми визначаємо кінцем III — початком II ст. до н. е., в межах зарубинецької області розповсюджуються три типи мисок. До першого належать посудини з високими плічками та плавно загнутими до середини вінцями. Він поширений у всьому ареалі скіфоїдних культур, але походить від греко-античних мисок з темним ангобом та лошінням. Другий тип мисок — різних профілів, у яких денце, нижня та верхня частини тулуба, а також вінця моделювались окремо з метою загострення профілю і потім згладжувались лошилом та полірувались. Для третього типу властива стрічкова техніка виконання. Вироби відзначаються не дуже товстим денцем, тулубом та вінцями, причому всі ці частини плавно переходять одна в одну, утворюючи пом'якшений варіант описаного вище профілю.

Миски другого типу мають досить близькі аналогії в пізніх комплексах поморської культури та генетично з нею пов'язаного раннього Пшевору, третього — в комплексах Лукашівського типу. Обидва типи зрештою походять від ранньолатенських, точніше кельтських форм.

Другий етап розвитку зарубинецької культури, що відповідає другій половині II ст., до н. е. — рубежу нашої ери, може бути визначений як час етноісторичної консолідації зарубинецьких племен. Для цього періоду характерні кілька специфічних форм мисок. Серед них виділяються широко відкриті тарілкоподібні посудини з досить виразним заокругленим ребром на плічках, утвореним верхньою облямівкою нижньої частини тулуба. Як свідчать матеріали південнобузького поселення Мар'янівка, що належить до I ст. н. е., та його аналогії, саме цей різновид являє собою вихідну форму для виготовлення невідомих раніше простих ребристих мисок пізньозарубинецького часу (рис. 1, 12—15; 2, 6—7).

Проміжною ланкою є миски з щільно примазаним валиком кутастого профілю (рис. 1, 24), їх похідні — посудини з простим ребром на переході від тулуба до вінця (рис. 1, 5—8). Ряд поселень I—II ст. н. е. з району Переяслав-Хмельницький, обстежених в останні роки А. П. Савчуком, дають досить цікаву колекцію фрагментованих мисок, серед яких є екземпляри з рудиментарним валиком на плічках, а також посудини з простим ребристим оформленням переходу від тулуба до вінця (рис. 2, 1—3, 5, 7, 10, 14, 19, 22, 25).

Аналіз матеріалів таких пізніших комплексів, як поселення та могильники з району Бортничів та Нових Безрадиців, свідчить, що в III—IV ст. н. е. в складі мисок переважають форми з простим ребристим переходом від тулуба до не менш простої верхньої частини (рис. 3, 5, 14; 4, 15, 16). Привертає увагу і той факт, що десь з рубежу нашої ери і до рубежу IV—V ст., коли зарубинецька культура поступово зникає з історичної арени і, як це виявлено останнім часом, змінюється пам'ятками колочинського типу, спостерігається процес інтенсивного переродження групи лошеного посуду: зменшується його кількість, спрощуються форми і нарешті погіршується якість лошіння.

Подібний процес відбувається в усій східній частині Європи, зокрема на польських землях, де розвивалися оксївська та пшеворська культури; на території Румунії, в межах якої поширені пам'ятки типу Пожнешті-Лукашівка, а також Радянської Прибалтики, де виник ряд локальних культур, певною мірою споріднених з зарубинецькою. Виняток становить лише черняхівська культура та її аналоги, але слід зазначити, що домінування провінціально-римських зв'язків обумовило високий рівень черняхівського ремесла, зокрема гончарства, яке ґрунтувалося на використанні досить досконалого гончарського круга.

Ми вважаємо, що і зарубинецька культура, якщо говорити про-

київський етап, і черняхівська зникають з арени історії десь на рубежі IV—V ст. Їх змінюють празько-корчацькі та пенківські пам'ятки. Вони, як відомо, дають виключно «кухонну кераміку» і практично не знають лощеного посуду. Інакше кажучи, в історії слов'ян настає склавіно-антський період.

Не вдаючись до детального порівняння історичної долі племен зарубинецької та черняхівської культур, зазначимо, що подібність тут скоріше зовнішня. Зупинимось на деяких моментах, безпосередньо пов'язаних з характеристикою зарубинецької культури. По-перше, слід підкреслити, що процес переродження її, тобто нереростання в явище київського етапу, почався ще десь в I ст. н. е., за два століття до виходу на історичну арену черняхівської культури. По-друге, рантовий розквіт останньої, який тривав не більше двох століть, був своєрідним спалахом в розвитку напівміської провінціально-римської культури. З гуннською навалою Черняхів як провінціально-римська культура втратив історичний ґрунт на території Східної Європи, що пояснюється занепадом самих римських впливів.

Інакше склалася доля культури пізньозарубинецького типу. Навіть попередній розгляд матеріалу переконує в тому, що в цей момент становлення і до розвинутої пори ми маємо справу з локальним відбиттям кельтсько-латенської культури, явищем, що відрізнялося від її внутрішньоевропейських проявів іншим етнічним змістом. З рубежу нашої ери, коли в Середній Європі кельтське об'єднання занепадає і його змінює маркомансько-страдницький тип культури, латенська культура, як етнокультурне явище, також розпадається, і на її місці виникають позбавлені латенського забарвлення локальні етнічні утворення даків, гетів, балтів та слов'ян. І якщо загальна тенденція етноісторичного розвитку племен Східної Європи нами простежена правильно, то стає зрозумілим, що поступова трансформація власне зарубинецької культури з початку нашої ери в зарубинецько-київську символізує, з одного боку, закінчення ери латену, а з другого, вказує на початок нового етапу етнічної консолідації, яку ми вважаємо в конкретному випадку слов'янською.

Слід підкреслити, що мова йде про явища, які відбувалися на схід від Карпат на межі зандрової смуги Середнього Подніпров'я в усьому басейні Десни, а в трохи зміненому вигляді, якщо мати на увазі пам'ятки шаньково-почепського типу, і у верхніх течіях Дніпра й Оки¹². Відомо, що окремі дослідники вважають пам'ятки шаньково-почепського типу балтськими, а саме — голядськими¹³.

Питання про голядську належність останніх ми не розглядаємо в даній статті, проте необхідно підкреслити їх близьку подібність до пам'яток київського типу. Наведемо також деякі докази на користь північно-східних етноісторичних контактів пізньозарубинецьких племен. Так, наприклад, слід назвати врізані знаки на посуді у вигляді ромбів з ларостками (рис. 3, 11). Оскільки ці символи мають найближчі аналогії в деснянському ареалі зарубинецької області (рис. 7, 12), слід думати, що вони належать до юхнівського субстрату, який в дозарубинецький час панував тут повсюдно. Про північно-східні зв'язки свідчить характерна група пізньозарубинецького інвентаря: прядильні прясла — низькі, біконічні, з великим отвором (рис. 2, 8, 13; 3, 6, 7, 21—28; 4, 1—3, 5—7; 5, 4, 8—11, 13—15, 18—21; 6, 8, 9; 7, 2). Ймовірно, подібні прясла виготовлялись на якомусь пристрої, що обертався, бо вони мають правильну біконічну форму, ретельно зглажені грані й цілком правильний круглий отвір.

Важливим є те, що такі знахідки трапляються в межах всього пізньозарубинецького району, включаючи українську, білоруську та російську частини території її поширення. До них подібні прясла пам'я-

ток шаньково-почепського типу. Цікаво, що прясла у всіх згаданих районах виявлено серед речей, схожих з пізньозарубинецькими: разом із знаряддями праці, глиняним посудом, виробничим інвентарем, прикрасами (зокрема, речами з виїмчастими емаллями) тощо. У тих випадках, коли це було встановлено, житла й поховальний обряд (трупоспалення) теж виявилися ідентичними. Все це, на наш погляд, свідчить, що така непомітна, здавалося б, категорія речей, як прясла, може свідчити про етнокультурну спорідненість значних груп населення не менше, ніж глиняний посуд.

З часом, коли розшириться джерелознавча база, більше розкриє себе і специфіка господарського розвитку, властива пізньозарубинецькому населенню. Виходячи з того, що пізньозарубинецьке населення заселяло зандрову зону Наддніпрянщини, з характерними для неї луками та сіножатями, можна припустити значну роль приселищного скотарства. Якщо ж ґрунтуватися на матеріалах, наявних нині, то закономірним є припущення, що населення пізньозарубинецької області, подібно до його власне зарубинецьких предків, до племен пшеворської, липицької і черняхівської культур, мало землеробсько-скотарське комплексне господарство, якому також були властиві зародкові форми ремесла та досить інтенсивний міжплемінний обмін. Спробуємо розкрити це положення на конкретному матеріалі.

Хоч ми й не маємо безпосередніх археологічних доказів, все ж таки для пізньозарубинецьких племен слід припустити орне землеробство. На користь цього свідчать відбитки зерен пшениці, ячменю і проса, що потрапляли до підсіпки, на якій моделювався глиняний посуд.

Свідченням досить розгалуженого скотарства є значна кількість кісток великої і дрібної рогатої худоби, свиней і коней. Ці залишки збереглися, незважаючи на несприятливі умови залягання, в піщаному ґрунті. Найкраще залишки ритуальної їжі, покладеної померлому, зберігаються в складі поховальних комплексів; є кістки тварин.

На залізоробний промисел та добування заліза вказують знахідки шлаків та криць, своєрідних ножів (рис. 2, 28; 3, 8; 4, 22; 6, 11; 7, 10), інколи серпів з гачкуватим руків'ям (рис. 4, 19), кресал (рис. 6, 28) і навіть прямих ознак конярства — залізних острог (рис. 1, 16; 3, 2).

Мідь-бронзу пізньозарубинецьке населення, напевно, одержувало шляхом обміну з півдня, через черняхівський район. Про це, зокрема, свідчить досить значне поширення в зандровій зоні залізних фібул з підв'язаною петлею (рис. 3, 13; 4, 14), що нічим не відрізняються від знайдених тут бронзових фібул (рис. 3, 4, 5; 6, 3, 5) черняхівського походження і які впевнено датуються III—IV ст. Належність залізних виробів до ювелірного комплексу пізньозарубинецької культури стверджується ще наявністю специфічних заколок з кільчастою голівкою (рис. 3, 9; 6, 19). Цікава знахідка мініатюрного залізного ковадла, зв'язок якого з ювелірним виробництвом навряд чи викликає сумнів (рис. 3, 10).

Наявність місцевого ювелірного ремесла підтверджена хронологічними фактами. Насамперед про це говорить органічний зв'язок пам'яток пізньозарубинецького комплексу з литими бронзовими та срібними прикрасами, оздобленими виїмчастими емаллями. В ході розкопок останніх років цей факт неодноразово стверджувався новими знахідками (рис. 3, 19, 29; 4, 12; 6, 1, 2, 6). Лише в межах пізньозарубинецького ареалу трапляються так звані провінціально-римські бронзові остроги, прикрашені емаллю. Ще більш показовим є те, що тільки тут виявлено намисто з різнобарвної емалі, ідентичної тій, яку містять гнізда на різних ювелірних виробках.

Особливу групу пізньозарубинецького ювелірного комплексу становлять предмети з металевих блях, переважно бронзових. Головним

чином, це різні трапецієподібні підвіски з орнаментом, дуже близькі до власне зарубинецьких (рис. 2, 17, 26, 29; 4, 20, 21), та трубчасті пронизки, нерідко також орнаментовані й аналогічні власне зарубинецьким (рис. 4, 11; 6, 7).

Названі речі виступають в поєднанні з прикрасами, виготовленими переважно з бронзового дроту, нерідко специфічної виробки. Це ланцюжки, каблучки, так звані окуляроподібні підвіски, пронизки тощо (рис. 2, 16, 18, 21, 23, 24; 3, 16; 4, 21).

Про значний товарообмін можуть свідчити знахідки римських срібних монет (наприклад, Нові Безрадічі, Київ, Татарська Гірка та багато інших пунктів), римські вироби з емаллю (рис. 6, 4), кільця з намістинами, властиві пізньосарматським комплексам (рис. 1, 4), дзвоникоподібні підвіски, що, напевно, потрапили з пізнього юхнівського ареалу (рис. 1, 1). Цікава знахідка бронзової ручки від шухлядки (рис. 6, 14), яка має прямі аналоги в інвентарі IV ст. римського поселення Інцерціза на Середньому Дунаї (рис. 6, 15, 17).

Як вже зазначалося, появу в пізньозарубинецькому ареалі фібул з підв'язаними ніжками слід пояснювати і прямими імпортами з черняхівської території, і безпосереднім копіюванням їх (рис. 3, 3—5; 4, 4; 6, 3, 5). На контакти з черняхівськими та пшеворськими поселеннями вказує наявність деяких металевих пряжок (рис. 3, 18; 6, 10). В зв'язку з обміном між двома ареалами слід згадати знахідку залізного гребінця в складі поховального комплексу в Нових Безрадічах (рис. 3, 1).

Питання про типи фібул, поширених на пізньозарубинецьких пам'ятках, слід розглянути більш детально, бо вони є джерелом, важливим для датування.

Типологічні ряди поширених тут фібул охоплюють чотири перших століття нашої ери. Найбільш архаїчні серед них належать до рубежу латену і римського періоду. Це так звані гостропрофільовані та військові фібули, що існували в I ст. до н. е. і в I ст. н. е. (рис. 2, 9; 7, 7, 15—19, 22, 24—26). Далі йдуть генетично і конструктивно пов'язані з ними ранні гостропрофільовані фібули (рис. 1, 2, 3 та аналогії: 1, 5, 6). Похідні від них, досить характерні на Середньому Дніпрі форми, з'являються не пізніше кінця II — початку III ст. н. е. (рис. 2, 4). Фібули саме цього типу стоять на початку еволюційного ряду фібул з виїмчастими емаллями. Спороадично трапляються синхронні з ними скземпляри вендського та вічкового типів (рис. 7, 11). Хронологічно цю групу завершують фібули з підв'язаними ніжками (III—IV ст.), що, як вказувалось, потрапили до пізньозарубинецьких комплексів з черняхівського району. З ними синхронні досить пізні вироби з емаллю, фібули (рис. 3, 29) та місяцеподібні підвіски (рис. 3, 19; 4, 12; 6, 1, 2, 6) ¹⁴.

Таким чином, пізньозарубинецькі старожитності датуються не пізніше ніж IV—V ст. Це, зокрема, підтверджується відсутністю в пізньозарубинецьких комплексах двопластинчастих фібул, типових для заключних черняхівських пам'яток, зокрема тих, що просунулися на територію РРФСР. Саме вони лежать в основі еволюційного ряду інкрустованих фібул «гуннського» типу.

Питання про належність речей з виїмчастими емаллями до пізньозарубинецьких комплексів є науково принциповим. Великий знавець середньовічних старожитностей Східної Європи Х. Моора довгий час вагався у з'ясуванні генезису виробів з виїмчастими емаллями і навіть стояв на позиції визнання їхнього прибалтійського походження і пізнішого проникнення на Середнє Подніпров'я ¹⁵.

Погодитися з цією концепцією певною мірою не можна, але в одному важливому питанні Х. Моора, безперечно, має рацію. Мова йде про те, що найдавніші вироби з виїмчастими емаллями були дрібними, досить нетиповими предметами. Справжній розквіт емалієрної техніки

припадає, як ми вважаємо, на III ст., коли поширюються масивні фібули, які зберігають морфологічний зв'язок з гостропрофільованими, а також фібули підковоподібного типу, округлі в перетині, з лінійним та виїмчастим карбуванням. Такі вироби поширені в Калінінградській області та на сусідніх територіях ПНР, Латвії та Литви. Є вони й на території БРСР, і в українській частині Середньої Наддніпрянщини.

Про наявність на Середньому Дніпрі комплексів з емалями кінця II — початку III ст. свідчить ряд важливих фактів. Винятково цікавим щодо цього є скарб речей з с. Жукин на лівому березі Дніпра, на північ від Києва. У його складі — прикраси, зокрема браслети з розплющеними кінцями та карбуванням, що імітує дротяне плетіння і чергується з намистовими вставками. Є діадема з лінійно-вічковим орнаментом, шийна прикраса, що складається з дротяної основи, спіралевих проміжок та підвісок у вигляді мальтійського хреста, оздобленого неглибоким карбуванням з мальтійським хрестом в центрі — елементом, добре відомим у ряді архаїчних виробів з емалями. Серед інших предметів — пластинчаста фібула з бронзової бляхи, прикрашена лінійно-вічковим орнаментом, кілька масивних хрестоподібних підвісок тощо¹⁶. Винятковий архаїзм жукинського набору в системі виробів з виїмчастими емалями — незаперечний. Однак перш ніж перейти до уточнення його віку, доцільно залучити порівняльний матеріал. Насамперед зупинимось на скарбі речей з емалями, знайденому в 1892 р. у районі с. Межигір'я, на північ від Києва. Наявні в ньому діадеми, намистини і промізки близькі до виробів з жукинського комплексу. Це, насамперед, стосується однієї цілої та другої фрагментованої пластинчастих діадем, прикрашених складним тисненням. Такий лінійно-вічковий орнамент імітує дротяне плетіння.

Найважливіша відмінність цих прикрас від жукинських полягає в характері застібок, які в конкретному випадку мають вигляд конусів з гульками на кінцях. У плані тих же стилістичних порівнянь назвемо п'ять оздоблених тисненням орнаментом трапецієподібних пластинок, можливо, від скроневих прикрас. Серед інших, менш показових знахідок є уламок литого браслета з високими поперечними ребрами по корпусу, ціла шийна гривня з перевитого втричі дроту з кільцеподібними кінцями та два уламки від такої ж гривні, дві пластинчасті умбоподібні бляхи з підпрямокутними вушками, можливо, призначеними для скріплення з нагрудним ланцюгом, чотири литих дзвоники з гульками на кутах та інші.

Нагрудний ланцюг (особиста прикраса) з межигірського скарбу складався з великої ажурної лунниці з вушком для дзвоника, прикрашеної емаллю. Ця деталь є центральною. Крім того, ланцюг має чотири округлих бляхи з вушками, ускладненими гульками: дві бляхи з хрестами в середній частині, дві інші з хрестоподібними розетками. Центри всіх чотирьох блях заповнено емаллю. Ще є дві ажурні підпрямокутні бляхи з описаним вище типом вушок, з шестипроменевою зіркою в центрі та невеликими підпрямокутними елементами з емаллю по краях (з двох збереглася повністю лише одна). Дві крайні бляхи підпрямокутної форми, на зовнішньому кінці яких — пара сильно стилізованих антропоморфних фігур, залитих емаллю; під ними — фігура у вигляді навскісного хреста, також з емаллю. Усі перелічені деталі з'єднані ланцюгом (у дві низки), що складається з кусочків вузької рубчастої пластинки. Ці елементи прикраси пов'язані єдністю стилю, їх органічна синхронність не підлягає сумніву.

Особливо цінною знахідкою в складі межигірського скарбу є масивна фібула (близько 8 см довжиною), що належить до числа пізніх латенських профільованих фібул, для яких характерна витонченість профілю та рельєфних поперечних ребер. П'ятку фібули прикрашено

двома спарованими підтрикутної форми гніздами емалі. Як вже відмічалось, такі вироби більш архаїчного вигляду (лише до 5 см довжиною та з однією перекладиною) трапляються на деяких пізньозарубинецьких пам'ятках, на яких виявлено досить характерні знахідки пізньозарубинецького посуду (район Переяслав-Хмельницького, с. Рудяки і Таценки).

У рукопису С. В. Коршенка є вказівка, що до Великої Вітчизняної війни у фондах Київського державного історичного музею була фібула цього архаїчного типу, прикрашена одним гніздом емалі, яка походила з с. Біївці на Канівщині¹⁷. За формальними ознаками, таким зразкам можуть передувати лише ранні типи профільованих фібул, які безпосередньо походять від латенських прототипів, датованих I ст. і рубежем нашої ери¹⁸. Це і дає підставу визначити час появи на території Середньої Наддніпрянщини та близьких до неї районів перших профільованих фібул з невеликими гніздами емалі II ст. (найвірогідніше, другою його половиною).

Фібула з межигірського скарбу за формальними ознаками пізніша, ніж згадані вище, отже, можна датувати її, як і весь комплекс, першою половиною III ст. Безпосередньо за нею можуть йти лише перегородчасті фібули простого колінчастого профілю (типу Кролевець-Межани), що дає підставу датувати їх серединою III та першою половиною IV ст.

Виймчасті емалі заклjučного етапу представлені непрофільованими підтрикутними фібулами та схожою з ними щодо стилю нагрудною прикрасою з Ніжина (Борзна)¹⁹ і частиною нагрудного ланцюга, який походить з району хутора Хлепча²⁰. В числі знахідок, що трапились на останньому пункті, слід назвати пізньозарубинецьку кераміку і прясла, а також залізну пряжку типу, досить поширеного в комплексах черняхівської культури. Все сказане дає підстави датувати знахідки на користь III—IV ст. та, ймовірно, IV ст.

Отже, відповідно до наведених вище досить різноманітних і численних даних київський етап пізньої зарубинецької культури слід датувати II—IV ст. Таку хронологію підтверджують й інші категорії знахідок: римські монети, остроги (зокрема остроги з емалями), черняхівські керамічні імпорти та наслідування їм, фібули з під'язними ніжками, поясні пряжки, залізний гребінь ягнятинського типу, ручки від римської скриньки з Абідні тощо. Ми не виключаємо існування поодиноких виробів з виїмчастими емаллями і в V ст., але в комплексах пізньозарубинецького типу їх не знайдено.

Про те, що в зарубинецьких пам'ятках початку нашої ери простежуються деякі риси пізньозарубинецького комплексу, зазначалось раніше. Не виключено, що поворот у розвитку зарубинецької культури в цьому напрямку стався саме в указаний час. Однак це припущення ще потребує перевірки на більш широкій фактичній основі. В наявних матеріалах ми не бачимо переконливих доказів тому, що пам'ятки пізньозарубинецького типу існували в окресленому вище ареалі й у V ст.

Відомі нам факти скоріше вказують на те, що в етноісторичному розвитку на Середньому Дніпрі і в суміжних з них районах настав новий етап, який, хоч і характеризувався рисами, успадкованими від попереднього періоду, в цілому вже був самостійною ланкою історії. Результати розкопок останніх років приводять до висновку, що не лише на території південної частини Білорусії, але й на Середньому Дніпрі, а також в межах усього Лівобережжя та Правобережжя Лісостепу процес етноісторичного розвитку досяг нового етапу, який можна назвати колочинським.

Пам'ятки колочинського типу докладно описані Е. О. Симоновичем. Важливо підкреслити, що в результаті робіт, проведених нами в районі Києва, було здобуто археологічний матеріал, на підставі якого дату зга-

даних пам'яток перенесено з VI—VII ст. до середини I тисячоліття н. е. В Київській області виявлено сліди кількох поселень: в околицях с. Нові Безрадичі та в урочищі Діброва поблизу с. Ходосівка (рис. 8, 1). Матеріалом з цих поселень є аналогії у ЧССР (рис. 8, 4).

У межах Лівобережжя до числа культурно споріднених, якщо не аналогічних пам'яток, слід зарахувати поселення поблизу с. Беседівка та с. Курган-Азак на Сумщині; сліди могильників з урновими тілопаленнями в районі Новгород-Сіверського, а також в околиці с. Артюхівка на Полтавщині ²¹.

Не менш очевидна належність пам'яток, нещодавно виділених П. І. Хавлюком у районі м. Гайсина на Вінничині, до колочинських. За рядом ознак до цього ж типу слід віднести і західноволинське поселення Ріпнів II, досліджене В. Д. Бараном ²² (рис. 12, 1—15).

Зрозуміло, що нашу увагу привертають передусім колочинські старожитності Середньої Наддніпрянщини — території, де знайдено пам'ятки обох типів — пізньозарубинецького та колочинського. Серед останніх найважливішими є поселення поблизу с. Ходосівка та Нові Безрадичі, могильник на околиці с. Андрусівка під Кременчуком ²³.

У районі Ходосівки вдалося дослідити залишки трьох напівземлянкових жител глибиною до 70 см, площею (в середньому) 3,5×3,5 м. В заглибленні однієї з напівземлянок було виявлено основу обпаленого дерев'яного зрубу. Зібраний матеріал являє собою типово колочинський посуд: високі широко відкриті банкоподібні горщики, що мають закруглене плічко, розташоване трохи вище середини висоти посудини; схожі горщики, але із стягнутою вінцевою частиною, близькі до виробів, відомих на пам'ятках празького та корчацького типів. До характерних, специфічно колочинських форм належать широко відкриті банкоподібні горщики з валиком під вінцями або по тулубу, біконічні урноподібні посудини з ребристим тулубом і досить добре згладженою поверхнею (рис. 10, 11—15). Трапились специфічні глиняні прясла, більшість з яких нагадує низькі біконічні прясла пізньозарубинецьких пам'яток, але вони трохи вищі і мають менший отвір (рис. 8, 2, 3). Про генетичний контакт з попереднім пізньозарубинецьким часом свідчить і характер глиняних жаровень («дисків»), загладжених з одного боку та позбавлених бордюрів. Особливу увагу слід звернути на те, що у всіх трьох житлах не було знайдено жодного фрагмента черняхівського посуду. Як і аналогічні факти, відомі на інших колочинських комплексах, це свідчить про післячерняхівський час колочинської культури. Такий висновок підтверджується і знахідкою фібули арбалетного типу, виявленої в одному з досліджених жител. Йдеться про високу тричленну залізну фібулу з приймачем, кінець якого сильно виступає (рис. 8, 1). Екземпляри цього типу ніколи не траплялись у комплексах черняхівської культури. Тому цінною є знахідка подібної фібули в складі колочинського комплексу з району Гайсина (матеріали П. І. Хавлюка). Аналогії, відомі серед інвентаря пам'яток винаржицького типу (Чехословаччина), дають підставу датувати подібні фібули V ст. (рис. 8, 4) ²⁴.

У районі с. Нові Безрадичі пізньозарубинецькі пам'ятки також змінюються комплексом колочинського типу. Тут в 1966 р. нами досліджено два трохи заглиблені в землю житла квадратної форми (3,5×3,5 м), де простежено залишки спаленого зрубу та невеликі глинобитні печі в одному з кутів.

Основним типом зібраного тут матеріалу є фрагменти високих горщиків із стягнутим верхом та плічками, розміщеними трохи вище середини висоти посудини, а також високі й приземкуваті посудини з плічками на рівні двох або трьох чвертей висоти. Особливості описаних форм і відсутність на зрізі їх вінець пальцевих зашипів або насічок надають схожість з деякими виробами колочинського типу і підтверджу-

ють їх належність до середини I тисячоліття н. е. (рис. 10, 1—4, 7—10).

Характеристику описаного вище матеріалу доповнює знахідка невеликого глиняного прясла біконічної форми, дещо схожого на прясла колочинського типу, а також невеликої залізної сокири прибалтійського типу (рис. 10, 6), приблизно датованих серединою I тисячоліття н. е.

Складається враження, що до попереднього часу належить комплекс речей, виявлений нами у зрубному житлі в Нових Безрадичах ще у 1950 р. Залізна пряжка, знайдена тут, близька до пряжки з Борохтянської Вільшанки, що входила до пізнього черняхівського комплексу, який, на наш погляд, слід датувати кінцем IV ст. (рис. 9, 6). Посуд з цього житла зберігає пізньозарубинецький вигляд (рис. 9, 1—5, 7, 8). Характеристику цього культурного комплексу доповнюють дані поховальних пам'яток.

Для цього часу на території Лісостепової України відомо залишки трьох могильників, що культурно відповідають пам'яткам колочинського типу: це згадувана вже урна біконічного профілю з залишками трупоспалення в районі с. Артюхівки на Полтавщині; є сліди могильника на Путивльській горі в районі Новгород-Сіверська, де використовувалися як поховальні урни банкоподібні широко відкриті посудини; некрополь з трупоспаленням поблизу с. Велика Андрусівка під Кременчуком. Привертають увагу біконічні посудини, близькі до колочинських (рис. 10, 11, 13—15), зокрема невелика, погано лощена миска простого ребристого профілю (рис. 10, 11), яка нічим не відрізняється від пізньозарубинецьких²⁵.

Як відомо, різноманітні зразки серцеподібних пряжок з рубчасто гофрованими дужками в європейських комплексах з'являються на початку гуннського часу, тобто наприкінці IV ст. н. е., і продовжують побутувати в пам'ятках «аварського часу» (до VII ст.). Згадана вище пряжка, безперечно, належить до архаїчних зразків і датується не пізніше V—VI ст. (рис. 10, 12)²⁶.

Виходячи з наведених вище даних, можна твердити, що між пам'ятками пізньозарубинецького та колочинського типів існує певна генетична спадкоємність, яка виявляється в характері жител, певних рисах поховального ритуалу, в подібності деяких форм посуду, ранніх типів прясел, а також у більш-менш повному збігові територіальних зон обох культур. І все ж не можна говорити, що перехід від пізньозарубинецького до колочинського етапу розвитку слов'янської культури відбувся шляхом суто еволюційного етноісторичного процесу.

Про певну стрибкоподібність цього процесу, зумовлену підключенням до нього нових етнокультурних сил, свідчить низка археологічних фактів. Насамперед необхідно відзначити певну різницю в характері посуду, зокрема зникнення пальцевих защіпів на зрізі вінець, а також лощіння, зміну типів фібул, до деякої міри прясел. В галузі культу слід підкреслити появу раніше не зафіксованого обряду урнового тілопопалення. Хоч ямні тілопопалення досить поширені в таких північних пам'ятках колочинського типу, як Кветунь, Акатове²⁷ та інші, однак тут же незмінно трапляються й урнові, що досі не зазначені для київського типу зарубинецьких пам'яток.

Все викладене вище про етнокультурне співвідношення обох типів підтверджує думку про те, що в кожному з них виступають споріднені, але в етнічному плані все ж відокремлені явища. Так, наприклад, не можна говорити, що колочинські пам'ятки є прямим продовженням пізньозарубинецьких. Питання про їх формування може стати предметом спеціального дослідження. Водночас пам'ятки колочинського типу не є безпосередньою передstadією старожитностей празько-корчацької області.

Не вдаючись до дальшого аналізу археологічного матеріалу, стверд-

жуємо, що пам'ятки пенківського (антського) типу виникають саме на основі культури колочинського типу. Такий висновок обґрунтовується схожістю жител, поховального ритуалу, особливостями пенківського посуду, зокрема численністю посудин біконічних форм, значним поширенням валикових прикрас під вінцями горщиків і, нарешті, майже повною відсутністю на зрізі вінець пальцевих зашипів або насічок. Серед інших ознак можна вказати на близькі типи біконічних прясел, бронзові прикраси, зокрема трапецієподібні підвіски, пронизки з блях, вічкоподібні підвіски з дроту тощо.

Отже, пам'ятки колочинського і пенківського типів становлять єдину лінію етноісторичного розвитку, її ранню і пізню ланку. Оскільки колочинські пам'ятки в процесі руху по правому і лівому берегах Дніпра витісняли черняхівські, йдучи хронологічно безпосередньо за ними, ми схильні вважати колочинські пам'ятки ранньоантськими, а пенківські — антськими. Безперечно, в ході дальших досліджень серед пізньозарубинецьких і колочинських пам'яток почнуть виділятися локальні етнокультурні області — племена. Але це в майбутньому.

Проаналізовані факти і висловлені в цьому зв'язку міркування свідчать, що охарактеризовані тут етнокультурні утворення — зарубинецькі, пізньозарубинецькі, колочинські, пенківські, беседівські та шаньково-почепські пам'ятки — стояли на досить близькому рівні етнічної спорідненості. Наближаються до них і пам'ятки празького типу та їх аналоги. Однак вже на цій стадії досліджень достатньою мірою з'ясовано, що Корчак і нещодавно виявлена в межах Києва група пам'яток скоріше тяжіють до древлянської та полянської племінних груп, які на певному етапі пов'язувались із західними слов'янами і в ранньому середньовіччі мали узагальнену назву «склавени».

На відміну від власне зарубинецьких старожитностей, що відзначаються північним та північно-західним орієнтуванням етнокультурних зв'язків, для пізньозарубинецьких пам'яток, які зберігають північні та північно-західні контакти (вироби з виїмчастими емаллями), характерні також міцні східні та північно-східні зв'язки (Беседівка — Курган Азак, Шанькове — Почепок). Це зобов'язує нас бути більш уважними до питання юхнівського субстрату, роль якого у формуванні слов'ян, зокрема східних, була набагато більша, ніж це вважалось досі. Зовсім не виключено, що пружина етноісторичного розвитку, дія якої призвела до трансформації зарубинецьких пам'яток у пізньозарубинецькі, а останніх — у колочинські знаходилась на сході від Середнього Дніпра.

Навряд чи залишалися осторонь від згаданих процесів і культурні прояви, що формували західних слов'ян. В цьому плані досить показовим є приклад культурної групи типу Ріпнів II, дослідженої В. Д. Бараном (рис. 12, 1—15). Пам'ятка належить до часу не пізніше VI ст.; де-що в характері матеріалу говорить на користь V ст. Цікаво зазначити, що у наборі посуду, який походить з Ріпнева II, є риси кераміки згадуваних груп: горщики із стягнутим верхом, подібні до празьких; посудини з валиковими прикрасами, близькі до колочинських; прясло й посудини пізньозарубинецького типу з пальцевими зашипками. Інакше кажучи, коли ми намагаємося розібратися в дуже складному процесі етногенезу слов'ян, не можна орієнтуватися виключно на його розвиток в Повісленні, бо і там ранньослов'янська культура також не еволюціонувала з попередньої, наприклад, пшеворської.

На даному етапі розвитку історико-археологічна наука не може санкціонувати якийсь з шляхів формування слов'янської культури як «генеральний»: лише у 1949—1950 рр. було виділено пізньозарубинецький тип пам'яток, а в 1952—1953 рр. — пенківський. Проте, беручи до уваги гальмуючий черняхівський вплив, ми далекі від думки, що всі ло-

кальні типи ранньослов'янської культури вже виявлені і залишається тільки підсумувати остаточні висновки. Пошуки нових локальних культур слов'янського та неслов'янського світу — завдання більш актуальне, ніж заклик до підбивання остаточних підсумків.

Розглядаючи питання генезису культури пізньозарубинецького типу, ми підкреслювали відсутність безпосередніх генетичних зв'язків між нею і культурами наступних епох. Тим часом на це питання можна відповісти позитивно. Як нам здається, наступна ланка розвитку пізньозарубинецької культури була відкрита досить давно, хоч вона і досі не дістала належної оцінки. Мова йде про пам'ятки сахнівського типу, що являють собою вузол поселень поблизу с. Сахнівка на Канівщині. Пам'ятки ці досліджувались В. Й. Довженком та Ю. В. Кухаренком.

Відкриті в районі Сахнівки житла належать до звичайного для стародавніх слов'ян типу неглибоких напівземлянок, що, ймовірно, колись мали зруб. Численними є знахідки ліпної кераміки, в складі якої чітко різняться два типи горщиків: високі, з трохи стягнутою верхньою частиною і з плічками, що починаються на рівні трьох нижніх чвертей висоти посудини, а також низькі, з плічками на рівні двох нижніх третин висоти. Кількісно переважають перші. Частина посуду має орнамент у вигляді пальцевих зачіпів або насічок, інші — з гладко зрізаними вінцями (рис. 11, 1—5, 7, 11, 13—16).

Знайдено кілька скоровідок з невеликим закраїнами і без них (рис. 11, 2) та прясло, близьке до колочинських (рис. 11, 6).

Важливою є знахідка невеликої бронзової пряжки з приймачем, реберчастими прикрасами по дужці і квадратною опуклістю на язичку, оздобленому навскісним врізним хрестиком (рис. 11, 12). За формою пряжка аналогічна знайденій у Велико-Андрусівському могильнику і відрізняється від неї лише меншими розмірами. Типологічно вона займає місце між пряжками, що з'являються наприкінці IV ст. в так званих гунських комплексах, та пряжками першої половини VII ст., наявними в комплексах аварського часу. Пряжку слід датувати V—VI ст.

Посудини з неорнаментованими вінцями близькі до зразків празького типу, певною мірою вони схожі й з корчацькими. Однак, якщо взяти весь комплекс сахнівського посуду в цілому, стає очевидним розвиток саме тих керамічних форм, які є основними в матеріалах пізньозарубинецького типу. Слід особливо підкреслювати, що у VII ст., коли з'являються перші кружальні посудини з хвилясто-лінійним орнаментом, подібний посуд поширюється від Дніпра до Дністра включно²⁸.

Таким чином, виходячи з усього сказаного, можна дійти висновку: зарубинецька культура та її пізніший, київський тип, незважаючи на ряд ускладнень та відступів в етноісторичному розвитку, являє собою основу етнічної консолідації слов'ян, насамперед східних слов'ян.

¹ В. Н. Даниленко. Славянские памятники I тыс. н. э. в бассейне Днепра.— КСИИ, № 4. К., 1955, с. 21—29; В. Н. Даниленко, В. П. Дудкин, В. А. Круц. Археолого-магнитная разведка в Киевской области.— Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг., К., 1967, с. 209—214; В. Н. Даниленко. Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья.— Доклады VI научной конференции Института археологии. К., 1953, с. 197—208.

² Л. Д. Поболь. Итоги изучения древностей железного века Белорусского Поднепровья.— Древности Белоруссии. Минск, 1969, с. 103—108, рис. 4; В. Н. Даниленко, В. Д. Наумов. О некоторых предметах материальной культуры селища Абидня.— Доклады XI конференции молодых ученых Белорусской ССР (ноябрь 1962). Минск, 1967, с. 424—441.

³ П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт. Древние городища Смоленщины. М.—Л., 1963, с. 134—140.

⁴ Є. В. Махно. Вивчення «культури полів поховань».— Археологія, т. I. К., 1947, с. 195—196.

* Відомими нам пам'ятками нового типу є: на Дніпрі — Бортничі, Червоний Хутір, Ходосівка-Діброва, Нова Глебаха, хутір Хлепча, Нові Безрадічі (Митьків горб); на Десні — Анисів, Татарська Гірка, Гориця.

- ⁵ I. Borkovsky. Staroslovanská keramika ve střední Evropě. Praha, 1940.
- * Планомірні роботи вів Є. В. Максимов.
- ⁶ В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин. Новая находка блях с эмалями на Киевщине.— КСИИМК, вып. 60. М.—Л., 1955, с. 145—149.
- * Досліджувалися Н. М. Кравченко.
- ⁷ А. Т. Брайчевська. Південна межа черняхівської культури на Дніпрі.— Археологія, т. XI. К., 1958, с. 6 та ін.
- ⁸ Д. Т. Березовець. Поселения улицей на р. Тясмине.— МИА, № 108. М., 1963, с. 145; И. П. Русанова. Поселение у с. Корчака на р. Тетерева.— МИА, № 108. М., 1963, с. 39.
- ⁹ В. Э. Бломквист. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов.— Труды ИЭ ИС, XXXI. Восточнославянский этнографический сборник. М., 1956, с. 3—458.
- ¹⁰ А. Е. Алихова. Авдеевское селище и могильник.— МИА, № 108. М., 1963.
- ¹¹ П. Н. Третьяков. Чаплинское городище.— МИА, № 70. М.—Л., 1959, с. 147; Ю. В. Кухаренко. Чаплинский могильник.— МИА, № 370, с. 163.
- ¹² Н. И. Булычев. Журнал раскопок по части водораздела верхних притоков Волги и Днепра. М., 1899.
- ¹³ В. В. Седов. Гідронімія голяді.— III Республіканська (гідронімічна) конференція (тези). К., 1965, с. 128—139; його ж. Славяне Верхнього Подніпров'я і Подвин'я. (до XIV ст.). Автореферат кандидатской диссертации. М., 1966.
- ¹⁴ A. M. Tallgren. Enamelled Ornaments in the Valley of the Desna.— ESA, XI. Helsinki, 1937, с. 147—156.
- ¹⁵ H. Mooga. Zur Frage nach der Herkunft der ostbaltischen emalierten Schmucks.— SMYA, XL. Helsinki, 1934.
- ¹⁶ Б. И. и В. И. Ханенко. Древности Приднепровья, VI. К., 1907, с. 40, табл. XXX—XXXII.
- ¹⁷ С. В. Коршенко. Материалы для составления карты распространения культуры погребений на территории УССР.— На ІА АН УРСР, рукопис, с. 86.
- ¹⁸ I. L. Pič. Cechy na usvite dejin, Sv. 2. Hradiste u Stradonic jako historické Mago-budum. Praha, 1903, tab. VI; B. Svoboda. Cechy u římské Imperium. Praha, 1948, obr. 3, 1, s. 62—66; obr. 4, 1, 10.
- ¹⁹ М. Макаренко. Борзенські емалі і старі емалі України взагалі.— Чернігів та Північне Лівобережжя. К., 1928.
- ²⁰ В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин. Вказ. праця.
- ²¹ Н. Е. Макаренко. Археологические исследования 1907—1909 годов. ИАК, вып. 43, с. 118—120, рис. 99.
- * За повідомленням П. І. Хавлюка.
- ²² В. Д. Баран. Раннеславянское поселение у с. Рипнева (Рипнев II) на Западном Буге.— МИА, № 108. М., 1963, с. 351—365.
- ²³ Д. Т. Березовець. Могильник уличів у долині р. Тясмина.— Слов'яноноруські старожитності. К., 1969, с. 58—71.
- ²⁴ B. Svoboda. Cechy vo dobe stehovani narodu. Praha, 1965, с. 229, tabl. XXIV, 1.
- * Зберігається у фондах ІА АН УРСР.
- ²⁵ Д. Т. Березовець (Вказ. праця) цю посудину не опублікував. Вона зберігається у фондах ІА АН УРСР під шифром «Андрусовка—63». М., 3, № 45.
- ²⁶ А. А. Иессен. Археологические памятники Кабардино-Балкарии.— МИА, № 3. М., с. 23—24, табл. VII, 10.
- ²⁷ Е. А. Шмидт. Некоторые археологические памятники Смоленщины второй половины I тысячелетия н. э.— МИА, № 108. М., 1963, с. 51—67, рис. 3, 4, 10—12; Л. В. Артишевская. Могильник раннеславянского времени на р. Десне.— МИА, № 108. М., 1963, с. 85—96, рис. 3, 6.
- ²⁸ В. А. Башилов. Раннеславянское жилище у с. Хански в Молдавии.— МИА, № 108. М., 1963, с. 382—385.

В. Н. ДАНИЛЕНКО

Поздnezарубинецкие памятники киевского типа

Резюме

Здесь рассмотрены элементы материального комплекса и сделаны из его анализа исторические выводы о позднем этапе зарубинецкой культуры.

Поздnezарубинецкий этап славянской культуры Поднепровья датируется II—IV вв. н. э. и представляет собой историческое звено, соединяющее ранний («венедский») этап развития славян со средним — «антско-венедским». Роль промежуточного звена играют памятники колочинского типа, которые следует датировать V в. н. э. За ними следуют памятники сахновско-гончарихинского, пеньковского и пражско-корчакского типов V—VII в. н. э., отвечающие периоду кристаллизации племен восточных, западных и южных славян.

В. О. КРУЦ

Нові матеріали трипільської культури в Києві

Під час розкопок на Копир'ївому кінці давнього Києва (садиба № 8 по Киянівському провулку) було виявлено залишки поселення трипільської культури, розташованого на краю лесової тераси правого берега Дніпра, понад Кожум'яцьким яром. Топографічно це місце дуже характерне для трипільських поселень.

Знайдено два заглиблені житла і три ями, очевидно, господарського призначення. На жаль, всі вони були пошкоджені пізнішими заглибинами (епохи Київської Русі і ямами кінця XIX—XX ст.). Контури жител і ям позначилися на глибині 1,0—1,2 м від сучасної поверхні. Заповнення — світлий, слабогумусований суглинок з великою кількістю культурних залишків (уламки кераміки, шматки печини, кістки тварин тощо).

Житло I частково було перекрите мурованим фундаментом, і тому розкопати змогли лише його північну частину (менше половини). Довжина північної стінки — близько 4 м; біля східної — розташовувалась яма (№ 3) коритоподібної форми, майже повністю знищена напівземлянкою XI ст. Простежити вдалося лише її дно, що збереглося нижче долівки давньоруського житла.

Житло II теж дуже пошкоджене пізніми сміттевими ямами. Розчищено його східний кут і більшу частину північно-східної стінки. Майже впритул до неї прилягала яма овальної форми (№ 2), південна половина якої знищена, тому довжину її визначити не вдалося (ширина — 1,25 м).

Яму № 1 виявлено на відстані 2—2,5 м від схилу плато. Це єдиний об'єкт, що зберігся у більш-менш непошкодженішому вигляді. В плані вона має підтрикутну форму, досить неправильну; стінки прямовисні в західній частині і похилі — в східній. Розміри: по лінії північ-південь — 2,1 м, по лінії схід-захід — 2 м; дно розчищене на глибині 1,55 м від сучасної поверхні.

Матеріали з жител і ям представлені уламками посуду та двома фрагментами антропоморфних статуеток. За технологією кераміка поділяється на три групи: лошену, «кухонну» та розписну.

Лошений посуд мав у глині домішку дрібного піску. Поверхня добре заглажена і підложена. Колір в залежності від випалу чорний, сірий або брунатний. Форма посуду різноманітна: горщики, амфори, глечики, кратери та миски. Горщики представлені лише одним фрагментом вінець, характерним для біконічних посудин трипільської культури етапу С/І на Київщині (Чапаївка, Козаровичі, Софіївка II).

Амфори біконічні, великих розмірів, з досить вузькою шийкою, невеликими, відігнутими назовні вінцями й двома невеликими вушками над плічками. Звичайно, вони неорнаментовані. Це дуже поширена форма пізньотрипільської кераміки на Київщині (Чапаївка, Козаровичі, Софіївка II, Підгірці) та взагалі у Середньому Подніпр'ї.

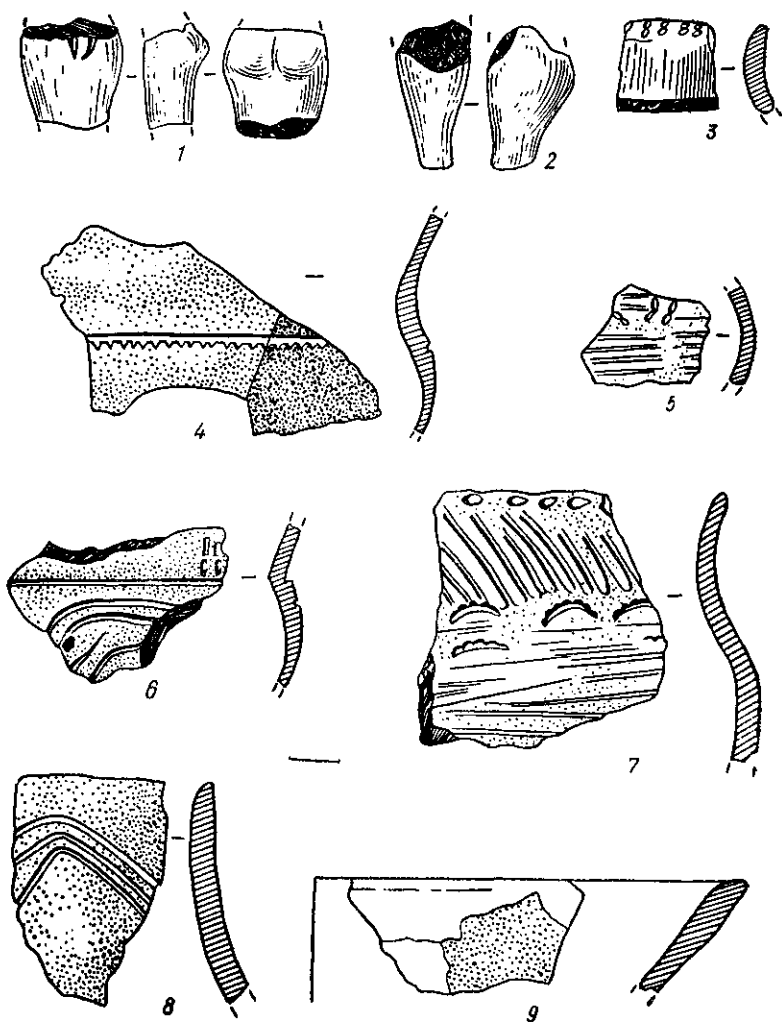

Рис. 1. Фрагменти кераміки та статуєток з поселення трипільської культури в Києві.

Глечики можна поділити на дві групи. До першої належать приземкуваті, з високою шийкою посудини, позбавлені орнаменту (два екземпляри); до другої — добре лощений глечик, що за формою (порівняно широкі плічка) наближається до горщиків. По шийці він оперезаний прокресленою лінією, а під нею — стрічкою наколів (рис. 1, 4). Якщо глечики першої групи знаходять повну аналогію в пам'ятках типу Чапаївка, то друга більш характерна для пізніших пам'яток Київщини — лукашівських (Софіївка II, Підгірці II та інші).

Кратери також мають аналогії в пам'ятках чапаївського типу. Це посудини, висока шийка яких розширюється догори, а вінця за діаметром часто перевищують чітко окреслені плічка. Нижня частина тулуба конічно звужена до донця. Найбільш поширений орнамент — зигзагоподібна стрічка з прокреслених ліній на шийці та овали з таких самих ліній на нижній частині тулуба, розімкнуті поблизу дна (рис. 1, 6, 8).

Найбільше знайдено уламків мисок. За профілем останні поділяються на конічні і напівсферичні. За формою вінець серед конічних в свою чергу виділені миски із заокругленим та скошеним до середини краєм, що має закраїнку (рис. 1, 9). Останні типові для чапаївських

пам'яток. Серед напівсферичних мисок є із загнутим до середини краєм. Такі посудини тільки з'являються в Чапаївці, дещо більше їх в Козаровичах, але найчастіше вони трапляються в найпізніших пам'ятках трипільської культури Київщини та Східної Волині.

Так званий «кухонний» посуд представлено уламками широко відкритих горщиків з короткими прямими або трохи розхиленими вінцями. Шийка звичайно вкрита прямовисними, а тулуб — безсистемними смугами розчосів. Виготовлені вони з глини, що має домішку дрібного піску і лише в двох випадках — подрібненої черепашки. Взагалі для Трипілья етапу В/II — С/І характерний кухонний посуд з такою домішкою; лише чапаївська група пам'яток має аналогії описуваному комплексу (тут переважає домішка піску, а в Козаровичах ця група взагалі єдина). Прикрашалися кухонні горщики насічками або відбитками гребінцевого штампа по краю вінця та смугами дужок, ямок, наколів у нижній частині шийки. Один з невеликих горщиків був прикрашений по краю вінця і над плічками відбитком шнура, що є характерним для кераміки з Чапаївки (рис. 1, 3, 5, 7).

Розписна кераміка виготовлена з добре відмуленої глини кремового або цегляного кольору, вкрита рожевим ангобом та малюнком, виконаним темно-брунатою фарбою. Черепки погано збереглися, тому система розпису не встановлена.

Статуетки за стилем характерні для початку пізнього етапу трипільської культури Подніпров'я (рис. 1, 1, 2).

Таким чином, речовий матеріал, тип жител і топографія його розміщення свідчать, що дане поселення належить до початку пізнього етапу трипільської культури Середнього Подніпров'я. Його слід включити до пам'яток чапаївського типу, що безпосередньо змінюють пам'ятки типу Коломийщини I і передують лукашівським. За деякими ознаками можна навіть віднести поселення до заключної пори розвитку пам'яток чапаївського типу і синхронізувати його з поселенням в Козаровичах.

В. А. КРУЦ

Новые материалы трипольской культуры в Киеве

Резюме

Во время раскопок на Копырьевом конце древнего Киева было частично исследовано поселение трипольской культуры:

Здесь открыты остатки двух углубленных жилищ и трех ям хозяйственного назначения, среди заполнения которых были встречены обломки антропоморфных статуэток и керамика (лощенная, кухонная, расписная), характерная для памятников начала позднего этапа трипольской культуры Киевщины (чапаевский тип).

Є. В. МАХНО

Пам'ятки типу Дитиничів і Компаніївський могильник

Проблема взаємозв'язків археологічних культур останнім часом стає найбільш актуальною. Особливої гостроти вона набирає в зв'язку з вивченням черняхівської культури, вирішення основних питань якої певною мірою поставлене в пряму від неї залежність. В цьому плані певне місце посідає питання про взаємні зв'язки між населенням Середнього Придніпров'я і Прибалтики в першій половині I тисячоліття н. е. і, зокрема, висловлена Ю. В. Кухаренком гіпотеза про пам'ятки, анало-

гічні Дитиничам і Брест-Трішину, які автор без жодних застережень об'єднує в одну групу, прилучаючи до неї низку пам'яток Придніпров'я і Південного Надбужжя. Однак опубліковані й відомі всім факти змушують поставитись до цієї гіпотези негативно. Отже, звертаємось до фактів.

У 1961 р. з'явилася детальна публікація М. Ю. Смішка та І. К. Свешникова про трупопальні поховання III—IV ст. н. е., розкопані протягом 1956—1957 рр. на безкурганному могильнику поблизу с. Дитиничі Дубнівського району Ровенської області¹.

Вичерпний опис 21 поховання і супровідного інвентаря та ілюстрації (сім таблиць), на яких показано всі знайдені речі, дають повне уявлення про характер виявленого тут комплексу. Близько 50 опублікованих посудин засвідчують, що основною керамічною формою на могильнику були ліпні тонкостінні, з підлощеною або згладженою поверхнею миски специфічних форм (лійчасті, опуклобокі, біконічні), мископодібні вироби (часом прикрашені пролошенням та невеличкими вушками), меншою мірою представлені чарки (лійчасті, опуклобокі) та кухлі з ручкою. Крім них, знайдено ще три посудини: ситуподібна з циліндричною шийкою, з трьома ручками та одноручна, що нагадує глек.

Керамічне тісто, крім дрібного піску та шамоту, включає і органічні домішки, на що автори звертають увагу, як на специфічну ознаку посуду з Дитиничів². На території України подібний посуд був невідомий, за винятком ситуподібної посудини та двох аналогічних дитиницьких мисок, що походять з Городища Ровенської області. Довгий час вони залишалися невизначеними, і лише матеріали з Дитиницького могильника * допомогли їх інтерпретувати.

Подібний посуд та інші речі з поховань, як вказано в публікації, поширені в південно-східній частині Прибалтики, зокрема на території Польщі. В зв'язку з цим заслуговує на увагу цілком обгрунтований висновок авторів про переселення в межиріччя Горині й Стиру групи мешканців з прибалтійських земель. Можна погодитися і з визначенням етнічної належності цих переселенців як представників групи гепідських племен³.

Слід відзначити також наявність контактів між населенням, з яким пов'язується Дитиницький могильник, і носіями черняхівської культури. Адже в Дитиничах (в похованні XI та в одному із зруйнованих) знайдено три гончарні мисочки та уламки глека, типові для черняхівської культури, а серед гончарного посуду з могильника поблизу Городища було три ліпних посудини дитиницького типу. Існування таких контактів дослідники пояснюють тим, що гепіди, які прийшли на Волинь, оселилися серед місцевих племен черняхівської культури⁴.

Публікація М. Ю. Смішка та І. К. Свешникова була помітним кроком вперед на шляху вивчення пам'яток матеріальної культури першої половини I тисячоліття н. е. на Середньому Придніпров'ї та Побужжі. Згадані автори вважають, що на сучасному рівні знань ще не можна розв'язати питання про дальшу долю відносин між обома групами. Однак очевидним є те, що їх розвиток і формування матеріальної культури проходили на різних територіях і незалежно одна від одної. Отже, в праці чітко визначено відношення дитиницьких пам'яток, які проникли в басейн Дніпра, до сформованого тут волинського варіанту черняхівської культури.

У 1960—1961 та 1963 рр. Поліський загін Інституту археології АН СРСР спільно з Брестським обласним краєзнавчим музеєм та Державним Ермітажем дослідив на околиці Бреста в Трішині 70 поховань. Попереднє повідомлення про результати розкопок було опубліковане Ю. В. Кухаренком в 1965 р.⁵ Автор відмічав, що виявлений ним керамічний комплекс складається з ліпного посуду, глиня якого має до-

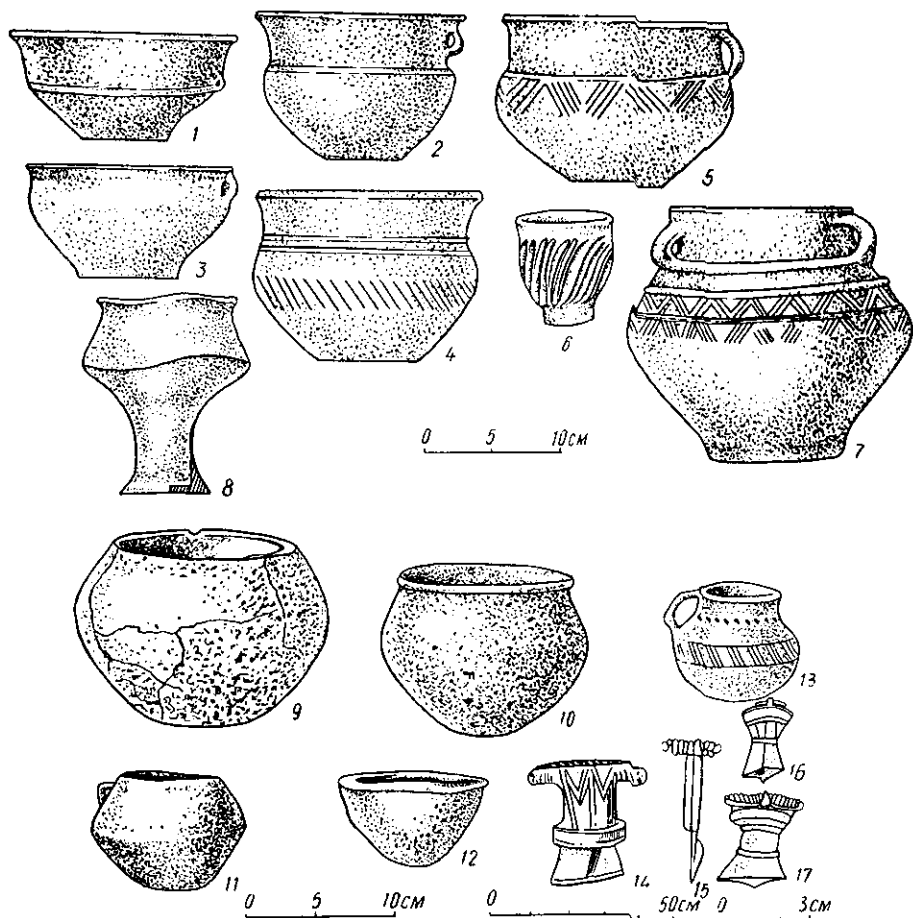

Рис. 1. Знахідки з Дитиничі (1—8 — ліпний посуд); Брест-Трішин (10—13 — ліпний посуд, 14 — бронзова фібула); Велемичі (14—16 — бронзові фібули).

мішки жерстви і піску. Поверхня підлощена, заглажена або шерехата і навіть горбкувата. Частіше, на думку автора, трапляються миски, рідше горщики, глеки, кухлі та інші форми. Серед наведеного ним ілюстративного матеріалу є чотири фібули, дві пряжки, бронзовий предмет, що прикріплювався до ремня, два гребені, глиняне прясло та вісім ліпних посудин, серед яких посудина, названа Ю. В. Кухаренком ситуподібною, а також шість екземплярів не досить виразних форм, що нагадують присадкуваті горщики (рис. 1, 9—11). Один з них кулястий, із вінцями, загнутими до середини, і шерехатою поверхнею (рис. 1, 9; у Кухаренка — рис. 39, 5). Висота його майже в півтора рази (1,4) менша за діаметр бочка. Такі ж пропорції мають екземпляри, названі мисками (рис. 1, 10, 11; у Кухаренка — рис. 39, 4; 40, 13). Тільки одну (рис. 1, 12; у Кухаренка — рис. 39, 2) справді можна вважати глибокою, лійчастою мискою. Посудина з ручкою, подібна до кубка (рис. 39, 3), чомусь названа глеком, хоч діаметр її бочка в півтора рази більший за висоту.

Отже, номенклатура зображеного посуду вимагає уточнення. Необхідно також визнати, що опубліковані автором матеріали Брест-Трішинського могильника не дають ніяких підстав для об'єднання у одну групу пам'ятки Дитиничів і Брест-Трішина. Жодних роз'яснень у цій справі не дає й друга праця Ю. В. Кухаренка, яка є доповненням до першої⁶. З неї довідуємось, що у 50-х роках минулого століття поблизу

с. Величковичі Брестської області М. Висноцький знайшов кілька зруйнованих поховань з трупоспаленням, де він зібрав вслику кількість «побитих білих і чорних урн», бронзові фібули тощо. Оскільки на рисунку згаданих урн немає (зображено лише три фібули, дві намистини та два кільця), судити, якими саме вони були, неможливо.

Цілком можливо, що автор у своїх попередніх повідомленнях про матеріали з Брест-Трішина вибірково подав також ілюстрації, і вони не дають належного уявлення про дослідження пам'ятки. Таким чином, спроба об'єднати в одну групу могильники Дитиничі і Брест-Трішин залишається неаргументованою. Цікаві й дуже важливі матеріали з Брест-Трішина чекають на більш докладну публікацію і глибший аналіз. Не виключено, що між ними простежуватимуться і спільні елементи, але те, що вже опубліковано, більше свідчить про відмінні риси.

Абсолютно неаргументованими видаються і висновки Ю. В. Кухаренка з приводу волинських старожитностей⁷. Без жодних застережень він включає до однієї групи зовсім різні пам'ятки (Косанове і Пражів, Лепесівку і Раковець, Вікнини Великі й Дитиничі). Тому доводиться констатувати, що важливе питання про взаємозв'язки Придніпров'я — Придністров'я з Надвіссям в перших століттях нашої ери не знаходять в його праці переконливої відповіді. Окреслена Ю. В. Кухаренком картина далека від реальності. На це звернув увагу М. Ю. Смішко на конференції у 1967 р., присвяченій питанням черняхівської культури⁸.

Таким чином, слід ще раз підкреслити, що підстав для об'єднання в єдину групу пам'яток типу Дитиничів й типу Брест-Трішина у нас немає, оскільки не з'ясовано характер Брест-Трішинського могильника.

У зв'язку з проблемою Дитиничі — Брест-Трішин часом згадується і Компаніївський могильник⁹. Викладене вище, однак, дозволяє вести порівняння лише з однією, більш визначеною групою — пам'ятками типу Дитиничів, чітко відмежувати їх від брест-трішинських, ще недостатньо вивчених*.

З кількох повідомлень на конференціях та коротких друкованих інформацій відомо, що на Компаніївському могильнику протягом 1960—1965 рр. досліджено 467 поховань¹⁰, але насправді на розкопаній площі (5200 м²) їх було значно більше. Оскільки група трупоспалень з розсіяними кісточками не має виразних ознак*, то значна кількість їх, особливо в перші два роки розкопок, була зруйнована або порушена¹¹.

На Компаніївському могильнику, як і на багатьох інших черняхівських могильниках, трапляється кілька варіантів трупопокладень і трупоспалень. Простежується певна закономірність у їх розташуванні¹². Особливістю цієї пам'ятки є не стільки строкатість поховального ритуалу (певною мірою характерного для усіх могильників черняхівської культури), як наявність великої кількості найрізноманітніших груп ліпного посуду. Про це переконливо свідчить навіть попередня, ще неповна інформація¹³.

Характеристика тих можливостей, які дає ліпний посуд для розуміння широти зв'язків слов'янського населення, що було носієм черняхівської культури, з іншими етнічними групами, заслуговує на спеціальне опрацювання. Звертаємо увагу лише на дві, уже опубліковані посудини з поховання № 171 (рис. 2, 1—2)¹⁴. Не викликає сумніву, що вони ідентичні знайденим на Дитиницькому могильнику: вазоподібна посудина з маленькими вушками і ліпчастої форми миска мають тут численні аналогії¹⁵.

Посудини, близькі до дитиницьких, виявлені в трупопальних похованнях № 139 (рис. 2, 4), 164 (рис. 2, 8). Однак вони виступають у досить складних комплексах (поховання № 139, рис. 2, 4—7; поховання № 164, рис. 2, 8—17). Кожний комплекс фіксує дуже широкі й своєрід-

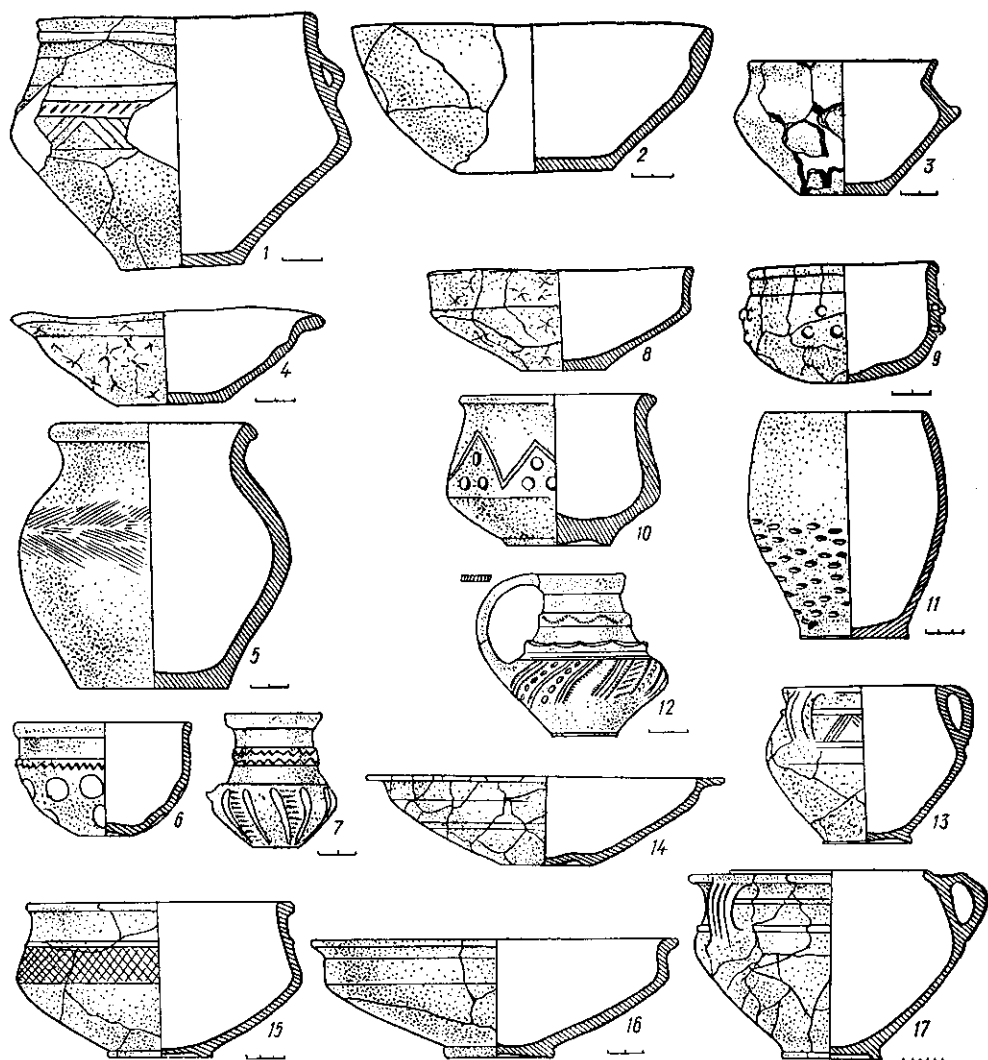

Рис. 2. Посуд із Компаніївського могильника.

1, 2 — ліпний посуд, поховання № 171; 3 — ліпний посуд, поховання № 28; 4—7 — ліпний посуд, поховання 139; 8—12 — ліпний посуд, 13—17 — гончарний посуд, поховання № 164.

ні зв'язки, які не обмежуються тільки контактами з пам'ятками типу Дитиничів і не укладаються в рамки того, що відомо про могильник Брест-Тришин.

До речі, одна з посудин дитиницького типу виявлена не в тропальному похованні, як у Дитиничах, а в трупопокладенні № 28 (рис. 2, 3).

Вказаними знахідками і вичерпуються аналогічні дитиницьким матеріали Компаніївського могильника. Що ж до поховання № 171 з найбільш виразними дитиницькими рисами, то, по-перше, воно належить до урнових, порівняно рідких для Дитиничів; до того ж, урна була прикрита мискою, тоді як обидві дитиницькі не мали прикриття. По-друге, крім типово дитиницьких вази і миски, в цьому похованні виявлено уламки ліпного горщика з шерехатою поверхнею і загнутими до середини вінцями, подібного до корчацьких. Такі форми посуду в Дитиничах невідомі. Крім того, в могильній ямі було чимало уламків від п'яти навмисно розбитих гончарних черняхівських мисок (від однієї — 62

уламки, від другої — 13, третьої — 3, четвертої — 2, п'ятої — 1). А на Дитиницькому могильнику окремі уламки подібних мисок трапилися лише в двох-трьох похованнях.

Якщо ж урахувати навіть найбільш далекі аналогії з Компаніївського могильника, наприклад, орнамент, характерний для пам'яток типу Дитиничів, на одній з черняхівських гончарних мисок (поховання № 122) тощо, то й тоді їх кількість не перевищуватиме п'яти-шести. Отже, вони становлять щодо всіх поховань могильника навіть не одиниці, а ймовірноше десяті частки відсотка.

Слід зазначити, що згадані поховання розташовані по краю центральної, найбільш давньої частини могильника. Отже, вони могли потрапити сюди не раніше кінця IV ст. н. е., коли черняхівська культура досягла свого розквіту.

Розглянуті матеріали Компаніївського могильника цілком підтверджують висновки, що випливають з дослідження Дитиницького, і свідчать про невластивий для черняхівського населення характер його матеріальної культури, зумовлений появою прибалтського елемента. На цій підставі можна дещо уточнити і розміри території, куди проникали поодинокі або невеликі групи вихідців з Прибалтики, представлені дитиницькими пам'ятками. Їх крайню точку на південному сході слід покласти що локалізувати на лівому березі Дніпра, на кордоні Лісостепу і Степу.

Однак зв'язки населення, що залишило Компаніївський могильник, визначаються не лише проникненням прибалтійського елемента. Вони значно складніші й повніші. Зокрема, серед поховального інвентаря є зразки посуду, що нагадують знайдений в Брест-Трішині: форма однієї з посудин (поховання № 284), наприклад, близька до брест-трішинської¹⁶, але поверхня її не ошершавлена.

Спеціального вивчення потребує, до речі, й питання про ошершавлений ліпний посуд, який трапляється в Брест-Трішині, серед пам'яток типу Пряжев, Компаніївському і Косанівському могильниках, у матеріалах пшеворської та поморсько-мазовецької культур тощо. Не можна не звернути уваги на ці деталі, якщо йдеться про території стику різних археологічних культур. Тільки конкретний підхід сприятиме глибшому дослідженню питання, науковій аргументації висновків.

¹ М. Ю. Смішко, І. К. Свешников. Могильник III—IV ст. н. е. у с. Дитиничі Ровенської області.— МДАПВ, вип. 3. К., 1961, с. 89—114.

² Там же, с. 103.

³ Вони знайдені в 1909—1911 рр. разом з кількома гончарними посудинами черняхівської культури в похованнях, зруйнованих під час будівництва залізниці. Надійшли до колекції Київського історичного музею.

⁴ М. Ю. Смішко, І. К. Свешников. Вказ. праця, с. 97—101, 110.

⁵ Там же, с. 111—112.

⁶ Ю. В. Кухаренко. Могильник Брест-Трішин.— КСИА, вип. 100. М., 1965, с. 97—101.

⁷ Ю. В. Кухаренко. Могильник у дер. Вериковичи.— КСИА, вип. 119. М., 1969, с. 81—82.

⁸ Ю. В. Кухаренко. Волинская группа полей погребений и проблема так называемой готско-гепидской культуры.— КСИА, вип. 121. М., 1970, с. 57—58.

⁹ КСИА, вип. 121, с. 59.

¹⁰ Див., наприклад, Н. М. Кравченко. Косановский могильник.— МИА, № 139. М., 1967, с. 115; В. Д. Баран. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К., 1972, с. 116, 117, рис. 28.

¹¹ Питання про конкретні зв'язки пам'яток типу Дитиничів і поморсько-мазовецької культури тут не порушується.

¹² Є. В. Махно. Раскопки на Компаниевском могильнике.— АИУ, 1965—1966. К., 1967, с. 160—162; Є. В. Махно. Типи поховань та планування Компаніївського могильника.— Середні віки на Україні, вип. I, К., 1971, с. 87—90.

¹³ Є. В. Махно. Вказ. праця, с. 93.

¹⁴ Там же, с. 89—90, рис. 1, 2.

¹⁵ Там же, рис. 3, 6, 5.

¹⁴ Е. В. Махно. Вказ. праця, с. 94, рис. 6, 6, 7, а також в даній статті рис. 1, 5, 6.

¹⁵ Найближчими до посудини першої є зображені на рис. 2, 8; 5, 4; 6, 11; 7, 5, до другої — на рис. 7, 7; 8, 7 — МДАПВ, вип. 3. К., 1961, с. 91, 95, 97, 99.

¹⁶ КСИА АН СССР, вип. 100. М., 1965, рис. 39, 2.

Е. В. МАХНО

Памятники типа Дытыничи и Компанеевский могильник

Резюме

Проблема славяно-балтского единства, выдвинутая лингвистами, нуждается в привлечении археологических материалов. Становится актуальным выяснение вопроса о взаимоотношениях носителей черняховской культуры с их соседями на северо-западе, а также с другими группами населения.

Ознакомление с подробной публикацией материалов Дытыничского могильника и предварительной информацией о находках из Брест-Тришина не дает оснований безоговорочно объединять их в одну группу (Брест—Тришин—Дытыничи), на что уже в 1967 г. обращал внимание М. Ю. Смишко. Неправомерно присоединяются к ней и некоторые другие памятники. Так как в связи с этой проблемой упоминается и Компанеевский могильник, возникает необходимость рассмотреть материалы, характеризующие контакты между группами населения, оставившими указанные могильники.

Но поскольку публикация Брест-Тришинского памятника пока не является достаточно исчерпывающей, приходится ограничиться сопоставлением только Дытыничского и Компанеевского. Материалы последнего (в частности, посуда) свидетельствуют о наличии здесь скорее отдельных дытыничских аналогий, чем погребений типа Дытыничи. К тому же погребения, где найдены эти аналогии (например, такие, как ваза и миска из урнового погребения № 171, мисочка из трупоположения № 28 и др.), расположены по краю центральной, наиболее древней части могильника и относятся ко времени не ранее конца IV в.

Таким образом, есть все основания думать, что в составе населения, оставившего Компанеевский могильник, появлялись немногочисленные пришельцы с северо-запада, которые сохраняли некоторое время черты присущей им материальной культуры.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Лепенський Вир

Влітку 1965 р. європейську пресу облетіло сенсаційне повідомлення про відкриття югославськими археологами в районі так званих Залізних воріт на Дунаї в урочищі Лепенський Вир унікальних монументальних скульптур первісної епохи, висічених з брил каменю. Це були переважно зображення людських голів та погрудь. В результаті стаціонарних розкопок, які тривали тут протягом трьох років, встановлено, що ці скульптури, а також кам'яні плити з врізним орнаментом розміщувались поблизу вогнищ і входили до конструкції своєрідних «вівтарів» у житлах.

Тепер розкопки, що охопили третину (1643 м²) всієї площі поселення, закінчено. Матеріали детально опрацьовано, проведено також визначення фауністичних решток і здійснено датування різних горизонтів поселення радіокарбонним методом. Все це дає змогу зробити деякі загальні висновки про значення відкритої на Дунаї пам'ятки.

Результати досліджень на поселенні й розміщеному поруч могильнику вже висвітлювалися в спеціальній і популярній літературі¹. Нещодавно у видавництві «Фундамент» вийшла узагальнююча праця керівника розкопок Д. Срейовича². Це видання містить також матеріал про геологічні умови Лепенського Виру, дані петрографічного аналізу мінерального заповнення долівок жител, визначення молюсків тощо. Автор подає коротку історію досліджень в цьому урочищі і докладний опис матеріалів та характеризує роль культури типу Лепенського Виру у формуванні неоліту Середнього Подунав'я. Книга досить добре ілюстрована. Тут, зокрема, вперше публікуються зображення значної кількості крем'яних виробів з поселення.

На підставі стратиграфічних спостережень вся товща культурного шару пам'ятки, що залягав на глибині 2,15—3,50 м, ділиться на три основних шари (I, II, III), з яких I і III, в свою чергу, розчленовані відповідно на п'ять (I а—е) і два (III а—в) горизонти.

I шар (Лепенський Вир I), найбільш ранній, датується за методом С—14 другою половиною VI — початком V тисячоліття до н. е. * Поселення цього часу складається з 58 жител розміром від 5,5 до 30 м². В плані вони мають оригінальну трапецієвидну форму; одна довша стіна житла (в основі трапеції) завжди трохи вигнута назовні, дугоподібна. Фундаменти викладені з каменю, а долівка утрамбована дрібним камінням, змішаним з піском і вапняковою кришкою. Каркас жител виготовлявся з дерева, глини і, напевно, шкір тварин. Ближче до дугоподібної стіни була піч, викладена з кам'яних плиток, а також згадуваний вище «вівтар». Останній являв собою площадку підпрямокутної чи округлої форми з викопаними поруч ідолами. Частина плит має врізний орнамент.

Всього в нижньому шарі виявлено 23 скульптури та 18 каменів, орнаментованих геометричним візерунком.

У житлах і поблизу них зібрано велику кількість крем'яних виробів, серед яких є мікролітичні форми. Знайдені також кам'яні молоти, що

прив'язувались до держака, дрібні кістяні і рогові вироби та кістки диких тварин (оленя, кабана, риб). Із свійських тварин виявлено тут лише кістки собаки.

В середньому (II) шарі виявлено залишки 35 жител, що за формою, розміром і конструкцією мало чим відрізняються від будівель нижнього шару. Деякі з вітарів тут мають, проте, хрестоподібну форму. Кам'яних скульптур в шарі знайдено 15. Кам'яні і кістяні вироби такі ж, як перелічені вище. Для другого шару визначено дві дати (за С—14) — 4680—100 і 4610 — 100 рр. до н. е.

Характер матеріалів верхнього (III) шару Лепенського Виру в порівнянні з нижнім різко міняється. Трапецієподібні житла зникають, як і кам'яна скульптура. Тут споруджено будівлі двох типів — у вигляді землянок і наземні. Камінь для них використовувався дуже рідко. Збереженість жител погана. Печі підковоподібної форми, викладені з дрібного каміння й глини.

На відміну від двох нижніх шарів тут виявлено значну кількість кераміки. Типологічно остання належить до трьох основних груп: до грубої товстостінної, тонкостінної полірованої і розписної. За стратиграфічними даними, спочатку було знайдено дві перші групи і лише потім — третю. Орнамент щиповий, прокреслений, лінійний. Мотиви візерунка включають прямолінійні, кутові і спіральні композиції. Форми посуду досить досконалі. Він плоскодонний, інколи з увігнутим піддоном, вінця трохи відхилені назовні, є наліпні вушка з вертикальним проколом. Серед виробів досить цікаві мисочки чотирикутної форми на високій чотирикутній ніжці з отворами. Ці мисочки, як і невеликі глиняні столики на чотирьох ніжках, мали, напевно, культове призначення. Крім того, в третьому шарі знайдено фігурки тварин — свині, якогось птаха тощо. Знаряддя праці тут також численні. Крем'яні вироби (ножі, скребки) помітно більших розмірів, ніж у нижніх шарах. Знайдено значну кількість кам'яних шліфованих сокир. Їх лезо трохи округле в плані, обушок звужений, в поперечному перетині вони овальні, лінзо- або сегментоподібні.

Мешканці третього шару розводили свійських тварин — велику рогату худобу, овець, кіз, свиней, були у них і собаки. Наявність зернотерок вказує на те, що вони знали землеробство.

Важливим і цікавим результатом робіт у Лепенському Вирі є відкриття мезолітичних і неолітичних поховань. Вони виявлені нерідко під долівками жител. Знахідки при кістяках досить бідні: прикраси з черепашок, подекуди кістки тварин. Всього тут досліджено 20 поховань, з яких 19 належать до різних горизонтів розкопаного поселення, в тому числі до першого шару — одне, до другого — десять, до третього — шість. Належність двох поховань не встановлено. В переважній більшості вони одиночні, виявлено лише одну колективну могилу, що включала п'ять поховань. Серед небіжчиків — чоловіки, жінки й діти. Щодо пози, наданої їм при інгумації, то виділяється дві групи: з випростаних на спині кістяків і стільки ж скорчених (на правому чи лівому боці). Положення решти небіжчиків не визначено.

Цікавим є розміщення поховань по горизонтах з ритуальною метою. В I шарі померлий лежав випростано на спині. В II шарі поруч з випростаними трьома кістяками лежать шість скорчених. Те ж саме простежується і у верхньому шарі: відповідно у першому випадку — чотири поховання, а в другому — два. За визначенням антропологів, серед померлих є представники кроманьйонської і середземноморської рас. Індивідуальні антропологічні дані, на жаль, нам ще невідомі, тому не можна провести їх зіставлення з поховальним обрядом у кожній могилі.

Наслідки розкопок на Дунаї в районі Залізної брами дали підставу югославським археологам порушити питання про виділення окремої

культури Лепенського Виру, до якої належать два нижні шари епонімного поселення. За останній час у цьому ж районі Дунаю виявлено ще кілька поселень лепенськовирської культури (Власіч, Падина). Деяким з них також властива кам'яна скульптура*, що є однією з найхарактерніших ознак цієї культури. Остання пов'язується з добою мезоліту і датується часом від середини VI до середини V тисячоліття до н. е. Як слушно вважає Д. Срейович, вона походить від місцевих фінальнопалеолітичних і ранньомезолітичних культур. На жаль, розгляду крем'яних виробів, за якими можна було б провести порівняльний аналіз матеріалів Лепенського Виру з сусідніми пам'ятками, приділено в публікаціях дуже мало уваги. Опис типів дано сумарно, а зображення речей надто схематичні. Тому наявність трапецій, що стверджується, наприклад, у вказаному виданні, доводиться приймати на віру. Дійти ж до якогось певного висновку про спорідненість пам'ятки з відомими мезолітичними культурами Європи дуже важко.

Все сказане, однак, не виключає винятково важливого значення Лепенського Виру для розуміння рівня культурного розвитку мезолітичного населення взагалі. За зразками монументальної кам'яної скульптури і оригінальністю досить розвиненого житлобудівництва культура Лепенського Виру не знає собі рівних не лише в Європі, але й в мезоліті Стародавнього Сходу.

Важливо підкреслити, що у місцевого середньоевропейського кроманьйонського населення склалося своєрідне образотворче мистецтво і не менш оригінальна архітектура. В цій галузі воно залишило далеко за собою середньоземноморські племена мезоліту і неоліту Балкан.

На підставі радіокарбонних дат встановлено, що мезолітична культура Лепенського Виру розвивалась майже весь період свого існування одночасно з неолітичною культурою Кріш-Старчево на суміжних територіях Балкан³ і лише в середині V тисячоліття до н. е. її носіїв витіснили або асимілювали неолітичні (старчевські) племена, які просунулись у район Лепенського Виру. Верхній III шар поселення за характером кераміки й інших знахідок вже повністю належить до культури Кріш-Старчево.

В процесі дальшого розвитку відбулись зміни: зникає кам'яна скульптура, припинилось спорудження будинків трапецієподібної форми і, навпаки, з'явилась кераміка та кам'яні шліфовані сокири, зовсім невідомі у лепенськовирських племен, як і відтворюючі форми господарства — скотарство та землеробство. З переходом від мезоліту до неоліту стались певні зрушення і в духовній культурі Середнього Подунав'я, зокрема в поховальному ритуалі, коли обряд інгумації випростаних на спині небіжчиків поступово змінився покладенням їх у скорченому положенні на боці. Змішаність населення Лепенського Виру за антропологічними ознаками, напевно, свідчить і про поступову зміну в цьому районі одних племен іншими, зокрема кроманьйонських елементів середземноморськими.

Для повнішого зрозуміння цього процесу слід згадати, що не лише на Дунаї, а майже по всій Європі в мезо-неолітичний час простежується наявність двох великих культурно-матеріальних зон або поясів — північноєвропейського та присередземноморського, які значно відрізняються один від одного за складом і характером культури. Більш північні райони Західної, Центральної та більша частина території Східної Європи — це світ кроманьйонського і північного населення, якому властиві переважно мисливсько-рибальський характер господарства, примітивна гостродонна кераміка в неоліті і могильники з обрядом випростаних на спині поховань. В південних присередземноморських районах Європи, заселених різними групами середземноморських племен, досить рано склалися відтворюючі форми господарства, з'явилась плоскодонна кера-

міка і набув поширення обряд поховання в скорченому стані на правому або лівому боці⁴. Лінія розмежування між цими зонами не була весь час сталою. На рубежі мезоліту і неоліту вона проходила через північ Франції, по Дунаю, як це тепер встановлено за матеріалами Лепенського Виру, Прикарпаття і, мабуть, в обхід Карпат з півночі та через Україну, приблизно по межі степу і лісостепу.

На стику цих важливих зон від Атлантики і до Середньої Азії включно відбувалися споконвічні процеси змішування культурних традицій, як і взаємоасиміляція фізичних типів їх носіїв. Конкретними проявами таких контактів є взаємовпливи культур монсерратських і посткампінійських у Франції, лепенсько-вирської і кріш-старчевської на Дунаї, буго-дністровської, а пізніше трипільської з дніпро-донецькою — на Україні, культур Джейтен і Кельтимінар в Середній Азії тощо.

Таким чином, становлення неоліту на Дунаї було лише однією з ланок у взаємодії культури населення двох згаданих зон. Значення досліджень в Лепенському Вирі і відкриття нової культури полягає в тому, що тут простежуються конкретні шляхи переростання мезоліту в неоліт. Як свідчать матеріали цієї пам'ятки, вказаний процес не був простим витісненням і асиміляцією більш відсталого північного населення південними племенами, що вже володіли відтворюючими формами господарства і знали кераміку. Перехід до неоліту, найімовірніше, мав характер взаємоасиміляції двох високорозвинутих культур в межах північної європейської і південної присередземноморської культурнотериторіальних зон.

¹ Lepenski Vir. Beograd, 1968; D. Srejavic. Lepenski Vir — naselje iz doba predneolita i starijeg neolita; Stare kulture u Berdanju. Beograd, 1969; його ж. Лепенски Вир ископаванья 1965—1967 године.—Старинар, XVIII. Beograd, 1968; його ж. Лепенски Вир. Beograd, 1969;

² D. Srejavic. Die Lepenski Vir — Kultur und der Beginn der Jungsteinzeit an der mittleren Donau.—Fundamenta, A B—3, Köln, 1971.

³ Для нижнього шару одержано 11 радіокарбонних дат в рамках 5410—4670—100 рр. до н. е.; H. Quitta, G. Kohl. Neue Radiokarbondaten zum Neolithikum und zur frühen Bronzezeit Südost Europas und der Sowjetunion.—ZfA, 3. Berlin, 1969.

⁴ З доповіді М. Б. Парович на вченій раді ІА АН УРСР в травні 1972 р.

⁵ H. Quitta. Der Balkans als Mittler zwischen Vorderem Orient und Europa.—Evolution und Revolution im Alten Orient und in Europa. Berlin, 1971.

⁶ Д. Я. Телегин. Могильники днепро-донецкой неолитической культуры и их историческое место.—СА, № 1. М., 1966; його ж. Днепро-донецкая культура. К., 1968, с. 184—186.

Музей археології у Львівському університеті ім. Ів. Франка

З метою підвищення рівня знань студентської молоді у Львівському університеті на історичному факультеті у 1967 р. було організовано музей допоміжних історичних дисциплін. Експонати музею археології, розміщені в чотирьох залах, висвітлюють історію населення Західної Волині і Північно-Східного Прикарпаття з найдавніших часів до середини XIII ст. В першому залі демонструються матеріали доби давнього кам'яного віку в Середньому Подністров'ї. Тут виставлено численні знаряддя праці з кременю та предмети побуту, виявлені на стоянках первісної людини поблизу с. Молодове Чернівецької області. Вони наочно показують, як удосконалюється техніка виготовлення знарядь — від примітивних, грубо оббитих каменів і ручних рубил до різноманітних спеціалізованих виробів з кременю та кісток тварин. Представлено також ілюстровані матеріали, які відтворюють будову і вигляд жител, в тому числі найдавнішого в Європі наземного житла (понад 40 тисяч років тому), спорудженого з кісток, дерева і шкір тварин.

Експонати другого залу належать до наступних археологічних епох (середній та новий кам'яний вік, мідно-кам'яний та ранній етап бронзового віку). Це, зокрема, численні крем'яні вироби, зібрані під час розкопок мисливських стоянок поблизу с. Атаки Чернівецької області. Привертають увагу схематичні малюнки тварин і людей, відкриті на стінах печери в околиці с. Баламутівка тієї ж області. В експозиції є різноманітні крем'яні знаряддя праці для обробки дерева та інших матеріалів, кістяні побутові речі, кераміка, глиняні пряслиця і тягарці до ткацьких верстатів, глиняні антропоморфні і зооморфні фігурки, посудини ритуального призначення, макет трипільського наземного житла. Значний інтерес викликає фотокопія реконструкції, що відтворює зовнішній вигляд чоловіка, похованого на могильнику поблизу с. Почапи на Ровенщині, виконаної відомим антропологом М. М. Герасимовим.

У третьому залі експонуються матеріали, що належали різним групам племен середнього та пізнього періоду бронзового і ранньозалізного віку. Серед них — глиняний посуд, численні бронзові й залізні вироби, які характеризують господарство, культуру і побут стародавнього населення. Тут же демонструється комплекс речей, виявлених у курганному похованні представника родо-племінної верхівки (с. Іванне-Пусте Ровенської області) та предмети з могильника поблизу м. Золочева на Львівщині, які розкривають поховальний обряд цих племен.

Античне виробництво представлене в музеї лаковим посудом, статуетками та іншими виробами, знайденими в різний час на території стародавніх міст Північного Причорномор'я — Ольвії, Тіри та ін.

Матеріали четвертого залу висвітлюють історію східних слов'ян до середини XIII ст. Перші розділи експозиції присвячено матеріальній культурі ранніх слов'ян та їх сусідів рубежу і першої половини I тисячоліття до н. е. Тут ліпний і гончарний посуд, знаряддя праці, речі домашнього вжитку із заліза, кісток тварин, прикраси тощо. Всі речі виявлено на поселеннях поблизу сіл Верхня Липиця, Бовшів, Дем'янів Івано-Франківської області, Ремезівці і Ріпнів на Львівщині, Дитиничі і Городок на Ровенщині. Ілюстративні матеріали дають уявлення про житлове будівництво ранніх слов'ян.

Історію населення доби Київської Русі та Галицько-Волинського князівства висвітлюють експонати, що походять в основному з розкопок літописних міст Пліснеська та Звенигорода Львівської області. Вони свідчать про високий рівень розвитку сільського господарства, залізоробоного, ювелірного, косторізного, гончарного ремесел давньоруського часу.

В окремій кімнаті розміщено унікальні колекції нумізматики і сфрагістики. Нумізматична колекція налічує близько 20 тисяч монет та медалей різних часів і держав, починаючи з античного часу до наших днів. Заслугує на увагу виставка моделей, присвячених життю і діяльності В. І. Леніна, а також ряду визначних діячів культури і науки. Невелика сфрагістична колекція містить копії печаток різних країн Європи, муляжі, виготовлені з металу, гіпсу, сургучу та воску.

Працівники музею проводять значну наукову і виховну роботу. Тут у 1967 р. відбулась Всесоюзна конференція археологів, присвячена проблемам черняхівської культури, у якій взяли участь провідні вчені нашої країни. Музей археології разом з кафедрою історії стародавнього світу і середніх віків щороку організовує розкопки, проводить практику студентів, подає активну допомогу в процесі навчання. Велика увага приділяється консультаціям з питань археології для студентів-заочників, а також організації історико-краєзнавчих музеїв у школах. Подається допомога у виготовленні технічних засобів навчання з археології та нумізматики. Музей бере участь у підготовці матеріалів до друку.

Р. М. ЧАЙКА

М. М. КУЧІНКО

Археологічні рятівні роботи на Волині

Західна Волинь багата на археологічні пам'ятки різних часів — від палеоліту до пізнього середньовіччя. Однак досліджені вони не рівномірно: на деяких велись розкопки, інші лише обстежувались. Значно поживавилась ця діяльність за останні роки. Спільними зусиллями кафедри загальної історії Луцького педагогічного інституту імені Лесі Українки, бюро секції археології Волинської обласної організації Товариства охорони пам'яток історії і культури та Волинського краєзнавчого музею складено каталог археологічних пам'яток, на багатьох з них визначено охоронні зони та встановлено охоронні знаки. Проводиться також значна роз'яснювальна робота серед населення. Члени секції виступають з лекціями і бесідами, в обласній газеті друкуються статті з питань археології. Це дало позитивні наслідки. За допомогою населення відкрито ряд нових пам'яток та врятовано для науки чимало цінних археологічних знахідок.

В березні 1972 р. студенти педінституту виявили цікаві знахідки епохи Київської Русі в м. Луцьку в районі вул. Львівської, поблизу цегельного заводу. Під час розвідки в стінці кар'єру простежено сліди житла. Як показали розкопки, його розміри — приблизно $4 \times 4,5$ м, глибина від сучасної поверхні — 1,2 м. В північно-східному куті житла досліджено залишки печі у вигляді череня. Керамічний матеріал належить виключно до XI—XII ст.

В берегових нашаруваннях р. Стир, поблизу автостанції в Луцьку, у травні 1972 р. робітник автомобільного заводу Л. Фень випадково виявив великий кусок деревини і почав його розчищати. Вгадавши в знахідці історичну цінність, аматор звернувся в краєзнавчий музей. Негаючи часу, група археологів-аматорів під керівництвом автора цієї замітки приступила до розкопок. Невідомий предмет виявився великим човном. Він залягав похило, його ніс заходив у берег на глибині близько 3 м від сучасної поверхні, а корма виглядала з води, що й дало можливість помітити її. Над човном був суцільний шар наносного мулу. Після обкопування і розчистки встановлено, що він видовбаний з цілого стовбура дерева і мав коритоподібну форму. Його довжина сягала 13 м, а максимальна ширина — 2,5 м. В середині він був скріплений десятьма поперечними шпангоутами з дубових, квадратних у розрізі, брусків. Останні прикріплювались до бортів і днища за допомогою сосових кілків. Ніс зберігся погано, а корма була поколота. За типом — це так званий «козацький дуб», який можна датувати XV—XVI ст. Цікаво, що на дні його виявлено цеглу, шматки вапна і розбитий пізньосередньовічний горщик (XV—XVI ст.). Човен, очевидно, являв собою військове або торговельно-вантажне судно (рисунок).

Навесні 1972 р. під час вибирання глини на Гнідавській гірці в передмісті Луцька бульдозер вигорнув археологічні залишки. Експедицією Луцького педінституту були проведені розкопки, в результаті яких було відкрито давньоруські матеріали — два напівземлянкових житла,

одну господарську споруду, три печі поза житлами та багато речей: кераміку, залізні ножі, кресала, бронзові персні, срібну лунницю, скляні браслети, намистини тощо. Знахідки датуються IX, X—XIII ст.

Влітку цього ж 1972 р. працівники водної рятувальної станції м. Луцька добули з дна р. Стир на ділянці в районі міського парку залізний шолом і передали його в обласний краєзнавчий музей. Шолом зберігся порівняно добре, відламаний лише невеликий фрагмент у нижній частині. Висота його — 27 см, діаметр — 19 см.

Верх закінчується конусом, низ окутий по всьому колу бронзовою пластинкою завширшки 1,5 см, оздобленою насічками у вигляді ромбиків і квадратів. За аналогіями, шолом можна датувати XIII—XIV ст. На березі поблизу цього місця автором було знайдено також залізну бойову сокиру і шиферне пряслице.

У 1973 р. члени секції археології обстежили територію Луцького району. Було оглянуто і зроблено пробні шурфи на городищах в Усичах, Торчині і Шепелі, де виявлено нові слов'янські і давньоруські матеріали. Відкрито також два кургани на околиці м. Любомля. Того ж року під час різноманітних земляних робіт у Володимирі-Волинському виявлено нові знахідки: бронзове навершшя булави, залізне вістря списа, бронзовий хрест-складень (енколпійон), шліфовані кам'яні сокири і ке-

Човен XV—XVI ст., знайдений в р. Стар.

рамічні вироби ранньозалізного та давньоруського часу.

Нарешті, цікаві дослідження проведено нами в березні 1974 р. в Луцьку на вулиці Калініна, де у виритому котловані були виявлені дубові колоди, які утворювали прямокутник. Ретельні обстеження і обміри колод дають підставу припускати, що вони є залишками якоїсь прямокутної споруди розміром 7,7×8,3 м, орієнтованої за сторонами світу. Поруч, у викидах землі, знайдено кольорові полив'яні кахлі, дитячу глиняну іграшку-свисток у вигляді пташки, придонну частину товсто-стінного келиха з зеленого скла та фрагменти пізньосередньовічної кераміки XV—XVI ст.

Проведені рятувні роботи, хоч і невеликі за обсягом, мають досить важливе значення для висвітлення стародавньої історії Луцька і Волинської області.

Перша наукова конференція молодих вчених Інституту археології АН УРСР

Наукова конференція молодих вчених Інституту археології АН УРСР відбулася 15—16 квітня 1974 р. В роботі молодіжного форуму взяли участь співробітники Інституту археології та гості з Полтави і Чернігова. До конференції було підготовлено виставку друкованих праць молодих вчених, стенди з кращими зразками робіт реставраторів з кераміки та металу, фотографів Інституту археології АН УРСР.

Конференцію відкрив директор Інституту археології АН УРСР І. І. Артеменко, висловивши у вступному слові надію, що її робота сприятиме активізації наукової діяльності молодих археологів України, стимулюватиме їх професійний зріст.

На конференції працювали три секції (первісної, скіфо-античної, слов'яно-руської та середньовічної археології), на яких було заслухано 32 доповіді.

На секції первісної археології виступили дев'ять доповідачів: М. І. Гладких (Київ) «Мінливість знарядь в процесі їх виробництва, як культурнотвірний фактор»; О. О. Кротова (Ворошиловград) «Нові палеолітичні місцезнаходження в Донбасі»; І. Д. Телегіна (Київ) «Про тривалість життя людини кам'яного віку на Україні»; Л. Л. Залізняк (Київ) «Про риси подібності мезолітичних пам'яток території Польщі, Українського та Білоруського Полісся»; М. Ф. Потушняк (Ужгород) «Неолітичне поселення біля с. Дякове»; І. В. Кравець (Київ) «Неолітичні пам'ятки на р. Орелі»; Ю. О. Шилов (Каховка) «Про методику розкопок першого та четвертого старосільських курганів»; І. П. Післарій (Ворошиловград) «Нові матеріали до питання про складання зрубної культури на території Донбасу»; В. В. Отрощенко (Київ) «Конструктивні особливості довгих могил Нижнього Подніпров'я».

На секції скіфо-античної археології заслухано 12 доповідей: В. П. Мурзін (Київ) «Нові поховання VIII — початку VII ст. до н. е. на території Херсонщини»; Л. Г. Ковальова (Київ) «Поселення біля хут. Гришівка Борзнянського району Чернігівської області»; І. І. Попович (Ужгород) «Поселення раннього залізного віку на Закарпатті»; С. С. Бессонова (Київ) «Культ Табіті-Гестії у скіфів»; В. І. Клочко (Київ) «Скіфські сагайдачні набори VI—V ст. до н. е. за матеріалами курганів Посулля»; К. П. Бунятян (Київ) «Поховальні споруди та поховальний обряд рядових скіфів півдня Херсонщини у світлі нових досліджень»; В. М. Зубар (Київ) «Підбійні могили Херсонського некрополя»; А. С. Островерхов (Київ) «Давньогрецьке поселення ремісників біля гирла Дніпра»; В. М. Отрешко (Київ) «Пізньюархаїчні поселення Березанського лиману»; С. Б. Буйських (Київ) «Городище Мис у системі захисту Ольвії»; Н. О. Сон (Київ) «До вивчення Нижнього міста Ольвії»; С. М. Мазараті (Київ) «Мегарські чайні з розкопок Ольвії».

11 учасників конференції виступили на секції слов'яно-руської та середньовічної археології: Р. В. Терпиловський (Київ) «Пізньюзарубинецькі пам'ятки на Середньому Подніпров'ї (II—IV ст. н. е.)»; Б. В. Магомедов (Київ) «Каборга IV — нова черняхівська пам'ятка у Північному Причорномор'ї»; С. П. Юренко (Полтава) «Поселення середини I тисячоліття н. е. у басейні р. Орелі»; П. В. Блаженіч (Київ) «Давньоруське городище біля с. Сахновки»; К. М. Гупало (Київ) «До питання про формування посаду стародавнього Києва»; В. О. Харламов (Київ) «Конструктивні особливості дерев'яних будівель X—XIII ст.»; М. А. Сагайдак (Київ) «Дендрохронологія стародавнього Києва»; Ю. Ф. Шевченко (Чернігів) «З історії Спаського собору в Чернігові»; Я. І. Болдін (Київ) «Про гратчасті труни у похованнях пізніх кочовиків».

Півдня України»; О. М. Загребельний (Київ) «Половецький жіночий головний убір»; В. А. Сидоренко (Сімферополь) «Про атрибутацію монет Херсону з монограмами».

Підсумки конференції на спільному заключному засіданні підбив доктор історичних наук В. Д. Баран. Відзначено високий науковий рівень конференції, усі доповіді дістали позитивну оцінку. Кращі з них відзначені грошовими преміями та грамотами. Прийнято рішення зробити такі конференції періодичними і проводити їх один раз на два роки. Матеріали I конференції будуть опубліковані. Підготовку та проведення конференції організувала Рада молодих вчених при Вченій раді Інституту археології АН УРСР.

В. В. Отрощенко

Всесоюзна наукова конференція «Новітні досягнення радянських археологів»

Щороку на території Радянського Союзу здійснюється великий обсяг археологічних досліджень, в результаті яких джерелознавча база археологічної науки поповнюється новими цінними матеріалами, що дозволяють розширити й поглибити розробку важливих проблем культурно-історичного розвитку стародавнього населення Радянського Союзу. Важливе місце у справі визначення основних напрямків експедиційної діяльності археологічних закладів країни та координації польових досліджень посідають всесоюзні археологічні конференції, регулярне проведення яких стало традиційним.

Відповідно до планів проведення наукових конференцій, затверджених Президією Академії наук СРСР, у Києві на базі Інституту археології АН СРСР з 17 по 21 квітня відбулась наукова конференція «Новітні досягнення радянських археологів», організована Відділеннями історії АН СРСР, Відділенням економіки, історії, філософії і права АН УРСР, Інститутом археології АН СРСР та Інститутом археології АН УРСР.

Відкриття конференції відбулось у конференц-залі Секції суспільних наук АН УРСР. Делегатів від імені Президії АН УРСР вітав віцепрезидент АН УРСР академік І. К. Білодія.

З вступним словом виступив секретар Відділення історії АН СРСР, директор Інституту археології АН СРСР академік Б. О. Рибakov. Він відзначив, що на сучасному етапі розвитку науки, поряд з розробкою важливих теоретичних проблем окремих розділів археології, важливого значення набувають розробка питань марксистсько-ленінської методології археологічної науки та охоронні археологічні дослідження в зонах новобудов.

В конференції взяли участь представники всіх основних археологічних центрів країни. Було заслухано понад 200 пленарних і секційних доповідей.

З пленарною доповіддю про археологічні дослідження на Україні за 1973—1974 рр. виступив директор Інституту археології АН УРСР І. І. Артеменко. Він зосередив увагу на експедиційних дослідженнях, що виявили нові важливі матеріали для розробки найактуальніших проблем науки. Найбільш повну характеристику дав доповідач новобудовним експедиціям, що проводять охоронні дослідження в зонах новобудов республіки, обсяг яких збільшується щороку.

Доповідь І. Т. Кругликової була присвячена підсумкам роботи радянсько-афганської експедиції, що досліджувала різночасні пам'ятки на суміжних з Радянським Союзом територіях Афганістану. Матеріали, висвітлені в доповіді, ще раз підкреслили перспективність міжнародного наукового співробітництва в галузі археології між двома країнами.

Новому тлумаченню знахідок з відомої Мізинської стоянки присвятив свою доповідь С. М. Бібіков. На його думку, кістки мамонта, прикрашені геометричним орнаментом, а також різноманітні речі, що їх су-

проводжують, можна розглядати як єдиний музично-хореографічний комплекс.

Б. О. Рибakov виступив на пленарному засіданні з доповіддю про найдавнішу долю слов'ян. Він розкрив методологічні і методичні основи дальшої розробки проблем слов'янського етногенезу з залученням археологічних матеріалів доби пізньої бронзи і скіфського періоду.

Про результати чотирирічних розкопок археологічних пам'яток стародавнього Києва розповів П. П. Толочко. Здобуті матеріали незаперечно свідчать про високий економічний і культурний розвиток стародавнього Києва та єдність матеріального і духовного розвитку населення всіх давньоруських земель.

Проблемі утворення міст в середовищі ранньоземлеробських культур була присвячена пленарна доповідь В. М. Массона. Він розкрив нові методичні прийоми вирішення проблеми міських цивілізацій бронзового віку.

Про цікавий поховальний комплекс раннього залізного віку в Туві (курган Аржан) доповів на пленарному засіданні М. П. Грязнов. Велика кількість зрубів з похованнями коней, що перекривали давні поховання, бронзові вироби у звіриному стилі та вудила дозволяють повному розглядати культуру кочовиків скіфо-сибірського світу.

Шляхи формування культури кіммерійських племен в Північному Причорномор'ї висвітлив О. І. Тереножкін, який виділив чорногорівський і новочеркаський етапи. Доповідь Б. М. Аракеляна була присвячена характеристиці археологічних досліджень останніх років на території Вірменії.

Велика кількість доповідей і повідомлень була заслухана і обговорена на засіданнях 11 секцій та підсекцій.

На секції теорії і методології археологічної науки було заслухано десять доповідей. Особливо гостру дискусію викликали виступи, присвячені проблемам методології. В доповіді Ю. М. Захарука розглядались питання гносеологічної природи археологічної культури. В доповіді В. Ф. Генінга — проблеми змісту, співвідношення, структури і функції в пізнавальному процесі об'єкта і предмета археології на емпіричному і теоретичному рівні знань. Принципи предметно-практичної діяльності, як основа для систематизації археологічних фактів, розглядався у виступі В. Д. Вікторової. Значний інтерес викликали доповіді про методи археологічного датування (О. М. Русаков, Г. Ф. Загній) та результати експериментальних робіт по виготовленню ливарних форм для лиття бронзових виробів (І. Т. Черняков). Питання методики археологічних досліджень були порушені в доповідях І. Б. Брашинського, Я. І. Санчугашева, В. В. Борисової та В. Ф. Генінга. На засіданні відзначено ще недостатній інтерес до розробки проблем теорії і методології археологічної науки. У прийнятому рішенні підкреслювалось, що розробка теоретичних і методичних проблем залишається найактуальнішим завданням розвитку археологічної науки на сучасному етапі.

Секція археології кам'яного віку працювала у складі двох підсекцій — палеоліту та мезоліту і неоліту.

За своїм змістом доповіді, що були заслухані на підсекції палеоліту, можна поділити на кілька груп. Насамперед це підсумки багаторічних польових досліджень окремих регіонів та пам'яток. Такими були доповіді В. М. Гладиліна про наслідки робіт Закарпатської палеолітичної експедиції та Ю. Г. Колосова про результати вивчення багатошарових муст'єрських пам'яток Криму. До них належать доповіді І. Г. Підоплічка про деякі висновки в зв'язку з вивченням пізньопалеолітичного поселення Межиріч, І. Г. Шовкопляса про багаторічні дослідження Добринівської стоянки пізнього палеоліту та Ф. М. Заверняєва про дослідження Хотилівської пізньопалеолітичної стоянки.

Результати нових трирічних розкопок Авдіївської стоянки були висвітлені у спільній доповіді М. Д. Гвоздовер та Г. П. Григор'єва. М. М. Клапчук доповів про наслідки проведених ним розвідкових робіт на Прикарпатті. У виступі В. П. Любіна висвітлено результати нових розкопок в печері Кударо на Кавказі.

На засіданнях підсекції палеоліту було заслухано кілька доповідей, присвячених дослідженню нових палеолітичних пам'яток, відкритих за останні роки, зокрема доповіді М. К. Анісюткіна про розкопки стоянки Кетроси на Дністрі та С. В. Смирнова про дослідження Рихтинської муст'єрської стоянки в Житомирському Поліссі.

Питанням методики обробки пізньопалеолітичних колекцій присвятив свою доповідь О. П. Черниш, який запропонував новий номенклатурний список пізньопалеолітичних крем'яних виробів. М. В. Анікович висвітлив на матеріалах Волковської стоянки в Костьонківсько-Боршевському районі на Дону питання виділення стрелецької пізньопалеолітичної культури. Б. Г. Єриця повідомив про особливості обсидіанових індустрій у зв'язку з питаннями їх датування.

У доповіді Г. М. Левковської були розглянуті результати вивчення палеоботанічних матеріалів Костьонківсько-Боршевського району. Про динаміку розвитку рослинності, за даними матеріалів печери Молочний Камінь в Закарпатті, доповіла Г. О. Пашкевич.

Після заслухання і обговорення доповідей на підсекції було прийняте рішення про необхідність продовження розпочатих робіт з широким залученням фахівців з суміжних дисциплін—палеоботаніків, палеозоологів, геологів-четвертинників та ін.

Підсекція археології мезоліту і неоліту розглянула широке коло питань археології мезолітичної і неолітичної доби.

З цікавою доповіддю виступив Д. А. Крайнов. Він охарактеризував результати робіт Верхньо-волзької експедиції у 1974 р. Підсумкам вивчення мезоліта Середнього і Нижнього Дінця була присвячена доповідь А. Ф. Горелика. Л. Г. Мацкевой доповів про дослідження мезолітичних і неолітичних пам'яток у Львівській та Закарпатській областях. Характеристику мезолітичних жител, досліджених на стоянці Ігрен'є 8, дав Л. Л. Залізник. У спільній доповіді П. М. Долуханова та Г. О. Пашкевич висвітлено питання палеогеографії поселень палеолітичної, мезолітичної та неолітичної епох на основі палінологічних даних.

Інтерпретації зооморфних, антропоморфних та поліеikonічних композицій на «крилатих предметах» давнього Берінгомор'я була присвячена доповідь Д. А. Сергеева та Е. Є. Фрадкіна. У виступі Н. М. Гуріної розглянуто питання вивчення петрогліфів Кольського півострова.

Про підсумки і перспективи вивчення нових неолітичних і енеолітичних пам'яток у Куйбишевській області доповіли І. Б. Васильєв та Г. І. Матвеева. Доповідь Т. Мірсаатова була присвячена багаторічному циклу робіт по дослідженню Учтута.

Важливе місце в роботі підсекції археології мезоліту і неоліту було відведено класифікації мезолітичних і неолітичних матеріалів. З доповіддю про принципи і критерії типології крем'яних виробів мезолітичної доби виступив Л. Г. Мацкевой. Питання номенклатури крем'яних знарядь були висвітлені в доповіді Д. Я. Телєгіна. А. П. Черниш на матеріалах Подністров'я запропонував новий номенклатурний список мезолітичних знарядь. Типологічний характеристичні кам'яних знарядь північного сходу Європейської частини СРСР присвятив свою доповідь Г. М. Бузов.

Р. К. Рімантенс, І. А. Лозе, І. А. Загорська охарактеризували типологію окремих категорій інвентаря з пам'яток Прибалтики. На матеріалах Карелії побудував свою доповідь Г. А. Панкрушев. Є. А. Хамзіна виступила з характеристикою нефритових виробів з Забайкалля.

Підсекція в прийнятому рішенні підкреслила необхідність вивчення пам'яток на територіях, ще слабо охоплених археологічними дослідженнями, а також важливість широких теоретичних розробок і поліпшення обробки мезолітичних матеріалів за допомогою методів точних і природничих наук.

Секція археології енеоліту і бронзи також працювала у складі двох підсекцій. На підсекції археології енеоліту і бронзи Східної Європи було заслухано 18 доповідей з різної тематики. Значна частина їх стосувалася різних аспектів розвитку трипільської енеолітичної культури. Матеріали Молдавської експедиції 1974 р. продемонструвала Т. А. Попова. О. В. Цвек доповіла про виявлені останнім часом трипільські поселення в межиріччі Південного Бугу і Дніпра. І. І. Заєць свою доповідь присвятив підсумкам дослідження трипільського поселення Клішів. Жваве обговорення викликала спільна доповідь М. М. Шмаглія, В. П. Дудкіна та К. В. Зіньковського про деякі питання соціально-демографічної реконструкції великих трипільських поселень, виявлених за останні роки на території Черкаської області.

Ряд доповідей було присвячено питанням археології бронзового віку. М. А. Романовська доповіла про дослідження курганів в межиріччі Манича і Сала. Про фатьянівсько-баланівські могильники повідомив В. Ф. Каховський. На матеріалах фельсешевич-станівської групи пам'яток епохи пізньої бронзи у Верхньому Потиссі побудував свою доповідь Е. А. Балагурі. Питання своєрідності зрубних поховань в степовій смузі висвітлили І. О. Післарій та Е. С. Шарафутдінова. Цікаві матеріали з багатошарового поселення на Жижацькому озері у Псковській області продемонстрував А. М. Мікляєв. Питанням утворення середньодніпровської культури присвятив свою доповідь М. М. Бондар. В. Ф. Генінг на матеріалах Синташтинського могильника висвітлив питання хронологічного членування комплексів XVI ст. до н. е. М. М. Чередниченко розглянув еволюцію кінської вузди в Євразії у середині II — на початку I тисячоліття до н. е.

На підсекції археології енеоліту і бронзи Східної Європи було заслухано ряд доповідей, присвячених питанням металургії в епоху бронзи. В. С. Бочкарьов виступив з інтерпретацією поховань ливарників бронзового віку. Н. В. Риндіна розповіла про результати хіміко-технологічного вивчення металу культур шнурової кераміки Передкарпаття, Поділля та Волині. Металургію племен абашівської культури охарактеризував А. Д. Пряхін. В. І. Бібікова підбила підсумки вивчення фауни Дерев'яного поселення.

На заключному засіданні підсекції було прийнято рішення про доцільність організації спеціальної наради з питань періодизації трипільської культури та питань трипільського житлобудування, а також скликання наради з проблем археології пізньої бронзи.

Активно проходила робота підсекцій енеоліту і бронзи Азії та Закавказзя. Цікаві висновки містила доповідь А. А. Аскарова про основні етапи розвитку ранньоземлеробської культури на півдні Узбекистану. В. Алієв зупинився на деяких малодосліджених питаннях ранньоміської цивілізації в Азербайджані. В. І. Саріаніді доповів про особливості розвитку племен бронзового віку на території Північного Афганістану, які мають важливе значення для вивчення бронзового віку Середньої Азії. Наслідки розкопок курганів епохи бронзи в Кабардино-Балкарії були висвітлені в доповіді І. І. Чеченова. Про цікаві скульптурні зображення епохи бронзи та їх інтерпретацію доповів С. А. Есяян. У доповідях Е. В. Ханзадяна та Г. А. Мікаеляна були охарактеризовані нові матеріали, що походять з поселень бронзового віку Закавказзя. Б. В. Техов розглянув результати розкопок курганів

пізньої бронзи Кавказу. Питання антропологічного складу населення півдня Узбекистану в епоху бронзи порушив Т. К. Хаджаєв.

Обговорення цих доповідей показало, що у вивченні проблематики археології Азії та Закавказзя за останні роки зроблено новий крок вперед.

Секція археології раннього залізного віку складалась з двох підсекцій.

На підсекції археології раннього залізного віку Східної Європи і Сибіру було заслухано 28 доповідей, основна маса яких присвячена скіфській проблематиці.

Нові дані про передскіфські поселення лісостепової зони були наведені у доповідях Є. А. Покровської та І. Н. Шевченко. Інтерес викликали повідомлення про значні і досить цікаві матеріали, що характеризують оборонну систему, житла, виробничі і культові комплекси поселень скіфського часу лісостепу (Б. А. Шрамко та А. А. Моруженко), Північного Кавказу (І. Б. Брашинський, К. К. Марченко, В. І. Козенкова), верхів'я Дніпра і Закарпаття (Л. І. Крушельницька, Г. І. Смирнова). Доповідь А. М. Хазанова про проблеми ранньої історії скіфського суспільства викликала дискусію. В доповідях В. Г. Петренко, В. А. Іллінської, Б. М. Мозолецького та О. І. Тереножкіна подано характеристику матеріалів з нових розкопок великих скіфських курганів. Деяким підсумкам вивчення поховального обряду та речового комплексу великих скіфських могильників Криму (Беляуського і Усть-Альмінського) були присвячені повідомлення О. Д. Дашевського, Т. М. Висотської та І. І. Лободи. Проблеми зв'язків скіфів з сусідніми племенами і розвитку скіфського мистецтва висвітлені в доповідях Е. В. Яковенко, В. Є. Максименко, С. І. Лукьяненко та А. П. Манцевич.

Матеріали унікального багатого поховання поблизу с. Ковалівка Миколаївської області охарактеризували в своїх доповідях Г. Т. Ковпаненко і А. К. Йолкіна. Питання вивчення культури раннього залізного віку лісової зони Східної Європи висвітлено В. С. Патрушевим і Л. С. Хомутовим.

Сибірська тематика на засіданні секції була представлена доповідями С. С. Сорокіна, С. С. Міняєва і П. Б. Коновалова.

У доповіді Д. Б. Шелова висвітлювались питання історії населення Нижнього Дону в гунський час.

Підсекція археології раннього залізного віку середньої Азії і Кавказу розглянула 22 доповіді. Значний інтерес викликали виступи, в яких розглядались багаторічні дослідження давнього Пенджикента, що проводяться під керівництвом А. М. Бєленницького. В доповідях Б. І. Маршака, В. І. Распопової, Л. Л. Гуревича були висвітлені питання уточнення топографії і оборонних споруд середньовічного міста, історія його виникнення, характеристика торгово-ремісничих будівель та значення творів мистецтва, виявлених під час останніх розкопок. Жваву дискусію викликали повідомлення З. І. Усманової про розкопки в Мерві, Ш. С. Ташходжаєва про давнє міське ядро Самарканда, що виникло в середині I тисячоліття до н. е., Н. Б. Немцовой про дослідження великого середньовічного караван-сарая Середньої Азії (Рабат-Маліка).

Високу оцінку дано підсумкам розкопок городища Атрар XVI—XVIII ст., де було розкрито 25 тисяч м² площі (доповідь К. А. Акішева, К. М. Байпакова, Л. Б. Єрзаковича). Ця пам'ятка, як зазначили учасники обговорення, може вважатись ідеальною моделлю середньовічного міста, населеного кочовниками, які переходили до осілого способу життя. Інтерес викликали також доповіді про новий живопис Шахридана (Н. Н. Негматов) та про відкриття в долині Зеравшана пам'ятника

типу замку, схожого з пенджикентською системою фортифікації (А. Ісаков).

З питань археології Кавказу були заслухані узагальнююча доповідь Н. Н. Тушишвілі, Д. Ш. Аміранашвілі, Г. І. Мірцкулава про дослідження різночасних пам'яток в зоні затоплення в долині р. Алчеті, виступи Р. Х. Гаглоєва про підсумки вивчення пам'яток пізньоантичної епохи на півдні Осетії, Р. Геюшева про дослідження городища Шахрі-Шаріфан та інші.

Інтенсивно працювала секція античної археології. Заслухані доповіді стосувались як загальних питань закономірностей і особливостей розвитку античної культури в Причорномор'ї, так і результатів досліджень окремих античних центрів.

Підсумкам вивчення античних пам'яток Північно-Східного Причорномор'я присвятила свою доповідь Н. А. Онайко. Е. І. Соломонік розглянула питання походження назв таври і Тавріка.

Значне місце в роботі античної секції зайняла тематика, присвячена дослідженням Ольвії. С. Д. Крижицький та Є. І. Леві в своїх доповідях підбили підсумки цих досліджень та визначили перспективи розкопок на майбутнє. Питання інтерпретації епіграфічних пам'яток Ольвії були висвітлені А. О. Білецьким та Ю. Г. Виноградовим. Характеристику передмістя та некрополя Ольвії дала Ю. І. Козуб. Про результати дослідження периферійних пам'яток доповіли К. К. Марченко та Я. В. Доманський.

Питанням історичної інтерпретації пам'яток античного та середньовічного Херсонеса присвятили свої доповіді І. А. Антонова, А. П. Чубова, Б. Н. Федоров, А. В. Шевченко, Л. Г. Колесникова, О. Я. Савель, Н. В. Пятишева, С. А. Беляєв. З характеристикою нових матеріалів античних поселень Криму виступили В. І. Кац та В. А. Латишева.

На секції було заслухано також ряд доповідей і повідомлень про дослідження інших античних центрів. М. М. Кобиліна доповіла про п'ятирічний цикл робіт в центральній частині Фанагорії. Н. Л. Грач зупинився на підсумках вивчення некрополя Німфея у 1973—1974 рр. Результати розкопок Порфмія елліністичної пори були висвітлені в доповіді Є. Г. Кастананян. Про нові матеріали, що стосуються оборонних споруд Тіри, доповів І. Б. Клейман. Н. В. Молева повідомила про охоронні розкопки Пантікапея. З доповіддю про наслідки чотирирічних робіт на північно-західній ділянці Березанського поселення виступила Л. В. Копейкіна. Д. С. Кирилін дав характеристику новим матеріалам з розкопок Тіртаки.

Висвітленню особливостей історико-архітектурних пам'яток Арташата присвятили свої доповіді А. Г. Канецян, Ж. Д. Хачатрян та Ф. І. Тер-Мартіросов. Г. А. Тірацян доповів про наслідки розкопок Армавіра останніх років. Питання дешифровки деяких написів, що походять з території Румунії, висвітлив С. В. Семчинський.

Секція прийняла рішення про доцільність швидкої публікації нових античних матеріалів та зосередження зусиль фахівців на вивченні конкретних умов грецької колонізації Причорномор'я, виникнення античних міст і їх зв'язків з варварським світом.

На секції середньовічної археології Східної Європи заслухано 25 доповідей. У повідомленнях А. Цауне, М. Ауна і Р. Кулікаускене були розглянуті питання розвитку землеробства, скотарства, торговельних зв'язків Прибалтики з російськими землями та дана характеристика курганних могильників. Доповіді Р. Д. Голдіної, Н. А. Мажитова, В. А. Семенова та Т. І. Останіної були присвячені аналізу матеріалів з пам'яток I тисячоліття н. е. в Прикам'ї. Особливу увагу в них приділено проблемі хронології. Великий інтерес викликали матеріали багатих могильників I тисячоліття н. е. з Північного Кавка-

зу — Верхньочирюртського (М. Г. Магомедова) та на р. Дюрсо (А. В. Дмитрієва). В. А. Кузнецов на основі аналізу архітектурних особливостей і писемних джерел висловив думку, що церкви Верхнього Джулда належали кафедрі Північного Кавказу XIV—XV ст.

Найбільша кількість доповідей була пов'язана з проблемами тюркських пам'яток. Л. Р. Кизласов дав характеристику архітектурних споруд IX—XII ст. в Хакасії; В. А. Могильников повідомив про пам'ятки Алтаю; А. І. Айбабін та І. А. Баранов доповіли про результати розкопок салтівських пам'яток в Криму. Л. С. Гераськова присвятила свій виступ питанням походження половецької скульптури, а М. Л. Швецов — казанам кочовиків. М. Г. Крамаровський і А. А. Кравченко доповіли про пам'ятки золотоординського часу.

У дискусії, викликаній цими питаннями, відзначено труднощі етнічної інтерпретації археологічного матеріалу, його багатогранність. Секція прийняла рішення про доцільність проведення конференції з питань хронології раннього середньовіччя Східної Європи.

В обстановці жвавих дискусій проходила робота секції ранньослов'янської археології, на якій було заслухано 25 доповідей, присвячених широкому колу питань з історії ранніх слов'ян.

В доповідях К. В. Каспарової, Г. М. Шовкопляс, Д. Н. Козака, С. П. Пачкової, А. А. Циндровської, Є. В. Максимова, Г. І. Смирнової підводились підсумки розкопок нових археологічних пам'яток та дослідження окремих питань зарубинецької, лукашівської, пшеворської й інших хронологічно близьких до них культур.

Про нові досягнення в галузі черняхівської проблематики та у вивченні культур римського часу на території Східної Європи йшлося у виступах Е. О. Симоновича, А. Т. Сміленко, Є. В. Махно, В. К. Воляника, Л. В. Вакуленко, І. С. Винокура, В. В. Кропоткіна, Є. А. Йовайна, Л. Ю. Щапової, Г. Ф. Нікітіної, Б. В. Магомедова.

Особливий інтерес викликали доповіді про розкопки пам'яток середини I тисячоліття н. е. та ранньосередньовічної слов'янської культури, зачитані О. М. Приходнюком, І. А. Рафаловичем, Є. В. Максимовим, Р. В. Терпіловським, Є. А. Горюновим, С. І. Пеняком.

Під час обговорення розгорнулася дискусія з питань слов'янського етногенезу. порушувались питання про територію поширення зарубинецької і черняхівської культур, співвідношення пшеворських і зарубинецьких старожитностей, характеристику пам'яток перехідного типу, що дозволяють простежити риси схожості між культурами римського часу і слов'янськими пам'ятниками VI—VII ст.

Секція давньоруської археології залучила найбільше число учасників. На її засіданнях було заслухано 25 доповідей, серед яких велика кількість була присвячена результатам археологічних досліджень давньоруських міст: Старої Рязані (В. П. Деркевич), Білгорода (Г. Г. Мезенцева), Ладоги і Перяслава-Південного (А. Н. Кіріпніков), Ізборська (В. В. Седов), Звенигорода-Московського (А. А. Юшко), Берестя (П. Ф. Лисенко), Белза (В. М. Петегирич), Пустані (М. Ф. Рожко). Результати археологічних досліджень на Волині були подані у доповіді М. П. Кучери. Проблемам розвитку архітектури міст присвятили доповіді М. В. Малевська, А. А. Карнабед, Г. Ю. Івакін. До цієї тематики близькі дослідження з питань будівельної техніки, проведені С. Р. Кілієвич та П. Б. Селівановою. Цінні дані про розвиток давньоруського ремесла та застосування природничих методів в процесі вивчення археологічного матеріалу розглянуті в доповіді Б. А. Колчина та Б. А. Тимощука.

С. О. Висоцький повідомив про підсумки дослідження графіті, виявлених в церквах Києва. Повідомлення А. К. Йолкіної було присвячено

реконструкції і аналізу візантійських тканин з пам'яток кочовиків, а М. А. Сабурової— дослідженню жіночого головного убору в'ятичів.

В обговоренні доповідей особливу увагу було приділено цікавим матеріалам, одержаним під час розкопок давньоруських міст, їх великому значенню для дальшого вивчення історії Давньої Русі. Загалом на секційних засіданнях було представлено чимало цікавих відкриттів в галузі археології всіх епох. Проте перевантаженість більшості секцій доповідями і повідомленнями не дала змоги всебічно їх обговорити і детально ознайомитися з матеріалами. Відсутністю чіткого визначення проблематики засідань можна пояснити те, що подекуди суперечки розгортались з окремих часткових питань, в той час як деякі корінні проблеми залишились поза дискусією.

В рамках конференції відбулось кілька спеціалізованих екскурсій. Делегати ознайомились з археологічними та архітектурними пам'ятками Києва, а також взяли участь у поїздки до Переяслава-Хмельницького, де оглянули історичні місця та унікальний музей під відкритим небом. Група учасників конференції відвідала відому Житомирську нижньопалеолітичну стоянку.

Наукова Всесоюзна конференція «Новітні досягнення радянських археологів» сприятиме новим успіхам радянської археологічної науки.

В. Ф. Генінг, С. В. Смирнов

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АИУ	— Археологические исследования на Украине
АП	— Археологічні пам'ятки УРСР
АС	— Археологический сборник
ВДИ	— Вестник древней истории
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древностей
ИГАИМК	— Известия Государственной Академии истории материальной культуры
ИА АН УРСР	— Институт археології АН УРСР
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
ЛГУ	— Ленинградский государственный университет
ЛОИА АН СССР	— Ленинградское отделение Института археологии АН СССР
МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА АН УРСР	— Науковий архів Інституту археології АН УРСР
ПИМК	— Проблемы истории материальной культуры
РАЖ	— Российский антропологический журнал
РАНИОН	— Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук
СА	— Советская археология
САИ	— Археология СССР. Свод археологических источников
СГАИМК	— Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры
СЭ	— Советская этнография
Труды ... АС	— Труды Археологического съезда
CIG	— Corpus Inscriptionum Graecarum
CIL	— Corpus Inscriptionum Latinarum
IPE	— Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini
NH	— Naturalis Historia
SMYA	— Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskra
ZFA	— Zeitschrift für Archäologie

З М І С Т

Статті

Генінг В. Ф. Деякі питання розвитку археологічної науки	3
Душевський В. П. (Сімферополь), Колосов Ю. Г. Реконструкція природних укрить над мустьєрськими стоянками Заскельне V та VI	10
Телегін Д. Я. Про номенклатурний список крем'яних виробів доби мезоліту — неоліту	21
Дергачов В. О. (Кишинів). Класифікація кераміки і відносна хронологія поховань Вихватинського могильника	45
Скржинська М. В. Значення «Природничої історії» Плінія для вивчення Північного Причорномор'я	56
Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу	65

Публікації та повідомлення

Круц В. О. Нові матеріали трипільської культури в Києві	93
Махно Є. В. Пам'ятки типу Дитиничів і Компаніївський могильник	95

Критика та бібліографія

Телегін Д. Я. Лепенський Вир	102
Чайка Р. М. (Львів). Музей археології у Львівському університеті ім. Ів. Франка	105

Охорона археологічних пам'яток

Кучінко М. М. (Луцьк). Археологічні рятівні роботи на Волині	107
Отрощенко В. В. Перша наукова конференція молодих вчених Інституту археології АН УРСР	109

Хроніка

Генінг В. Ф., Смирнов С. В. Всесоюзна наукова конференція «Новітні досягнення радянських археологів»	111
Список скорочень	119

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Генинг В. Ф. Некоторые вопросы развития археологической науки	10
Душевский В. П. (Симферополь), Колосов Ю. Г. Реконструкция природных укрытий над мустьерскими стоянками Заскальная V и VI	21
Телегин Д. Я. О номенклатурном списке кремневых изделий эпохи мезолита — неолита	44
Дергачев В. А. (Кишинев). Классификация керамики и относительная хронология погребений Выхватинского могильника	56
Скрябинская М. В. Значение «Естественной истории» Плиния для изучения Северного Причерноморья	65
Даниленко В. Н. Позднезарубинецкие памятники киевского типа	92

Публикации и сообщения

Круц В. А. Новые материалы трипольской культуры в Киеве	95
Махно Е. В. Памятники типа Дытыничи и Компанеевский могильник	101

Критика и библиография

Телегин Д. Я. Лепенский Вир	102
Чайка Р. М. (Львов). Музей археологии в Львовском университете им. Ив. Франка	105

Охрана археологических памятников

Кучинко М. М. (Луцк). Археологические охранные работы на Волини	107
Отрощенко В. В. Первая научная конференция молодых ученых Института археологии АН УССР	109

Хроника

Генинг В. Ф., Смирнов С. В. Всесоюзная научная конференция «Новейшие достижения советских археологов»	111
Список сокращений	119

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии
Украинское общество охраны
памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

19

Республиканский межведомственный сборник
(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради
Інституту археології Академії наук Української РСР*

Редактори *Л. Л. Ващенко, В. С. Трубенко*. Художній редактор
С. П. Квітка. Технічний редактор *Г. Р. Боднер*. Коректор *Л. В. Малуца*

Здано до набору 23.XII 1975 р. Підписано до друку 14.VI 1976 р.
БФ — 15407. Зам. № 5-970. Вид. № 357. Тираж 1500. Папір № 1, 70×108¹/₁₆.
Умовн. друк. арк. 10,85. Облік.-вид. арк. 10,49. Ціна 1 крб. 5 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР. Київ, Репіна, 4.

ВИПРАВЛЕННЯ

У 17-му випуску «Археології» трапилися помилки.

У статті А. П. Манцевич «Керамічна тара з кургану Солоха» випадково вміщено інший рисунок. Замість нього подаємо потрібний рисунок і підпис до нього.

THRACE.				
No.	Wt.	Metal. Size.	Obverse.	Reverse.
(B) Asiatic Standard.				
11	231.4	Al 9	ΥΥ Bull advancing l., on dolphin l.	Incuse square, quartered, (mill-sail type,) the surface dotted.
12	229.9	Al 65	Similar; between fore-legs of bull, Υ	Similar.
				
13	54	Al 55	ΥΥ Bull advancing l., on dolphin l.; between fore-legs, trident l., downwards.	Incuse square, quartered, (mill-sail type.)
14	50.2	Al 7	Similar; trident l.	Similar.
15	38	Al 5	ΥΥ Similar type; no trident.	Similar.
16	35.9	Al 45	Similar.	Similar.
17	186	Al 35	ΥΥ Similar type.	Similar.
18	183	Al 4	ΠΥ Similar: border of dots.	Similar.
19	17	Al 4	ΥΥ Similar.	Similar.
20	16.1	Al 5	Similar.	Similar.
21	13.4	Al 4	Similar.	Similar.
22	26.4	Al 5	ΥΥ Fore-part of advancing bull l.	Trident, downwards; in field l., M
23	23.4	Al 45	Similar.	Similar type; no letter.
24	22.9	Al 35	Similar.	Similar.

Рис. 8. Знаки на монетах Візантія. Див. В. V. Head, *Catalogue of the Greek coins in the British Museum*, 1887, с. 94.

У статті Є. Ф. Покровської «Поховання VII—VI ст. до н. е. на р. Тенетинці» заголовок слід читати: Є. Ф. Покровська «Поховання VII і початку VI ст. до н. е. на р. Тенетинці».

**Видавництво «Наукова думка»
у 1977 році випустить в світ книги:**

Археологія. Вип. 23. Мова українська. 10 арк. Ціна 1 крб.

У збірнику вміщено теоретичні та узагальнюючі статті з питань стародавньої історії та археології України, які хронологічно охоплюють період від стародавнього кам'яного віку до середньовіччя, повідомлення про нові відкриття на території УРСР та дослідження окремих археологічних культур, критику та бібліографію, матеріали про охорону археологічних пам'яток, хроніку.

Розрахований на археологів, істориків, працівників музеїв, викладачів, студентів вузів.

Бліфельд Ф. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. Мова українська. 18 арк. Ціна 2 крб. 04 коп.

У книзі аналізуються матеріали багаторічних досліджень комплексу давньоруських пам'яток поблизу с. Шестовиці Чернігівської області. Автор розглядає питання етнічної і соціальної належності дружинників некрополя, розташованого біля одного з найбільш давніх центрів формування давньоруської держави — Чернігова.

Книга ілюстрована.

Розташована на археологів, істориків, викладачів вузів, краєзнавців.

Ці книги можна попередньо замовити в будь-якому магазині книготоргу, споживчої кооперації, контори «Академкнига», а також в магазинах «Книга — поштою». Найбільш тривалий час замовлення на книги нашого видавництва приймає книгарня «Наукова думка» (252001, Київ-1, ул. Кірова, 4), яка іногороднім замовникам висилає їх накладною платою.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»